

T.C.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ÇANAK ÇÖMLEKSİZ
NEOLİTİK DÖNEM SEMBOLİZMİNİN ARKEOLOJİK BULUNTULAR
IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Berna KARAKAYA

Danışman

Doç. Dr. F. Volkan GÜNGÖRDÜ

2025

Nevşehir

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Berna KARAKAYA

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizminin Arkeolojik Buluntular Işığında Değerlendirilmesi” adlı Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Berna KARAKAYA

Danışman

Doç. Dr. F. Volkan GÜNGÖRDÜ

Arkeoloji Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Yener BEKTAŞ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ danışmanlığında Berna KARAKAYA tarafından hazırlanan “Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizminin Arkeolojik Buluntular Işığında Değerlendirilmesi” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

...../ /

JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. F. Volkan GÜNGÖRDÜ

Üye : Prof. Dr. Osman DOĞANAY

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ömer Uzunel

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun /..... / tarih ve sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

...../..... /

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında katkı sunan, destek veren ve yol gösteren herkese en içten teşekkürlerimi sunmak isterim.

Öncelikle, tez sürecimin her aşamasında bilimsel bir rehberlik sunan, engin bilgi ve deneyimiyle çalışmama yön veren, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. F. Volkan GÜNGÖRDÜ'ye teşekkür ederim. Aynı zamanda tez savunmamda jüri üyesi olarak yer alarak kıymetli değerlendirmeleriyle çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. Osman DOĞANAY ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer UZUNEL'e teşekkür ederim.

Bu süreçte kıymetli arkadaşlarım ve meslektaşlarım Muhammed Yusuf AYTAR, İlhami Berkuk DEMİR, Sinem DELİKAN, Ramazan ÇOBAN, Abdurrahim Cavit ÖZCAN ve Hüseyin Can TÜRKYILMAZ'a akademik paylaşımlarımız, karşılıklı motivasyonumuz ve her daim yanımda hissettirdiğiniz dostluğunuz için müteşekkirim. Ayrıca, birlikte emek vermekten büyük onur duyduğum Tyana Kazı Ekibi'ne, sağladıkları çalışma ortamı ve bilimsel katkılar için teşekkür ederim.

Hayatım boyunca en büyük destekçilerim olan aileme; bana inanç, sabır ve sevgiyle her zaman güç veren annem Sevinç KARAKAYA, babam Mustafa KARAKAYA, ablam Burcu KARAKAYA ve abim Salih Bircan KARAKAYA'ya gönülden teşekkür ederim. Bu süreci anlamlı ve mümkün kılan sizlerin varlığı, her zaman en büyük motivasyon kaynağım olmuştur.

Son olarak, bu zorlu süreçte bana her zaman güven vererek yanımda olan, destekleriyle moral ve güç kaynağı olan, dosttan öte birer kardeş olduğumuz Ceren SABAH ve Şevval ÇİÇEK'e teşekkür ederim. Varlığınız, bu yolculuğu çok daha değerli kıldı.

Berna KARAKAYA

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM SEMBOLİZMİNİN ARKEOLOJİK BULUNTULAR IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZET

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizminin Arkeolojik Buluntular Işığında Değerlendirilmesi” başlıklı tez çalışması, Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinden elde edilen arkeolojik veriler doğrultusunda, dönemin sembolik anlatım biçimlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 10000-7000 yılları arasına tarihlenen bu dönem, insanlık tarihindeki en köklü toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerden birine sahne olmuş; avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik üretici topluluklara geçişin temel dinamikleri bu süreçte şekillenmiştir. Çanak çömlek kullanımının henüz başlamadığı bu evrede, sembolizm kolektif kimlik inşasının ve ritüel pratiklerin oluşmasında önemli bir rol oynamış ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamıştır.

Göbekli Tepe, Karahantepe, Nevalı Çori, Çayönü, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Sefertepe, Hasankef Höyük, Sayburç, Çakmaktepe ve Gre Filla gibi bölgedeki öncü yerleşimlerde ortaya çıkarılan dikilitaşlar, anıtsal mimari yapılar, antropomorfik ve zoomorfik figüratif tasvirler, geometrik motifler ve kült objeleri; Erken Neolitik topluluklarının sembolik evrenine dair kapsamlı bir repertuar sunar. Bu buluntular, dönemin düşünsel arka planının yalnızca doğa ile kurulan ilişkiye değil, aynı zamanda sosyal organizasyon biçimlerine, ölü kültüne, cinsiyet rollerine ve kutsal mekân olgusuna dair simgeler içerdiğini göstermektedir.

Çalışma kapsamında, belirtilen coğrafya içinde Çanak Çömleksiz Neolitik merkezlerde belgelenen sembolik unsurlar sınıflandırılmış, ardından bu unsurların bağlamsal kullanımları analiz edilerek işlevsel ve temsil edici boyutları irdelenmiştir. Sembollerin yalnızca sanatsal ürünler olarak değil, aynı zamanda iletişimsel ve ritüel araçlar olarak değerlendirilmesi, söz konusu dönemin kültürel mantığının çözümlenmesinde temel bir yaklaşım olarak benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sembolizm, Güneydoğu Anadolu, Çanak Çömleksiz Neolitik.

EVALUATION OF THE SYMBOLISM OF THE PRE-POTTERY NEOLITHIC PERIOD IN THE SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

ABSTRACT

The thesis entitled “Evaluation of the Symbolism of the Pre-Pottery Neolithic Period in the Southeastern Anatolia Region in the Light of Archaeological Findings” aims to examine the symbolic forms of expression of the period in line with the archaeological data obtained from the Pre-Pottery Neolithic Period settlements in the Southeastern Anatolia Region. This period, which dates to approximately 10000-7000 BC, witnessed one of the most profound social, economic and cultural transformations in human history; the fundamentals of the transition from hunter-gatherer lifestyle to settled productive societies were shaped in this period. In this phase, during which the use of pottery had not yet begun, symbolism played an important role in the construction of collective identity and ritual practices and ensured social integration.

Pillars, monumental architectural structures, anthropomorphic and zoomorphic figurative depictions, geometric motifs and cult objects unearthed at pioneering sites in the region such as Göbekli Tepe, Karahantepe, Nevalı Çori, Çayönü, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Sefertepe, Hasankeyf Höyük, Sayburç, Çakmaktepe and Gre Filla provide a comprehensive range of the symbolic universe of Early Neolithic communities. These findings show that the intellectual background of the period included symbols not only related to the relationship with nature, but also to forms of social organization, the cult of the dead, gender roles and the phenomenon of sacred space.

Within the scope of the study, the symbolic elements documented in the Pre-Pottery Neolithic centres within the specified geography are classified, subsequently their contextual uses are analysed and their functional and representational dimensions are examined. The evaluation of symbols not only as artistic products but also as communicative and ritual tools is adopted as a basic approach in analysing the cultural logic of the period.

Keywords: Symbolism, Southeastern Anatolia, Pre-Pottery Neolithic.

KISALTMALAR

Bkz: Bakınız

Cm: Santimetre

Çev: Çeviren

Ed: Editör

LGM: Late Glacial Maksimum / Son Buzul Çağı

M: Metre

MÖ: Milattan önce

PPNA: Pre-Pottery Neolithic A / Çanak-Çömleksiz Neolitik A

PPNB: Pre-Pottery Neolithic B / Çanak-Çömleksiz Neolitik B

Ss: Sayfa sayısı

Vb: Ve benzeri

Yy: Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	iv
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK.....	v
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	vi
TEŞEKKÜR	vii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
HARİTALAR LİSTESİ.....	xii
LEVHALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM DÖNEMSEL SÜREÇLER

1.1.Epi-Paleolitik Dönem.....	4
1.2.Neolitik Çağ.....	25
1.2.1.Çanak Çömleksiz Neolitik A/PPNA	30
1.2.2. Çanak Çömleksiz Neolitik B/PPNB	40

İKİNCİ BÖLÜM SEMBOLİZM

2.1.Sembolizmin Tanımı	50
2.2. Sembolizmin Ortaya Çıkışı Ve Gelişimi.....	52
2.3.Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizmi	63
2.3.1. Soyut Semboller.....	71
2.3.1.1. “H” Sembolü	71

2.3.1.2. “C” Sembolü	72
2.3.2. Somut Semboller.....	72
2.3.2.1. Yılan.....	72
2.3.2.2. Boğa	74
2.3.2.3. Leopar	75
2.3.2.4. Tilki.....	75
2.3.2.5. Turna	76
2.3.2.6. Aslan	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COĞRAFİ KAPSAM

3.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafi Özellikleri.....	78
3.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin İklimsel Özellikleri	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM SEMBOLİZM ÖRNEKLERİ

4.Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizmi İçeren Buluntular	90
4.1. Dikilitaşlar.....	91
4.1.2. Dikilitaşlardaki Tasvirler	92
4.1.2.1. Hayvan Tasvirleri	93
4.1.2.2. İnsan Tasvirleri	93
4.1.3. Tasvirli-Tasvirsiz Dikilitaşlara Dair Örnekler	94
4.2. Heykeltraşlık Eserleri.....	98
4.3. Taş Levhalar.....	105
4.3.1. Tekil Taş Levhalar	106
4.3.2. Mimari Yapıların İçinde Yer Alan Taş Levhalar.....	108
4.4. Taş Plakalar.....	111
4.5. Taş Kaplar	116
4.6. Kafatası Kültü	121

SONUÇ	126
KAYNAKÇA.....	137
EKLER	161
ÖZGEÇMİŞ.....	218
Kişisel Bilgiler	218
Eğitim Durumu	218
İş Deneyimi.....	218
İletişim.....	218

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Dönemler ve Kùltürleri	26
Tablo 2.1. Simgesel Düşüncenin Doğuşu Diyagramı.....	61
Tablo 2.2. Güneş ve Ay Üzerine Kurulu Sembolik Dil Temsilleri.....	67
Tablo 5.1. Kolektif sembolik anlatımların farklı bölgelerdeki benzer ve farklı yönleri	132

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 3.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Fiziki Haritası (http://www.mku.edu.tr/files/200-42ccaf92-a04d-4e30-b699-d33d4b12ae49.pdf).....	78
Harita 3.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Bölüm ve Yöreleri (http://www.mku.edu.tr/files/200-42ccaf92-a04d-4e30-b699-d33d4b12ae49.pdf).....	79
Harita 3.3. Bereketli Hilal Bölgesini Gösteren Harita (Fuller vd., 2011)	80
Harita 3.4. Altın Üçgen ve Bereketli Hilal Bölgelerini Gösteren Harita (Asouti, 2006: 97 fig.5)	81
Harita 3.5. Altın Üçgen ve Bereketli Hilal Bölgelerini Gösteren Harita (<a)"="" href="https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AB%D9%84%D8%AB_%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%B5%D9%8A%D8%A8_8,500_%D9%82.%D9%85.-10,500_%D9%82.%D9%85.">https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AB%D9%84%D8%AB_%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%B5%D9%8A%D8%A8_8,500_%D9%82.%D9%85.-10,500_%D9%82.%D9%85.).....	81

LEVHALAR LİSTESİ

Levha 1.1. Mağarada günlük hayattan temsili bir illüstrasyon.....	161
Levha 1.2. Temsili açık alanda yapılmış geçici ve basit barınak illüstrasyonu	161
Levha 2.1. Epi-Paleolitik Dönem temsili basit barınak örneği.....	162
Levha 2.2. Paleolitik Çağ standartlarıyla uyuşan Aşölyen kültürde yontulmuş taş aletler	162
Levha 3.1. Lascaux'un Boğalar Salonu'nda çizilmiş büyük yaban öküzü boğalarından biri	163
Levha 3.2. California'dan Kuzey Amerikalı kız çocuklarının ergenlik ritüellerinin bir parçası olarak yapılmış kaya sanatı örneği	163
Levha 4.1. Güney Arjantin Santa Cruz'da bulunan Eller Mağarası'ndan kaya sanatı örneği. El izleri, av sahneleri ve çeşitli hayvan tasvirleri içerir.....	164
Levha 4.2. Blombos Mağarası'ndan ele geçen çeşitli malzemeler. a- Silikatta iki yüzeyli folikat uçlar, b- kemik alet, c- oyulmuş aşı boyası, d- Nassarius kraussianus kabuk boncukları, e- oyulmuş kemik	164
Levha 5.1. Mas d'Azil Mağarası'ndan ele geçen boyalı taşlar.....	165
Levha 5.2. İsrail'den Orta Paleolitik Döneme ait Bereket Ram Figürini.....	165
Levha 5.3. Üst Paleolitik Döneme ait Willendorf Venüsü	165
Levha 6.1. Karain Mağarası E Gözü'nden Moustérien kültürde yontulmuş taş aletler	166
Levha 6.2. Karain Mağarası B Gözü'nden Üst Paleolitik Döneme tarihlendirilen taş aletler	166
Levha 7.1. Şanidar Mağarası'nda ele geçmiş mezar gömüsü.....	167
Levha 7.2. Ohalo II'nin oval planlı çukur barınak mimarisi, planı ve yeniden inşası; Ohalo II'nin konum haritası, planı ve yeniden inşası	167
Levha 8.1. PPNA konutlarının yeniden rekonstrüksiyonu	168
Levha 8.2. Çayönü yerleşiminde görülen mimari gelişimin 6 evresi	168
Levha 9.1. Hallan Çemi yerleşiminin mimari çizimi.....	169
Levha 9.2. Körtik Tepe yerleşiminden oval/yuvarlak mimari	169
Levha 10.1. Kuzey Irak Qermez Dere yerleşiminden yuvarlak/oval mimaride yapılmış bir ev.....	170
Levha 10.2. Kuzey Suriye Jerf el-Ahmar yerleşiminden yuvarlak/oval mimaride yapılmış EA30 kamu yapısı.....	170
Levha 11.1. Körtik Tepe yerleşiminden silo tabanı olarak tanımlanmış taş döşeli dairesel platform	171
Levha 11.2. Nevalı Çori yerleşimi I no'lu kült yapısı	171
Levha 12.1. Çayönü yerleşiminden Kafataslı Yapı olarak adlandırılan kült yapısı.....	172
Levha 12.2. Hallan Çemi yerleşiminden özel fonksiyonlu yapı olarak tanımlanan I no'lu Kamu ...	172
Levha 13.1. Wadi Feynan yerleşimindeki yarı yeraltına gömülü, yuvarlak ve geniş odalardan oluşan kamusal yapı	173
Levha 13.2. Göbeklitepe yerleşiminden yuvarlak/oval planda yapılmış D Yapısı ve dikdörtgen planda yapılmış "Aslanlı Dikilitaşlı" olarak adlandırılan mekan	173
Levha 14.1. Çayönü Kafataslı Yapı Evreleri.....	174
Levha 14.2. Çayönü yerleşiminden Kafataslı Yapı	174

Levha 15.1. PPNB iskele yapılarının ev planları. a-b: Beidha; c: Beisamoun; d-e: ‘Ain Ghazal; f-g-h: Jericho; i: Yiftahel.	175
Levha 15.2. Çayönü yerleşiminden Terrazo Yapısı ve Saltaşlı Yapı (Sol: Terrazo; Sağ: Saltaşlı)	175
Levha 16.1. Göbeklitepe yerleşiminden antropomorfik ve zoomorfik biçimde figürinler	176
Levha 16.2. Jerf el-Ahmar yerleşimi EA100 Kamu Yapısı bezemeli taş levha.....	176
Levha 17.1. Göbeklitepe yerleşiminden kireç taşından yapılmış erkek heykeli ve T şeklindeki sütunlar	177
Levha 17.2. Jerf el-Ahmar yerleşiminden minyatür maske	177
Levha 17.3. Nevalı Çori (sol) ve Göbeklitepe (sağ) yerleşimlerinden maskeler	177
Levha 18.1. Bazı homonid türlerinin kranumları	178
Levha 18.2. Laussel Venüsü (sol) ve Aslanadam (sağ) heykelcikleri	178
Levha 19.1. Göbeklitepe’den 18 No’lu dikilitaşın üzerinde betimlenmiş olan “H” ve “C” sembolleri ..	179
Levha 19.2. Göbeklitepe yerleşimi D yapısında bulunan yılan betimlemesi.....	179
Levha 20. Göbeklitepe’den boğa figürlü “T” biçimli taş (üst) ve Hallan Çemi’den boğa kafatası (alt)..	180
Levha 21.1. Göbeklitepe’den (sol) ve Karahantepe’den (orta) leopar betimlemeleri ve Karahantepe’den sırtında leopar taşıyan insan heykeli (sağ)	181
Levha 21.2. Göbeklitepe B Tapınağı’ndan tilki betimlemesi	181
Levha 22.1. Göbeklitepe D Yapısı’nda bulunan turna betimlemesi	182
Levha 22.2. Göbeklitepe Aslanlı Yapı’da bulunan aslan betimlemesi	182
Levha 23.1. Çayönü Saltaşlı Yapı’daki dikilitaşların görüntüsü ve Çayönü Saltaşlı Yapı’nın ve dikilitaşların Planı.....	183
Levha 23.2. Çayönü Yerleşiminden Kafataslı Yapının BM2 Evresine ait duvarların altında devşirme malzeme olarak kullanılmış olan daha eski evreye tarihlendirilen dikilitaşlar	183
Levha 23.3. Çayönü yerleşiminden Meydan olarak adlandırılan alanda ele geçen kırık insitu dikilitaş ..	183
Levha 24.1. Hasankeyf yerleşiminden 3 no’lu yapıda bulunan insitu dikilitaş.....	184
Levha 24.2. Göbeklitepe A Yapısı P2 Numaralı Dikilitaş ve Üzerindeki Betimlemeler.....	184
Levha 25.1. Göbeklitepe D Yapısı’ndan P18 No’lu Dikilitaş Üzerindeki Kol ve Tilki Tasvirleri ve Ayrıntısı.....	185
Levha 25.2. Göbeklitepe D Yapısı’ndan P18 No’lu Dikilitaş ayrıntısı ve kaidedeki betimlemeler	185
Levha 26.1. Nevalı Çori Kült Yapısı III alanından Dikilitaş 2	186
Levha 26.2. Karahan Tepe yerleşiminden insitu konumda “T” formu dikilitaş	186
Levha 26.3. Karahan Tepe yerleşiminden üzerinde yılan tasvirinin yer aldığı dikilitaş.....	186
Levha 27.1. Karahan Tepe yerleşimi AD yapısı ve kırık merkezi dikilitaşlar.....	187
Levha 27.2. Karahan Tepe yerleşimi AH yapısından “T” formu antropomorfik tasvirli dikilitaş	187
Levha 28.1. Sefer Tepe yerleşiminden T formu ve bezemeli dikilitaşlar.....	188
Levha 28.2. Sefer Tepe yerleşiminden T formu dikilitaş örneği	188
Levha 29.1. Sayburç yerleşiminden hem özel yapılarda hem de konut yapılarında bulunan “T” formu dikilitaş örnekleri	189
Levha 29.2. Sayburç BB Yapısı ve “T” formu merkez dikilitaşı	189
Levha 29.3. Sayburç yerleşiminden dikilitaşlı özel yapı.....	189

Levha 30.1. Göbekli Tepe yerleşiminden kazıma tekniğiyle yapılmış kadın figürlü taş levha	190
Levha 30.2. Göbekli Tepe'den cinsel organı vurgulanmış bir kireçtaşı erkek heykeli.....	190
Levha 31.1. Göbekli Tepe'den sakallı ve kafasında başlığı ile işlenmiş bir kireç taşı erkek heykeli	191
Levha 31.2. Göbeklitepe'den domuz heykelleri	191
Levha 32.1. Göbeklitepe'den totem heykeli.....	192
Levha 32.2. Göbeklitepe'den akbaba heykeli.....	192
Levha 33.1. Göbeklitepe'den kadın olduğu düşünülen figürin.....	193
Levha 33.2. Nevali Çori'den kireçtaşı heykel başı	193
Levha 34.1. Nevali Çori yerleşiminden kireç taşı kadın başı	194
Levha 34.2. Nevali Çori yerleşiminden kireç taşı totem	194
Levha 35.1. Nevali Çori'den kuş figürini	195
Levha 35.2. Nevali Çori yerleşiminden kilden insan figürini.....	195
Levha 36.1. Karahantepe'den sırtında hayvan taşıyan insan betimlemesi ve oturan insan betimlemesi .	196
Levha 36.2. Karahantepe'den insanbaşı	196
Levha 37.1. Karahantepe'den yüz betimlemesi.....	197
Levha 37.2. Karahantepe'den insan betimlemesi	197
Levha 38.1. Sayburç'tan insan kabartması	198
Levha 38.2. Çayönü yerleşiminden insan ve hayvan figürinleri.....	198
Levha 39.1 Gre Filla'dan heykeltıraşlık eserleri	199
Levha 39.2. Göbekli Tepe'den çömelmiş pozisyonda yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasvirli taş levhalar.....	199
Levha 40.1. Göbekli Tepe'den Sütun 6'nın üzerinde yer alan çömelmiş pozisyonda yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasviri.....	200
Levha 40.2. Göbekli Tepe'den, çömelmiş pozisyonda yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasvirli taş levha	200
Levha 41.1. Karahantepe'den AD Yapısı'nın doldurma sürecinde içerisine atılan akbaba kabartmalı taş levha.	201
Levha 41.2. Karahantepe'den hareketli bir pozisyonda kazıma tekniğiyle taş döşeme üzerine işlenmiş yaban eşiği figürü.....	201
Levha 41.3 Sayburç yerleşiminden AA yapısında bulunan bezemeli seki	201
Levha 42.1 Jerf el-Ahmar'dan EA53 Kamu Yapısı'ndan geometrik bezemeli taş levha	202
Levha 42.2. Jerf el-Ahmar'dan EA 100 Kamu Yapısı'ndan geometrik ve figüratif bezemeli taş levha .	202
Levha 42.3. Tell Arb 3'ten B2 Kamu Yapısı'ndan şevron dizileri ve şematize ceylan motiflerinin işlendiği taş levha	202
Levha 43.1. Tell Arb 3'ten B2 Kamu Yapısı'ndan panter bezemeli taş levhalar	203
Levha 43.2. Körtik Tepe yerleşiminden figürlü ritüel taş plakalar	203
Levha 43.3. Körtik Tepe yerleşiminden figürlü ritüel taş plakalar	203
Levha 44.1. Körtik Tepe'den iç içe çember şeklinde geometrik bezemeli taş plaka	204
Levha 44.2. Körtik Tepe'den boynuz biçimli ve geometrik bezemeli taş objeler	204
Levha 44.3. Hallan Çemi yerleşiminden boynuz biçimli taş objeler	204

Levha 45.1. Göbekli Tepe yerleşiminden figüratif bezemeli taş plaka.....	205
Levha 45.2. Kuzey Suriye – Jerf el-Ahmar’dan bezemeli taş plaka örnekleri.....	205
Levha 45.3. Kuzey Suriye - Tell Qaramel’den bezemeli taş plaka örnekleri	205
Levha 46.1. Çakmaktepe yerleşiminden figüratif bezemeli taş obje	206
Levha 46.2. Karahantepe yerleşiminden taş obje	206
Levha 47.1. Sefertepe yerleşiminden bezemeli taş obje	207
Levha 47.2. Aşıklı Höyük’ten bezemeli taş plaka örneği	207
Levha 48.1. Körtik Tepe yerleşiminden hayvan bezemeli taş kaplar	208
Levha 48.2. Körtik Tepe yerleşiminden geometrik bezemeli taş kaplar.....	208
Levha 49.1. Hasankeyf Höyük’ten geometrik ve hayvan bezemeli taş kaplar	209
Levha 49.2. Çayönü yerleşiminden açkılı ve bezemeli taş kaplar	209
Levha 50.1. Hallan Çemi’den bezemeli ve bezemesiz taş kaplar	210
Levha 50.2. Gre Filla’dan bezemeli taş kap parçaları	210
Levha 51. Karahantepe yerleşiminden taş kap ve tabaklar	211
Levha 52. Göbeklitepe yerleşiminden taş kap örnekleri.....	212
Levha 53.1. Nevalı Çori yerleşiminden figüratif bezemeli kireçtaşı taş kap	213
Levha 53.2. Körtik Tepe yerleşiminden alçılanmış iskelet örnekleri	213
Levha 54.1. Göbekli Tepe’de modifikasyon izleri taşıyan üç farklı kafatasına ait şematik çizimler. Görsellerde gri renkle kafataslarının günümüze ulaşan korunmuş bölümleri, kırmızı renkle ise tespit edilen modifikasyon izleri gösterilmiştir. A: Kafatası 1’in önden, üstten ve arkadan görünümü, B: Kafatası 2’nin önden, üstten ve yandan görünümü, C: Kafatası 3’ün önden, üstten ve yandan görünümü.....	214
Levha 54.2. Göbekli Tepe tespit edilen Kafatası 1’in geçici rekonstrüksiyonu. Kafatasının üzerinde yer alan delik, kafatasını kırmızı renkte bir iple asmak için kullanılmıştır. Oyuklar ise ipin kaymasını önleyerek sabitleme amacıyla kullanılmıştır.	214
Levha 55.1. Göbeli Tepe’den ele geçen kafatası modifikasyonlarının makroskobik detayları. A-B: Kafatası 1, C: Kafatası 2, D: Kafatası 3.....	215
Levha 55.2. Sefertepe’den niş yapısı içinde ele geçen tekil kafatası örneği.....	215
Levha 56.1. Sefertepe’den Kafataslı Oda olarak adlandırılan mekandan ele geçen kafatasları.....	216
Levha 56.2. Köşk Höyük’ten sıvalı kafatası örneğinin önden ve yandan görünümü	216
Levha 57.1. Köşk Höyük’ten sıvalı kafatası örneği.....	217
Levha 57.2. Çatalhöyük’ten sıvalı kafatası örneği	217

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şanlıurfa, Diyarbakır ve Batman illerindeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen 11 farklı yerleşimde yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan dikilitaşlar, heykeltıraşlık eserleri, taş kaplar, taş plakalar, taş levhalar ve kafatası kültü gibi buluntular üzerinden dönemin sembolik temsil dilinin değerlendirilmesi bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır.

Tarih öncesi dönemler, insanlığın düşünsel evriminin ilk izlerini taşıyan kültürel kalıntılarla şekillenir. Bu kalıntılar, sadece yaşam tarzlarını değil, aynı zamanda soyut düşünme, sembolleştirme ve anlam yükleme becerilerinin tarihsel izlerini de barındırır. Neolitik Çağ, bu bağlamda insanlık tarihinin en büyük dönüşüm evrelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu çağda, insan topluluklarının yerleşik düzene geçmesi, tarım faaliyetlerine yönelmesi ve toplumsal yapılar geliştirmesiyle birlikte, sembol üretimi de artış göstermiş; kültürel anlamda daha karmaşık yapılar ortaya çıkmıştır.

Neolitikleşme süreciyle birlikte, insan toplulukları avcı-toplayıcı yaşam biçimini kademeli olarak terk etmiş; yerleşik hayata geçişle beraber üretime dayalı bir ekonomi modeli benimsemeye başlamıştır. Tarımsal faaliyetlerin gelişmesi, hayvanların evcilleştirilmesi ve mekâna bağlı bir yaşam tarzının benimsenmesiyle birlikte toplumsal organizasyonlar daha karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Bu gelişmeler yalnızca fiziksel çevrenin dönüştürülmesini değil, aynı zamanda insan zihninde ve inanç sistemlerinde de köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm, sembolik düşüncenin daha görünür ve sistematik hâle gelmesini sağlamış, soyut kavramların maddi nesneler aracılığıyla temsil edildiği sembolik sistemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Yakındoğu coğrafyası, bu dönüşümün en erken ve etkili örneklerinin gözlemlendiği başlıca merkezlerden biridir. Özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, seramik teknolojisinin henüz gelişmediği ancak inanç sistemlerinin, ritüel pratiklerin ve simgesel anlatımların oldukça belirginleştiği bir dönem olarak dikkat çeker. Bu döneme tarihlenen yerleşimlerde ele geçen mimari yapılar, taş işçiliği ürünleri, antropomorfik ve zoomorfik betimlemeler ile ritüel amaçlı kullanılan nesneler, sembolik düşüncenin ve bu düşüncenin

dışavurum biçimlerinin erken örneklerini oluşturur. Özellikle kutsal alanlarda rastlanan kabartmalar, heykeltıraşlık eserleri ve özel düzenlemeler, bireylerin doğa, toplum ve öte dünya ile olan ilişkilerini anlamaya yönelik güçlü anlatılar sunar.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sembolik anlatım zenginliğini en yoğun şekilde sergileyen arkeolojik alanlara ev sahipliği yapmaktadır. Şanlıurfa, Diyarbakır ve Batman illeri sınırlarında yer alan Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Karahan Tepe, Çayönü ve benzeri nitelikteki yerleşimlerde gerçekleştirilen kazılar sonucunda elde edilen veriler, dönemin sembolik evreninin çözümlemesine olanak tanımaktadır. Bu yerleşimlerde açığa çıkarılan dikilitaşlar, anıtsal mimari unsurlar, heykeltıraşlık eserleri, taş kaplar, levhalar, ritüel amaçlı plakalar ve kafatası kültü gibi buluntular, yalnızca maddi kültür unsurları olarak değil; aynı zamanda o dönem insanının bilişsel kapasitesini, inanç sistemlerini ve toplumsal organizasyonunu yansıtan çok katmanlı anlatılar olarak değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda, tez çalışmasının temel amacı; söz konusu arkeolojik buluntular üzerinden Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sembolik temsil dilini incelemek, döneme ait sembollerin taşıdığı anlamları çözümlemek ve bu sembollerin toplumsal, kültürel ve ritüel bağlamlardaki işlevlerini ortaya koymaktır. Sembollerin yalnızca tipolojik analizleriyle sınırlı kalmayan bu değerlendirme, aynı zamanda bu sembollerin ait oldukları mekânsal düzenlemeler, kült yapılar ve topluluk içindeki yerleri üzerinden kontekt odaklı bir yaklaşımla ele alınacaktır. Bu sayede sembollerin bireysel ifadeler olmaktan ziyade, kolektif hafızanın, ortak inanç sistemlerinin ve toplumsal normların yansıması olduğu yönündeki kuramsal çerçeve desteklenecektir.

Bu çalışmada, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de gelişen sembolizm, somut ve soyut betimlemeler üzerinden değerlendirilecektir. Hayvan betimlemeleri, geometrik şekiller, antropomorfik figürler ve kutsal alanlarda yoğunlaşan kabartmalar, bu dönemin inanç sistemi, sosyal organizasyonu ve zihinsel dünyası hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan arkeolojik buluntular, yalnızca maddi kültür verileri olarak değil; aynı zamanda toplulukların dünyayı algılama biçimini yansıtan anlam katmanları olarak da ele alınmaktadır. Tez kapsamında, sembollerin anlam dünyasında işgal ettiği yer, onları taşıyan yapıların kontekstinde değerlendirilecek;

sembollerin tipolojik özellikleri kadar, kültürel bağlamdaki işlevleri de irdelenecektir. Böylece, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait sembol sisteminin arkasında yatan bilişsel ve sosyokültürel süreçlere ışık tutulması hedeflenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖNEMSEL SÜREÇLER

1.1.Epi-Paleolitik Dönem

Epi-Paleolitik Dönem, Paleolitik Çağlar ile Neolitik Çağ arasında bir geçiş dönemi olarak tanımlanan, insanlığın Paleolitik Çağlar'dan yerleşik hayata geçiş süreci ve tarım devrimi olarak nitelendirilen Neolitik Çağ'a geçiş aşamasında bir nevi köprü vazifesi gören ve aslında Neolitik Çağ'ın tohumlarının atıldığı bir süreçtir (Kartal, 2009, ss. 3-18).

Epi-Paleolitik Dönemi daha iyi algılayabilmek için öncelikle ardılı olduğu Paleolitik Çağları kronolojik açıdan genel hatlarıyla incelemek daha orantılı olacaktır. Paleolitik kelimesi Paleos (Eski) ve Lithos (Taş) kelimelerinden türemiş ve Türkçeye “Eski Taş Çağı” veya “Yontmataş Çağı” olarak çevrilmiştir (Tekin, 2019, ss. 25-30). J. Lubbock arkeolojik sitlerden elde edilen taş aletlerin yüzeylerinde bir farklılık olduğunu gözlemlemesiyle bu taş aletlerin arasında bir dönem farklılığı olduğunu düşünerek 1865 yılında Taş Çağı'nı eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırıp Paleolitik ve Neolitik adlamasını önererek Paleolitik terimini kullanan ilk kişidir (Yalçınkaya, 2009, s. 2; Özdoğan, 2018, s. 14). Paleolitik Çağlar, günümüzden yaklaşık 2,5 milyon yıl önce Afrika kıtasında insanlar tarafından ilk aletin üretilmesiyle başlar ve günümüzden yaklaşık olarak Avrupa'da 10 binyıl ve Yakındoğu'da 20 binyıl önce sona ermiştir (Yalçınkaya, 2009, s. 2). Bu çağ, insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak öne çıkar. Bu çağlarda, tarihöncesi insanları, diğer canlılardan ayrılmış ve çevrelerini daha etkin bir şekilde kullanmaya başlamışlardır. Zamanla gelişen beyin ve el becerileri, insanları çeşitli yaratıcı faaliyetlere yönlendirmiştir. Paleolitik insanlar, çevrelerinde bulunan çeşitli hammaddeleri kullanarak yontmataş aletler üretmişlerdir. Bu aletler, avlanma, kesme ve diğer temel ihtiyaçları karşılamak için kullanılmıştır (Kartal, 2009, s. 3-18). Paleolitik Çağlarda yaşayan insanlar doğanın kendilerine sunduğu yabani hayvansal ve bitkisel kaynaklarla geçinerek avcı-toplayıcı bir ekonomik model ile hayatlarını sürdürüyorlardı. Avcılık, yabani hayvanların avlanması ve etlerinin tüketilmesini içeriyordu; aynı zamanda bitkiler, meyveler, kökler ve diğer bitkisel kaynaklar toplanarak beslenmelerine katkı sağlıyordu. Bu, onların hayatta kalma ve beslenme gereksinimlerini karşılamayı

sağlayan özgün bir yaşam tarzı olmakla birlikte doğal kaynakları etkili bir şekilde kullanma becerilerini geliştirmelerini de gerektiriyordu (Megarry, 1995, ss. 207-225; Childe, 2001, s. 44; Barker, 2006, s. 1; Yalçinkaya, 2009, s. 2). Ayrıca, ateşi kontrol altına almak insanların yaşamını önemli ölçüde etkilemiştir. Ateş, ısı sağlamak, yiyecekleri pişirmek ve avcılık faaliyetlerini daha etkili hale getirmek gibi bir dizi amaç için kullanılmıştır. Aynı zamanda avlanmak için kullanılan ok uçları gibi araçları da geliştirmişlerdir. Bu durum, avcılık yeteneklerini artırmış ve insanların beslenme stratejilerini çeşitlendirmiştir. İnsanlar, avcılık faaliyetlerinde ve günlük hayatlarında kullandıkları silahlar ve araçları, çevrelerinde buldukları çeşitli malzemelerden yontma ve işleme teknikleriyle üretiyorlardı (**Levha 6**). Bu aletlerin birçoğu taş, kemik ve ahşap gibi hammaddelerden yapılmıştır. Ancak taştan yapılan aletler, inorganik yapısı nedeniyle zaman içinde en dayanıklı ve kalıcı belgeler olarak günümüze ulaşabilmiştir. Bu nedenle, Paleolitik Çağlara ait taş aletler, insanlık tarihini aydınlatan en önemli arkeolojik buluntular arasındadır. Diğer yandan, organik yapıya sahip malzemelerden yapılan aletler, özellikle ahşap aletler, çoğu zaman zamanın etkisiyle çürüyüp yok olmuşlardır. Bu nedenle ahşap aletlerin örnekleri çok sınırlıdır ve çoğu zaman iyi korunmuş arkeolojik buluntular arasında yer almazlar. Bu durum taş aletlere kıyasla, ahşap aletlerin daha az sayıda ve daha az korunmuş olarak günümüze ulaşmasına yol açmıştır. Paleolitik Çağlarda kullanılan aletler, o dönemin yaşam tarzı, avcılık faaliyetleri ve av sonrası işlemler, besin toplama ve diğer günlük işlemler için hayati öneme sahipti (Arsebük, 1995, s. 19; Baykara ve Dinçer, 2007, ss. 82-83; Yalçinkaya, 2009, s. 2). Ayrıca dikiş iğneleri gibi araçlar kullanarak giysi yapma becerisi de gelişmiştir. Bu, insanların çeşitli iklim koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olmuş ve genel yaşam kalitesini artırmıştır (Kartal, 2009, ss. 3-18). İklim değişiklikleri ve çevresel koşulların etkisi altında yaşam tarzlarını sürdürebilmek için yer değiştiriyorlardı. Bu hareketlilik, onların yaşamlarını derinden etkileyen bir faktördü. Göç etme süreci, yeni besin kaynaklarını aramak ve av hayvanlarını takip etmek amacıyla küçük gruplar halinde gerçekleşirdi. Bu süreç, Paleolitik toplulukların adaptasyon yeteneklerini ve çevreleriyle uyum içinde yaşama becerilerini yansıtıyordu (Megarry, 1995, ss. 207-225; Yalçinkaya, 2009, s. 2). Göç ettikleri bölgelerde barınma ihtiyaçlarını karşılamak için farklı stratejiler kullanıyorlardı. Doğal sığınakların bulunduğu bölgelerde açık hava, mağara ve kaya altı sığınaklarında barınıyorlardı. Bu doğal sığınaklar onları hava koşullarına, dış etmenlere ve avcılık faaliyetlerine karşı koruyan önemli yerlerdi (**Levha 1.1**). Ancak böyle

sığınaklar bulunmadığı zamanlarda, akarsu kıyıları, yamaçlar veya platolar gibi alanlarda geçici barınaklar inşa etmişlerdir. Bu barınaklar ağaç dalları, hayvan kemikleri ve postları gibi yerel malzemeler kullanılarak oluşturulmuştur. Bu basit çatılar, çadırlar veya kulübeler geçici konaklama ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmuştur (**Levha 1.2 ve 2.1**). Mağaranın tamamını kullanmak yerine sadece kendilerini korumaya yetecek şekilde ağız kısmındaki çıkıntılı yerleri tercih etmişlerdir. Bu durumun nedeni, mağaranın derinliklerinde kalan oyukların karanlık olması ve o dönem insanların karanlıktan ürktükleri için kullanmamış oldukları şeklinde yorumlanmaktadır. Fakat zaman içerisinde ateşin kontrol altına alınmasıyla büyük mağaraların ve mağaralardaki karanlık oyukların da kullanıldığına dair izler mevcuttur (Braidwood, 2008, ss. 47-48; Yalçınkaya, 2009, s. 2; Arslantaş, 2014, s. 319).

Paleolitik insanlar, kendi aralarında dayanışma ve iş birliği oluşturarak sosyal organizasyonlar kurmuşlar ve bu durum onlara, topluluk içinde güveni artırıp zorluklarla başa çıkma konusunda bir avantaj sağlamıştır (Tilley, 1982, ss. 26-30; Braidwood, 2008, ss. 83-84; Kartal, 2009, s. 12).

Bu süreç içerisinde dil gelişimi, bir yandan iletişimde karmaşıklığı artırmış ve diğer yandan insanlar arasındaki bilgi paylaşımını kolaylaştırmıştır. Bugün bu dilin evrimi, karmaşık düşünce süreçlerini ifade etme yeteneğimizin temelini oluşturuyor (Kartal, 2009, s. 12; Barnard, 2016, ss. 1-5).

Sanat, Paleolitik insanların duygularını, inançlarını ve yaşam tarzlarını ifade etmenin bir yolu olarak ortaya çıkmıştır. Mağara resimleri, heykeller, boncuklar ve kolyeler ile üzerine çizgi kazımaların veya imgelerin çizildiği yassı taşlar o dönemin kültürünü ve estetik anlayışını yansıtarak günümüze ulaşmıştır (**Levha 3-4 ve 5**). Sanat, günümüzde gelişmişliğin bir göstergesi olarak kabul edilir ancak Paleolitik insanlar için bu, toplulukları arasında bağ kurmanın, çevrelerinde gördükleri hayvanlara karşı üstün ve güçlü olduklarını betimlemenin ve anlam oluşturma bir yoludur (Braidwood, 2008, ss. 104-106; Kartal, 2009, s. 12; Gombrich, 2019, ss. 40-53; Lewis-Williams, 2019, ss. 27-30).

Paleolitik Çağlar, insanlığın temel taşlarını attığı ve bugünkü kültürümüzün, dilimizin ve sanat anlayışımızın temellerini oluşturduğu, insanlığın temel becerilerini geliştirdiği ve çevresine daha etkin bir şekilde adapte olduğu bir dönemdir. Tarihöncesi insanların yaratıcılığı ve adaptasyon yetenekleri, bu dönemin önemli özelliklerini oluşturmuştur. Bu çağlar, insanlık tarihindeki ilerlemenin temelini oluşturarak, gelecekteki kültürel ve teknolojik gelişmelere zemin hazırlamıştır (Kartal, 2009, ss. 3-18).

Tarihin en uzun süreci olarak nitelendirilen Paleolitik Çağ; bu süreç içerisinde üretilen taş aletlerde gözlemlenen gelişimlere göre sırasıyla “Alt, Orta ve Üst Paleolitik” olmak üzere 3 alt evreye ayrılmaktadır (Yalçinkaya, 2009, s. 2).

Alt Paleolitik Dönem, Afrika’da bulunan Olduvan ve Fransa’da bulunan Aşölyen alet teknolojisiyle tanımlanır ve yaklaşık 2,5 milyon yıl ile 200 bin yıl arasını kapsayan Paleolitik Çağlar’ın en uzun dönemidir (**Levha 2.2**) (Braidwood, 2008, s. 13; Yalçinkaya, 2009, s. 4; Aghalari, 2017, s. 43). Bu süreçte Australopithecus ve Homo Habilis olarak adlandırılan homo türleri Afrika kıtasında ortaya çıkarak zamanla çeşitlenip Homo Ergaster ve Homo Erectus olarak adlandırılan türlere evrimleşmiştir. Bu evrimsel süreç, dengeli ve ılıman koşullardan daha soğuk ve kurak bir ortama geçişin yaşandığı Pliyosen dönemden Pleistosen’e doğru gerçekleşmiştir. Bu dönemde, bu hominid türleri Afrika kıtasından çıkarak Yakındoğu içlerine doğru ilerlemişlerdir (Yalçinkaya, 2009, ss. 4-6; Başoğlu, 2010, ss. 341-342; Özbek, 2015, ss. 52-66). Alt Paleolitik evrede yaşam mücadelesi içinde olan bu insanlar beyin kapasitelerinde görülen gelişme ve buna paralel olarak gelişen kültür birikimiyle basit düzeyde yongalama ve işleme teknolojiyle yontma taş üreterek bunları avlanmak için, yabani hayvanlardan kendilerini korumak için ve günlük yaşamlarında kullanmışlardır (Yalçinkaya, 2009, ss. 4-6). Bu basit düzeydeki taş teknolojisini geliştirip kullanan insan türleri Homo Habilis ve Homo Erectus olmakla birlikte, yine bu süreçte Homo Ergaster ve Homo Erectus ateşi kontrol altına alıp bilinçli bir şekilde kullanmıştır (Güleç ve Açıkkol, 2006, s. 389; Yalçinkaya, 2009, ss. 4-6). Beslenme sistemleri avcı-toplayıcılık üzerine kuruludur fakat avcılıkta henüz uzmanlaşmadıkları için yaralı hayvanları avlamakla veya yırtıcı hayvanların avladıkları hayvanlardan kalan artıklarla yetinmişlerdir (Güleç ve Açıkkol, 2006, ss. 389-390; Yalçinkaya, 2009, ss. 4-6).

Orta Paleolitik Dönem, MÖ yaklaşık 250.000 – 45.000 yıllarını kapsar ve Orta Pleistosen ile Üst Pleistosen dönemlerinde yaşanan son buzul döngüleri zamanına denk gelir. Orta Paleolitik döneminin zamanının büyük bir bölümünde iklim soğuk ve kurak olarak karakterize edilmiştir. Bu dönemde Neandertal olarak adlandırılan insan türü görülür ve Neandertallerin ortaya çıkmasıyla birlikte, küçük avcı grupları halinde yaşayan bu topluluklar önemli bir teknolojik gelişimi mümkün kılan Mousteriyen kültürünü yaratmışlardır (Yalçinkaya, 2009, ss. 17-19; Başoğlu, 2010, ss. 345-347; Arsebük, 2012, ss. 23-47; Arsebük, 2014, ss. 86-92). Alt ve Orta Paleolitik dönemlerde yaşayan insanlar küçük avcı-toplayıcı gruplar şeklinde hareket etmiş olup grupları maksimum 20-25 kişiden oluşmaktaydı (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2011, s. 198). Neandertal türü, av stratejisine küçükbaş hayvanların yanında mamut, kıllı gergedan ve at gibi hem daha iri hem de kalın derili hayvanları da ekleyerek diyetlerini genişletmişlerdir. Bu durum; söz konusu insanların hayvanları avlamakta uzmanlaştıkları ve hayvanları avlamak için yeni teknikler geliştirdikleri avlanmış olan hayvanların kalıntılarından tespit edilmiştir (Yalçinkaya, 2009, ss. 17-19). Bu döneme ait yerleşim kalıntıları çoğunlukla mağara kalıntıları olarak karşımıza çıkmaktadır (Yalçinkaya, 2009, ss. 17-19; Arslantaş, 2014, ss. 321-325). Orta Paleolitik Dönem insanlık tarihinde önemli bir aşamadır ve bu dönemdeki belirgin farklılaşmalardan biri, insanların entelektüel yapılarındaki gelişmedir. Bu entelektüel evrim, özellikle “öte dünya” algısının ortaya çıkmasıyla ve bu algının bir sonucu olarak ölü gömme ritüellerinin uygulanmasıyla somut bir ifade bulmuştur. Orta Paleolitik insanları, kendilerinden önceki insan türlerinden farklı olarak ölümlerini leş yiyicilere terk etmek yerine, belirli ritüellerle gömme pratiğini benimsemeye başlamışlardır. Bu davranış, sayıları ne kadar az olursa olsun, bazı mezarların varlığı aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bu mezarlar, sadece fiziksel bir gömme eylemi değil, aynı zamanda ölüm sonrası bir hayata dair inancın da göstergesidir. Bu dönemdeki en dikkat çekici mezar örneklerinden biri, Şanidar (Shanidar) Mağarası olarak bilinen Irak’ta bulunan bir mezar alanıdır. Mağarada bulunan birçok iskelet arasında, özellikle dikkat çeken bir örnek, bir cesedin bölgede bulunan çiçekler ve bitkilerden yapılmış bir yatak üzerine yan yatırılmış olmasıdır (**Levha 7.1**). Ayrıca, etrafına ölü hediyelerinin bırakılmış olması, Orta Paleolitik dönemde insanların sadece fiziksel dünyaya odaklanan bir yaşam tarzından, daha karmaşık sosyal ve kültürel pratiklere evrildiğine, ölü gömme ritüeli ve mezar hediyeleri geleneğinin var olabileceğine işaret etmektedir (Barker, 2006, ss. 114-116; Yalçinkaya, 2009, ss. 17-19; Pomeroy vd., 2020, ss. 11-24).

Üst Paleolitik Dönem, Paleolitik Çağlar'ın son ve en kısa süren dönemi olmakla birlikte, tarihsel olarak MÖ yaklaşık 40.000 ile 35.000 yıl önce başlamış olup, bitiş tarihi bölgesel olarak farklılıklar göstererek Yakındoğu'da MÖ 20.000 yıl ve Avrupa'da ise 10.000 yıl önce sonlanmıştır (Yalçinkaya, 2009, ss. 29-31). Bu dönem, Paleolitik Çağlar'ın son ve zaman aralığı en kısa süren dönemi olmasına karşın kültürel açıdan bölgelere göre farklılıkların görülmeye başladığı ve gelişen bu kültürle birlikte topluluklar arasındaki karmaşıklığın artmasıyla diğer dönemlere göre daha parlak bir dönem olduğu ifade edilmektedir (Yalçinkaya, 2009, ss. 29-31; Arsebük, 2014, ss. 93-103). Üst Paleolitik'te Homo Sapiens türü görülmeye başlar ve bu insan türü anatomik ve bilişsel seviyesiyle günümüz insanına en yakın tür olmakla birlikte bu süreç içerisinde önemli tekno-kültürel ilerlemeler kaydetmişlerdir (Yalçinkaya, 2009, ss. 29-31; Arsebük, 2014, ss. 93-103). Bu dönem sıcaklıkta belirgin değişimlere maruz kalan bir süreci içermektedir. Bu zaman diliminde, özellikle Son Buzul Devri (WÜRM II) veya Son Buzul Maksimumu (LGM) olarak adlandırılan süreç sırasında ortaya çıkan ani sıcaklık düşüşleriyle karakterize edilen bir soğuk dönem yaşanmıştır. Bu süreçte gelişmekte olan Üst Paleolitik kültürleri WürmII/LGM'de karşılaştığı soğuk iklim koşullarıyla başa çıkmak zorunda kalmıştır. Günümüzden yaklaşık 30.000 yıl önce başlayan bu süreçte, önceki buzullaşma dönemlerinde de görüldüğü gibi, belirgin buzul (stadial) ve buzul duraklaması (interstadial) evreleri arasında önemli iklimsel dalgalanmalar yaşanmıştır (Atalay, 1996, ss. 8-10; Turoğlu, 2011, s. 267; Özçelik, 2015, ss. 123-137). WürmII/LGM, karışık bir iklim geçmişine sahiptir ve bu dönem içindeki çeşitli stadial ve interstadial evreler, bölgeyi etkileyen çeşitli iklim salınımlarına işaret etmektedir. Bu dönemde gerçekleşen buzul genişlemeleri, çevresel koşullarda belirgin değişikliklere neden olmuş ve bu durum, Üst Paleolitik insanları için yaşam şartlarını zorlaştırmıştır (Atalay, 1996, ss. 8-10; Özçelik, 2015, ss. 123-137). Her bir stadial, buzulların genişlediği ve çevredeki iklimin ciddi bir şekilde soğuduğu dönemleri ifade ederken; interstadial evrelerde iklimde bir miktar ılımanlaşma ve buzul gerilemeleri yaşanmıştır. Bu iklim salınımları, avcı-toplayıcı gruplarının hareketli yaşam tarzlarını etkilemiş, av stratejilerini değiştirmelerine ve yeni hayatta kalma yöntemleri geliştirmelerine yol açmıştır (Burroughs, 2005, s. 118; Kartal, 2009, s. 4; Turoğlu, 2011, ss. 267-269; Özçelik, 2015, ss. 123-137). Würm buzullaşması, Üst Paleolitik kültürlerin evrimini şekillendiren önemli bir çevresel faktördür. Bu dönemdeki iklim değişiklikleri, insanların adaptasyon yeteneklerini zorlamış ve bu zorlu koşullara uyum sağlamak için yeni teknolojilerin geliştirilmesini teşvik etmiştir. Bu

nedenle, Würm buzullaşması, Üst Paleolitik kültürlerin evrimindeki dinamik ilişkilerin anlaşılmasında kritik bir rol oynamıştır (Burroughs, 2005, s. 118; Kartal, 2009, ss. 3-8). Batı Avrupa’da oluşturulmuş klasik Paleolitik kronolojiye göre Üst Paleolitik Dönem, bölgedeki insan evriminin belirli dönemlerini anlamak için kilit öneme sahip üç temel kültürü içerir: Aurignacien (Orinyasiyen), Solutrén (Solütreen) ve Magdalénien (Magdaleniyen) (Yalçınkaya, 2009, s. 32). Ayrıca yine bu süreçte öte dünyaya ilişkin inançlar, topluluklar arasında belirgin bir ritüel ve simgesel boyut kazanmıştır. Bu dönemde mezar ritüelleri, kırmızı aşboyası ve süs objeleriyle zenginleşerek, ölümün ötesinde bir varlık dünyasına yönelik düşünceleri yansıtmıştır. Mezarları süsleyen boncuklar, giysi ve takılar ölümlerin toplumları içindeki sosyal statülerini ve belki de ölüm sonrasındaki hayata dair inançlarını yansıtan önemli unsurlardır. Ölümlerin giysi ve takılarla süslenmiş olmaları, onların mezarlarının kültürel bir zenginlik kaynağı olduğunu gösterir. Bu süslemelerin türü ve miktarı, defnedilen bireyin topluluk içindeki sosyal statüsünü belirlemede önemli bir rol oynar. Mezarın zenginliği, ölen bireyin topluluk içindeki saygın pozisyonunu yansıtabilirken, mezarın gömü hediyeleri yönünden fakirliği daha düşük bir statüyü işaret edebilir. Bu durum, Üst Paleolitik dönemde sosyal statü kavramının ortaya çıktığının ve bireyler arasında belirli bir hiyerarşinin başlangıcının ilk somut kanıtlarını sunar. Bu ritüel ve semboller Üst Paleolitik topluluklarının soyut düşünce kapasitelerini, sosyal yapılarını ve inanç sistemlerini yansıtan önemli olgulardır (Yalçınkaya, 2009, ss. 29-31).

Son Buzul Devri; MÖ 115.000 yıl ile 14/13.000 yıl önceye denk gelen bir dönem olmakla birlikte, bu süreçte kıtasal buz tabakalarının maksimum boyuta eriştiği zaman aralığı (22-18 bin yıl öncesi) Son Buzul Maksimum (Last Glacial Maximum/LGM) olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde, binlerce kilometre uzunluğundaki buz tabakaları, Avrupa kıtasında Kuzey Avrupa’nın büyük bir bölümünü, İskandinavya’yı ve Kuzey Britanya Adaları’nı kuşatmıştır. Avrupa genelinde (Akdeniz ve çevresi hariç) daha kuru bir iklim hâkim olmuş, özellikle kuzey ve kuzeydoğu Avrupa’da olağandışı iklim koşulları yaşanmıştır. Anadolu coğrafyasında ise buzullar, Toros Dağları, Doğu Karadeniz Dağları ve dağınık/tekil yüksek dağlar ile volkanlar olarak üç bölgede oluşmuştur. Levant bölgesinde bu süreçteki hava sıcaklıkları ise günümüzden yaklaşık 20 C° daha düşük seviyelerde seyretmiştir (Gür, 2017, ss. 508-510). LGM döneminde, Anadolu’da genel olarak soğuk ve kurak bir iklim hüküm sürmüştür. Yapılan polen

analizleri, Anadolu'nun büyük bir bölümünün çölümsü steplerle kaplı olduğunu, Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde huş ağacıgillerden oluşan ormanlık alanların ve Toros Dağları'nın güney eteklerinde de ormanlık alanların bulunduğunu göstermiştir. Güneydoğu Anadolu bölgesi ile bu bölgenin güneyi olan Levant Bölgesi, genel olarak Anadolu'nun diğer bölgelerine kıyasla daha sıcak bir iklimle karakterizedir. Ancak bu sıcak iklim, Levant Bölgesi'nde de soğuk ve kurak bir iklimin hüküm sürdüğü durumunu değiştirmez. Levant'ın, Suriye, Lübnan ve Filistin gibi yüksek bölgelerinde meşe ormanlarının geniş bir yer kapladığı bilinmektedir (Atalay, 1996, ss. 8-10).

LGM sürecinin bitmesiyle birlikte iklimde belirgin bir ısınma meydana gelmiştir. Bu döneme Bolling/Allerød adı verilmektedir ve MÖ yaklaşık 14.800-600 yıllarına tekabül etmektedir. Bu periyotta, sona eren LGM ile birlikte hava sıcaklıklarında gözlemlenen belirgin artış, Bolling/Allerød dönemini karakterize eden önemli bir özelliktir ve bu dönemin atmosferik koşulları günümüz iklimine benzer bir yapı sergilemektedir. Ayrıca yapılan polen analizleri, Anadolu Bölgesi'nin Bolling/Allerød döneminde önemli bir bitki örtüsü değişimi yaşadığını ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde, Artemisia-Chenopodiaceae step bitki örtüsü, yerini buğdaygillerin hâkim olduğu bir step bitki örtüsüne bırakmıştır. Bu değişim, iklimin ılımanlaşmasıyla birlikte, bölgedeki bitki örtüsünde belirgin ve belirleyici bir dönüşümü ifade etmektedir. ılımanlaşan iklimin etkisiyle, Anadolu ve Doğu Akdeniz çevresinde sadece buğdaygiller stepi değil, aynı zamanda meşe ağaçları ve yabani fıstık ağaçlarından oluşan ormanlık alanların sayısında da belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu durum, Bolling/Allerød döneminin ekosistem çeşitliliği açısından zenginleştiğini ve bölgedeki bitki örtüsünde çeşitli habitatların oluştuğunu göstermektedir (Roberts, 2014, ss. 74-77; Duru, 2018, s. 161). Levant Bölgesi'nde bulunan Hula ve Gab mağaralarındaki speleotemler ile deniz ve göl polen çekirdeklerinin incelenmesi, belirgin bir yağış artışının yaşandığını gösterir. Bu artış, özellikle Kuzey Levant'tan başlayarak Sina Yarımadası boyunca Geometrik Kebaran topluluklarının her ekolojik yerleşmeye yayılmasını kolaylaştırmıştır (Bar-Yosef, 2011, s. 179). Ancak bu dönemde, ılıman olarak seyreden iklim, dünya genelinde kısa süreli soğuk bir evreye geçmiştir. Jeologlar tarafından Younger Dryas veya Türkçe adıyla "Genç Diryas" olarak adlandırılan bu evrenin özellikle kuzey yarımkürede etkili olduğu gözlemlenmektedir (Tekin, 2019, s. 113).

Genç Diryas, ormanların gerilemesi sonucunda soğuk iklim bitkisi olan Diryas polenlerinin¹ belirgin bir yoğunluğa ulaştığı bu buzul evresini ifade eder. Bu dönem, Alp tunduralarında, önceki buzul evrelerinde de benzer durumların yaşandığına işaret eder. Ancak, bu evreyi diğer evrelerden ayırmak amacıyla, önceki evrelere Yaşlı Diryas (Older Dryas) ve En Eski Diryas (Oldest Dryas) adları verilmiştir. Bu buzul evresi, yaklaşık olarak günümüzden 11.700 yıl önce (± 200 yıl) son bulmuş ve iklimde, Holosen² adı verilen yeni bir alt evrenin başlamasına neden olmuştur (Tekin, 2019, ss. 113-114).

Yakındoğu'da, GÖ 11.000 – 10.200 dolaylarına tarihlendirilen Younger Dryas dönemi iklimsel değişiklikleri araştırmacılar tarafından her zaman ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Suriye'de bulunan Tell Mureybet kazı alanındaki polen kayıtları, bu zaman diliminde Levant bölgesinde genellikle soğuk ve kuru bir iklimin hüküm sürdüğüne dair önemli kanıtlar sunmaktadır. Bu bölgede, 10.500 – 10.200 yıl önce ıspanakgiller familyasına (cheopodiaceae) ait bitkilerin baskın olduğu geniş bir bitki örtüsü bulunduğu dair sonuçlar mevcuttur. Ayrıca, Levant bölgesinin batı kısmından elde edilen polen verilerine dayanarak, İsrail'in kuzeyinde bulunan Hule Gölü çevresi ile Ürdün Vadisi'nde sıcaklığın düşmesiyle beraber kuru bir iklimin aksine nemli bir iklimin oluştuğu belirtilmiştir. Bu durumu destekleyen bir kanıt olarak, ağaç poleni yüzdesinde belirgin bir artış gerçekleştiği ifade edilmektedir (Tekin, 2019, s. 114).

Younger Dryas olarak adlandırılan bu dönemde, yaşanan küresel soğumanın etkisiyle iklimde görülen değişikliklerin Yakındoğu'da yaşayan avcı-toplayıcı toplumların hayatlarını derinden etkilediği ifade edilmektedir. Bu süreçte iklimde tekrar gözlemlenen sıcaklığın düşüşüyle birlikte, Epi-paleolitik insan gruplarının beslenme alışkanlıklarında çeşitli zorluklar ortaya çıkmıştır. Bolling/Allerød döneminde yaşanan ılıman iklimin etkisiyle beslenme düzenlerine buğdaygilleri ve diğer tahıl gruplarını ekleyen bu gruplar tekrar yaşanan soğuk iklimin etkisiyle bu tahılların hasatlarında güçlüklerle karşılaşmışlardır. Arpa ve buğday familyasının ilk kez yoğun olarak daha doğuda bulunmuş olup PPNA dönemine tarihlendirilmiştir. Bu sebeple, Younger Dryas olayının iklime etkisiyle yabani tahılların sadece Bereketli Hilal'in batı kesiminde yer aldığı

¹ Dryas, "gül" familyasına ait olan bir bitki türüdür ve habitat alanı Kuzey Kutup bölgesi ile Alpler'dir. Bu bitkinin adı ise Yunanca kökenli olup, Yunan mitolojisindeki önemli figürlerden biri olan Tanrı Ares'in oğullarından birisinin adıdır. Bkz. Tekin, 2019, s. 114

² Holosen iklim olayı, ilerleyen bölümlerde 'Neolitik Çağ' başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

gözlemlenmiştir. Bu durum, Abu Hureyra ve Mureybet'in Geç Natufian dönemine tarihlendirilen tabakalarından elde edilen verilerle desteklenmektedir (Bar-Yosef, 2011, ss. 178-181).

Epi-Paleolitik Dönem; MÖ yaklaşık 24.000 ile 11.000/10.000 yılları arasında yaşanan bir dönemdir. Bu zaman dilimi, Son Büyük Buzul Çağı'nın (LGM) en soğuk evresiyle başlar ve Younger Dryas dönemine kadar devam eder. Bu dönemin adlandırılması İngiliz Hodder Westropp'un, 1866 yılında yaptığı çalışmada Paleolitik ve Neolitik Çağlar arasında gözlemlenen geçiş sürecine dair önemli bir tespitle bulunmasıyla başlamıştır. Westropp, bu dönemin her iki çağdan da farklı bir niteliğe sahip olduğunu belirtmiş ve bu ara dönemi tanımlamak amacıyla ilk kez "Mezolitik" tanımını kullanarak zaman dizisine yeni bir terim eklemiş, Paleolitik ve Neolitik Çağlar arasındaki bu geçişin farklı özellikler yansıttığını vurgulamıştır (Özdoğan, 2018, s. 14; Tekin, 2019, s. 111). Mezolitik, Mesos (orta/ara) ve Lithos (taş) kelimelerinden türetilmiştir ve Türkçe'ye Orta Taş Çağı/Ara Taş Çağı olarak çevrilmiştir (Özdoğan, 2018, s. 14). Epi-Paleolitik ve Mezolitik terimleri arasındaki geleneksel ayrım, coğrafi topluluklardan daha çok zaman dilimlerine dayanmaktadır. Mezolitik terimi, özellikle Avrupa arkeolojisinde Holosen dönemi içindeki avcı-toplayıcı toplulukları tanımlamak için kullanılır. Epi-Paleolitik terimi ise mikrolit olarak adlandırılan minik yontmataş aletlerin belirgin yoğunluğuyla tanımlanır. Bu mikrolit aletler Epi-Paleolitik avcı-toplayıcı topluluklar için elzem olan ekipmanlardır. Bu dönem ile ilişkilendirilen bu mikrolit aletler, özellikle Yakınoğu ve Anadolu'da günümüzden yaklaşık olarak 22.000 – 20.000 yıl önce ortaya çıkmıştır. Avrupa'da ise bu tür yoğun mikrolit endüstrilerinin ortaya çıkabilmesi ve benzer gelişmelerin gerçekleşmesi için yaklaşık 10.000 yıl daha zaman geçmesi gerekmektedir. Ancak bu süre zarfında Yakınoğu ve Anadolu bölgeleri Çanak Çömleksiz Neolitik döneme geçmiş olacaktı. Bu durum, Mezolitik ve Epi-Paleolitik kavramları arasındaki en önemli farkı oluşturuyor. Böylelikle Avrupa'daki Orta Taş Çağı, arkeolojik bağlamda Mezolitik olarak adlandırılırken, Yakınoğu ve Doğu Akdeniz bölgelerinde görülen Orta Taş Çağı Epi-Paleolitik olarak tanımlanmaktadır (Kartal, 2009, s. 6; Düring, 2011, s. 32).

Araştırmacılar tarafından Yakınoğu'da görülen Üst Paleolitik Dönem'den Neolitik Çağ'a geçiş aşamasına dair çeşitli tanımlar ve terminolojiler üretilmiştir. Bu dönemle ilgili farklı tanımlamalar, bölgenin coğrafi özellikleri, kültürel bulgular ve

araştırmacıların yöntem ve vurgularına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tanımlamalardan bazılarını Halil Tekin bir kitabında bir araya getirerek ele almıştır. Bu geçiş aşamasını Dorothy Garrod Natufian, Francis Hours ve Lorain Copeland Epi-Paleolithic, Kathleen Kenyon Eriha (Jericho) kazısından yola çıkarak ve İsmail Kılıç Kökten de Güney Türkiye sahilleri verilerini göz önünde bulundurarak Mesolithic tanımlarını kullanmışlardır. İran'ın kuzey kesiminde yer alan Hazar Gölü'nün güneyindeki Belt ve Hotu mağaraları için de Carleton Coon Mesolithic tanımını tercih etmiş, Zagros'ta görülen bu geçiş aşaması için Garrod Zarzian tanımını kullanırken Ralph Solecki Proto-Neolithic tanımını tercih etmiştir (Tekin, 2019, s. 142).

Bu dönemin başlangıcı genel olarak olumsuz hava koşullarının hüküm sürdüğü bir zamana denk gelir; ancak zamanla bu koşullar daha ılıman ve nemli bir iklime evrilmeye başlamıştır. İklimde görülen bu olumlu değişimler doğal yaşam üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Sıcaklık ve nemdeki artış, fauna ve flora çeşitliliğinde de bir artışa neden olmuştur (Erek, 2017, ss. 378-379). Bu durum, avcı-toplayıcı topluluklar için önemli bir gelişmedir çünkü daha fazla yiyecek ve kaynak bulma imkânı sağlamıştır. İklim koşullarının iyileşmesi, özellikle Yakındoğu genelinde yaşanan olumlu iklim koşulları ve av hayvanlarının sayısındaki belirgin artış Epi-Paleolitik topluluklarının daha geniş coğrafyalara yayılmasına olanak tanımıştır. İklim değişiklikleri doğal yaşamı etkilemesinin yanı sıra insan topluluklarının yerleşim ve kültürel gelişimini de etkileyerek farklı coğrafyalarda farklı kültür tabakalarının oluşmasına neden olmuştur (Kartal, 2009, ss. 21-22; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2011, ss. 198-200).

Epi-paleolitik dönemde, Yakındoğu coğrafyasında yaşayan insan toplulukları, çevrelerinin sunduğu özel koşullar nedeniyle diğer bölgelerden farklı bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. Bu dönemde, coğrafi konumları, iklim şartları ve doğal kaynakların çeşitliliği Yakındoğu Epi-paleolitik insanların hayatlarını şekillendirmiştir. Yakındoğu, diğer Avrupa ve Kuzey bölgelerine kıyasla daha ılıman bir iklimle öne çıkıyordu. Bu, bölgedeki insan topluluklarının avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini dengeli bir şekilde sürdürebilmelerine olanak tanımıştır. Bölgedeki bitki örtüsü, sıklıkla kuraklık dönemlerine rağmen çeşitli bitkisel kaynakların yetişmesine imkân sağlamıştır. Böylelikle bu topluluklar, avcılıkla beraber çeşitli bitkisel kaynakları da değerlendirerek beslenmişlerdir. Coğrafi konumları, bitkisel çeşitliliği ve hayvansal kaynakları iç içe

geçmiş bir biçimde sunmuştur. Bu durum, insanların besin çeşitliliğini artırarak daha sağlıklı ve dengeli bir diyet benimsemelerine olanak sağlamış olmakla birlikte diğer coğrafyalardan farklı bir diyete sahip olmalarını da etkilemiştir. Kuzey Avrupa'daki insan toplulukları ise son buzul çağının etkileri altında daha çok avcılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Bu bölgelerdeki ekstrem iklim koşulları, insanları avcılığa daha fazla yönlendirmiştir. Bu durum Kuzey Avrupa coğrafyasında besin kaynaklarının sınırlı olması anlamına gelirken, Yakındoğu'daki insan toplulukları geniş bir yelpazede besin kaynaklarına erişebilmişlerdir. Sonuç olarak coğrafi koşulların insanların yaşam tarzını etkilediği bu dönemde, farklı bölgelerdeki topluluklar, doğal kaynaklara adaptasyonlarıyla benzersiz beslenme alışkanlıklarını geliştirmişlerdir (Kartal, 2009, ss. 21-25).

Avcı-toplayıcı toplulukların genellikle 25-30 kişilik küçük gruplar halinde yaşadığına dair genel bir kanı bulunmaktadır. Bu görüşün arkasındaki temel faktörlerden biri, bu küçük grupların daha hareketli olabileceği ve bu sayede çeşitli iklim koşullarına, besin kaynaklarına ve diğer değişkenlere daha iyi adapte olabilecekleri düşüncesidir. Ve bu küçük gruplarda besinlerin topluca ele geçirilip daha adil bir şekilde dağıtılması topluluğun dayanıklılığını artırabilir. Ayrıca etnoarkeolojik çalışmalar, günümüz avcı-toplayıcı topluluklarının da benzer sosyal organizasyon yapılarına sahip olduğunu göstermektedir. Bu topluluklar genellikle küçük gruplar halinde yaşayarak, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini sürdürmektedirler. Küçük gruplar, hem avlanma hem de toplama faaliyetlerini daha etkili bir şekilde yönetmelerine ve kaynakların daha adil bir biçimde paylaşılmasına olanak tanır. Bu bağlamda, avcı-toplayıcı topluluklarının küçük gruplar halinde organize olmalarının, geçim kaynaklarına erişimlerini ve sosyal etkileşimlerini daha verimli bir şekilde yönetmelerine yardımcı olduğu düşünülmektedir (Kartal, 2009, ss. 25-29). İlaveten bu topluluklar arasında, görev dağılımının varlığı kaçınılmazdır. Mevcut bilgiler doğrultusunda, genel bir kanaat oluşturmak gerekirse, yetişkin erkeklerin genellikle avcılıkla uğraştıkları; diğer grup üyelerinin ise toplayıcılık faaliyetlerine katıldıkları düşünülmektedir. Bu görev dağılımı, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin farklı beceri setlerini gerektirmesinden kaynaklanabilir. Avcılık genellikle fiziksel dayanıklılık ve av izlerini takip etme yeteneği gerektirirken, toplayıcılık daha ince motor becerilere, bitki tanıma yeteneğine ve doğal kaynakların etkili bir şekilde kullanılmasına dayanır. Günümüzde ve yakın geçmişteki yerli topluluklar arasında da

benzer görev dağılımları ve statülerin varlığı gözlemlenmiştir. Topluluk üyeleri arasındaki iş bölümü, genellikle cinsiyet, yaş, tecrübe ve yetenek gibi faktörlere dayanarak şekillenmiştir (Kartal, 2009, ss. 25-29).

Grup dinamikleri, insanlar arasındaki ilişkiler ve organizasyonlar karmaşıktır ve liderlik konusu da bu karmaşıklığın bir parçasıdır. Liderlik; genellikle bir grup içinde belirli bir düzenin sağlanmasını, hedeflere yönelik bir yol haritasının oluşturulmasını ve bu hedeflere ulaşmak için çaba sarf edilmesini içerir. Her ne kadar Epi-paleolitik toplulukları için kesin olarak bir liderin varlığını söylemek zor olsa da, bir liderin varlığı, grup üyelerinin bir araya gelmesini ve belirli bir amaç etrafında birleşmelerini sağlayabilir. Liderlik, grup üyelerinin motivasyonunu artırabilir, iş birliğini teşvik edebilir ve karar alma süreçlerini yönlendirebilir. Ayrıca liderlik, grup içindeki çatışmaları yönetme ve etkili iletişimi sağlama konularında da kilit bir rol oynayabilir. Sonuç olarak liderlik konusu karmaşıktır ve bir grupta liderlik olup olmaması durumu grup dinamikleri, kültürel faktörler, amaçlar ve bireyler arasındaki ilişkiler gibi birçok etken tarafından etkilenebilir (Kartal, 2009, ss. 25-29).

Avcı-toplayıcı olan insan toplulukları Epi-Paleolitik dönemden önceki dönemlerde genellikle göçebe/hareketli bir yaşam tarzı içerisindeyken, Epi-Paleolitik Dönemde ise bazı topluluklar yarı yerleşik yaşam tarzına geçerken bazı topluluklar da göçebe/hareketli yaşam tarzını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu topluluklar bir mevsimi/sezonu veya yılın belli bir dönemini belli bölgelerde yerleşik olarak geçirirler ve bu bölgeler daha önce göçebe yaşam tarzında yıllarca deneyimledikleri, bölgenin fauna ve florası, su kaynakları ve hammaddeye ulaşma gibi faktörleri göz önünde bulundurarak seçilmiş yerler olmalıdır. Böylelikle, bu süreçte insanlar çalı, dal, tahta, deri, hayvan kemikleri, boynuzlar, taşlar ve kamışlardan yararlanarak ilk primitif barınakları inşa etmeye başlamışlardır (Kartal, 2009, ss. 25-29; Düring, 2011, s. 32; Arslantaş, 2014, s. 321; Duru, 2018, s. 159). Avcı-toplayıcı grupların yerleşik yaşama geçişi ve Erken Holosen döneminin başlarında artan sıcaklık ve nem, bu grupların tarım faaliyetlerinin temelini atmalarına yol açmasıyla birlikte bu dönemdeki iklim değişiklikleri, insanların daha kalıcı yerleşim yerleri kurma ve tarımı keşfetme eğilimine girmelerine etki etmiştir (Watkins, 2018, s. 18).

Epi-paleolitik dönemdeki yerleşim modelleri, genellikle basit ve mütevazı yapılarla karakterizedir. Bu dönemdeki yerleşimler popüler inanışın aksine, yalnızca mağara veya ağaç kavuklarını içermemekte, bilakis çeşitli basit mimari çözümleri içermektedir (Kartal, 2009, ss. 25-29). Kuşkusuz, Epi-paleolitik dönemdeki insanlar, elverişli koşullara sahip doğal mağaralardan büyük ölçüde faydalanmışlardır. Ancak bu durum onların sadece tek bir yerleşim modelini benimsemeleri anlamına gelmez. İnsanlar çevrelerine ve ihtiyaçlarına bağlı olarak çeşitli yerleşim modellerini benimseyerek adaptasyon yeteneklerini göstermişlerdir. Kimi bölgelerde kaya altı sığınakları doğal bir tercih olmuş ve bu sığınaklar toplulukları doğal elementlere karşı korumuş ve barınma ihtiyaçlarını karşılamıştır. Diğer yerlerde ise çadırli konaklar, çukur barınaklar veya basit ahşap kulübeler yaparak barınma ihtiyaçlarını giderirken, uygun mevsim ve yerlerde ise açık arazileri tercih etmişlerdir (Kartal, 2009, ss. 25-29).

Epi-paleolitik dönemin erken evrelerine, MÖ yaklaşık 23.000 yılına tarihlendirilen ve Celile Gölü yakınlarında konumlanan Ohalo II kamp alanı dünya tarihinin ilk oval planlı kulübelerine sahip, bu dönemin en erken mimari örneklerinin bulunduğu önemli bir yerleşkedir. Ohalo II kamp yerleşkesi çalı, dal ve hayvan derisi kullanılarak oluşturulmuş oval bir plana sahip basit kulübeler, birkaç tane bitişik açık hava ocağı, bir mezar, yanmış aletler, yiyecek artıkları ve çeşitli küçük buluntu grupları barındıran zengin bir arkeolojik alandır (**Levha 7.2**). Bu basit oval planlı kulübelerin inşasında meşe, söğüt ve ılgın olarak tanımlanan belirli ağaç grupları kullanılmıştır. Bu kamp alanında açığa çıkartılan 6 kulübe; yüzeyden çok sığ derinlikte konumlanmış 5 ile 13 m² alanlara sahip, çapları yaklaşık 3-5 metre ve iç taban alanları 12 m² geçmeyen çukur barınaklar şeklinde yarı yeraltındadır. İlaveten, kampta bulunan kulübelere 3 tanesinin zemininde dikkat çekici bir detay olarak yabani otlarla yapılmış yatakların olduğu tespit edilmiştir (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2008, s. 242; Kartal, 2009, ss. 32-33; Nadel, 2017, ss. 291-294).

Gözlemlendiği gibi, avcı-toplayıcı topluluklar için yerleşim modelleri çeşitlidir. Bu çeşitlilik, ekolojik faktörlerden coğrafi koşullara, iklimden yükseltiye kadar bir dizi etmenin etkileşimi sonucu ortaya çıkar. Bu temel nedenler, insanların belirli bir bölgeye uyum sağlamak ve doğal kaynakları etkili bir şekilde kullanmak amacıyla farklı yerleşim tiplerini benimsemelerine yol açmıştır (Kartal, 2009, ss. 25-29).

Genellikle kabul gören bir görüşe göre, avcı-toplayıcı topluluklar, besin kaynaklarına erişimi optimize etmek amacıyla konar-göçer bir yaşam tarzını benimserler. Bu, mevsimlere göre yer değiştirmelerini ve uygun zamanda doğru coğrafi konumda bulunmalarını sağlar. Bu temel gerçek, birçok araştırmacının yerleşim yerlerindeki mevsimsel değişimleri incelemeye yönlendirdiği sezonalite çalışmalarını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmalar, belirli bir bölgenin hangi mevsimlerde iskân edildiği konusunda önemli bilgiler sunmuştur. Bu bağlamda, Epi-paleolitik dönem insan topluluklarının da muhtemelen mevsimlere göre göç ettiklerini söylemek genel bir hipotez olabilir. Besin kaynaklarının mevsimlere bağlı olarak değişkenlik gösterdiği bir ortamda, topluluklar bu kaynaklara daha etkin bir şekilde erişebilmek için yer değiştirmiş olabilirler. Fakat bu süreçte Hallan Çemi ve Abu Hureyra 1A yerleşim alanlarında görüldüğü üzere yerleşik toplulukların da avcılık ve toplayıcılık temelli ekonomilere sahip olabileceği unutulmamalıdır (Kartal, 2009, ss. 25-29).

Avcı-toplayıcı ekonomi modeli, genellikle konar-göçer topluluklarla ilişkilendirilse de, bu modelin sadece bu yaşam tarzına özgü olmadığını anlamak önemlidir. Anadolu’da gerçekleştirilen Hallan Çemi kazıları, bu ekonomik modelin sabit yerleşimlere de uyarlanabildiğini göstermiştir. Hallan Çemi, günümüzden 11 bin yıl öncesine tarihlenen bir köy kompleksi olarak, yıl boyunca sürekli yerleşimin olduğu bir modeli temsil etmektedir. Bu durum, avcılık ve toplayıcılığın temeldeki ekonomik faaliyetler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Söz konusu köy kompleksinin yanı sıra, Fırat Nehri kıyısındaki Abu Hureyra yerleşimi de benzer bir durumu yansıtmaktadır. Abu Hureyra yerleşiminin günümüzden önce 11.500’e tarihlenen “1A” Epi-paleolitik seviyesi, yılın farklı sezonlarında çeşitli ekonomik faaliyetlerin bulunduğu bir model sergilemiştir. Bu, yerleşimin tüm yıl boyunca izlerini taşımasına rağmen, ekonominin her mevsime özgü girdilere dayalı olarak organize edildiğini gösterir. Bu örnekler avcı-toplayıcı ekonomi modelinin sadece konar-göçer topluluklarla sınırlı olmadığını, aksine sabit yerleşimlerde de başarıyla uygulanabildiğini ortaya koymaktadır. Yılın farklı dönemlerinde çeşitlenen ekonomik faaliyetler, bu toplulukların çevresel değişikliklere ve kaynakların mevsimlere bağlı olarak değişen doğasına uyum sağlamalarını göstermektedir. Avcı-toplayıcı ekonomi modeli, farklı coğrafyalarda ve iklim koşullarında çeşitli varyasyonlara ve adaptasyonlara olanak tanıyarak, insan topluluklarının sürdürülebilir bir yaşam tarzını

benimsemelerine yardımcı olmuştur (Moore vd., 2000, ss. 484-487; Kartal, 2009, ss. 21-25; Rosenberg, 2011, ss. 61-78).

Bu döneminin kendine has bir yontmataş endüstrisi olmakla birlikte, bu yontmataş endüstrisi geometrik ve/veya geometrik olmayan mikrolitik aletlerden oluşmaktadır. Terim olarak mikrolitik; prizmatik ve/veya piramit biçimli dilgi veya dilgicik çekirdeklerinden baskılama tekniği kullanılarak oluşturulan dilgi veya dilgicikler üzerine, sırtlı düzelti tekniği veya mikroburin tekniği kullanılarak oluşturulan taş alet parçalarını ifade eder. Söz konusu mikrolitik aletler, Epi-paleolitik dönemin ayırt edici özellikleri arasında yer alır. Bu mikrolitler genel kategorilerine göre geometrik biçimli ya da geometrik olmayan tiplere ayrılırlar. Geometrik biçimli mikrolitler genellikle dikdörtgen, üçgen, trapez veya yarım ay biçiminde olup; geometrik olmayan mikrolitler ise belirli bir geometrik formu takip etmeyen, daha organik ve serbest biçimli yapılar sergiler. Geometrik olmayan mikrolitler, genellikle Epi-paleolitik dönemin başlarında rölatif bir şekilde baskın türler olarak öne çıkarken; dönem içerisinde ilerleyen zamanlarda genellikle mikroburin tekniğiyle üretilmiş geometrik formlu mikrolitlerin yoğunluğu artar. Bu durum, tüm Epi-paleolitik dönem boyunca her iki tipolojinin de kullanıldığını ve bu tiplere üretilmiş mikrolitlere eş zamanlı olarak rastlanabileceğini göstermiştir. Mikrolit aletlerin yanı sıra bu dönem içerisinde taş aletlerin aşındırma ve delme yöntemleriyle şekillendirilmesine yönelik işçilikte de belirgin bir artış gözlenir. Ayrıca yongalanan çekirdek izlenimlerinden yola çıkarak, dilgicik üretimine odaklanılan bir eğilim olduğu görülür. Dilgicik üretimine yönelik bu yoğunlaşma, Epi-paleolitik dönemin erken evrelerinde yoğun bir şekilde gözlemlenirken; dönemin sonlarına doğru geç Epi-paleolitik evrede bu tür faaliyetlerin daha az olduğu görülmektedir (Kartal, 2009, ss. 16-20; Shea, 2013, ss. 164-184; Erek, 2017, s. 379).

Epi-paleolitik dönemle birlikte yarı yerleşik hayata geçiş, önceki dönemlere kıyasla insan nüfusunda aşamalı olarak bir artışın yaşandığını gösterir. İnsan nüfusundaki artış ve birbirini etkileyen tüm bu gelişme silsilesi ilerleyen süreçlerde insanların yaşam tarzını derinden etkileyerek tamamen değiştiren önemli olaylara yol açmıştır. Özellikle Yakındoğu coğrafyasında, diğer bölgelerin seri bir şekilde yerleşime açılması, kültürel pratiklerde gözlemlenen çeşitliliğin artması ve böylece sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ortaya çıkan çok sayıda yenilikler bu bölgelerde yerel ve özgün kültürlerin

ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2011, ss. 198-200; Watkins, 2018, s. 19). Yakındoğu'nun zengin arkeolojik geçmişi bölgede yapılan Epi-paleolitik dönem araştırmalarıyla, Levant bölgesinden Arap Çölü'ne, Akdeniz kıyısından iç bölgelere kadar çeşitli kültür komplekslerine ev sahipliği yaptığı gözlemlenmiştir. Bu bölgelerden Levant'da Kebaran, Geometrik Kebaran ve Natufian kültürleri belirgin şekilde izlenebilirken, Arap Çölü'nden ve Akdeniz kıyısı yönünden iç bölgelere doğru Mushabian kültürü etkileyici bir iz bırakmıştır. Zagros bölgesi ise Zarzian ve Zawi Chemi Shanidar/Karim Shahir kültür kompleksleriyle dikkat çeker. Ancak Türkiye'nin arkeolojik geçmişi için benzer kültür tanımlamaları henüz gerçekleştirilememiştir. Bunun temel nedeni ise Türkiye'nin modern tekniklerle ve kapsamlı bir şekilde Epi-paleolitik dönemine ait kazı ve araştırmalarının son zamanlarda hız kazanmaya başlamış olmasıdır (Kartal, 2009, s. 30).

Levant Bölgesi, Epi-paleolitik dönemin izlerinin, buluntularının ve kültür tabakalarının araştırılması ve anlaşılması açısından ve bu araştırmaların yoğunluğu nedeniyle oldukça önemlidir. Levant Bölgesi; kuzeyde Türkiye, güneyde Sina Yarımadası, doğuda Mezopotamya ve batıda Doğu Akdeniz ile çevrili bir coğrafi alandır, bu nedenle bölge Avrasya ile Afrika arasında önemli bir kavşak konumunu üstlenmektedir. Kuzeyden güneye yaklaşık 1000 km, doğudan batıya ise yaklaşık 400 km uzunluğundaki bu bölge, dünyada yağış ve bitki örtüsünün böylesi küçük bölgelerde belirgin bir şekilde değişiklik gösterdiği ender yerlerden biridir. Bu coğrafi çeşitlilik, Levant'ı benzersiz kılan ve tarih boyunca farklı kültürlerin etkileşimine sahne olan bir alan haline getiren önemli bir özelliktir. Söz konusu bu bölgede, göçebe küçük avcı-toplayıcı toplulukların tarım yapma pratiğine geçişlerine dair izlere ilk defa rastlanılmıştır (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2011, s. 195; Enzel ve Bar-Yosef, 2017, s. 1). Bölge, iskân için en uygun habitatları bünyesinde barındıran, kuzeyden güneye paralel bir şekilde uzanan, değişken topografik özelliklere sahip olup, batıdan doğuya düşen yıllık yağış miktarları ile sulanan Akdeniz ve İran-Turan bitki kuşağında yer alır (Bar-Yosef, 2011, s. 178).

Epi-paleolitik dönemde Levant Bölgesi'nde yukarıda da belirtildiği gibi, insan hareketliliğinde belirgin bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde, daha geniş bölgelere yayılan avcı-toplayıcı topluluklar, kendi yaşadıkları bölgelerde özgün kültürler geliştirmiş ve bu kültürleri Levant Bölgesi içindeki farklı noktalara başarıyla aktarmışlardır. Bölgede

yürütülen kazı ve araştırma çalışmaları, bölgenin üç temel kültür evresine tanıklık ettiğini ortaya koymaktadır. Bu kültür evreleri Kebaran, Geometrik Kebaran ve Natufian olarak adlandırılmaktadır (Kartal, 2009, ss. 31-42; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2011, ss. 199-201).

Kebaran kültür evresi, ilk olarak 1930’larda D. Garrod tarafından, Filistin’de bulunan günümüz Hayfa kentinin güney kesiminde yer alan Carmel Dağı’nda bulunan Kebarah/Kebara mağarasındaki kalıntılarla tanımlanmıştır. Bu kültür evresi, 1982 yılında Harvard Üniversitesi’nden Ofer Bar-Yosef liderliğindeki bir ekip tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarında daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Yapılan araştırmalar, Kebaran kültür evresinin Epi-paleolitik dönemin erken evresine, yaklaşık olarak MÖ 22.000 – 17.500 yıllarına denk geldiğini ortaya koymaktadır. Kebaran buluntu toplulukları, genellikle Akdeniz ormanlarının çekirdek bölgelerinde, Levant’ın güneyinde yer alan kıyısal ovalıklarda ve Kuzey Levant’ın kıyısal ile karasal alanlarının yüksek kesimlerinde ele geçmiştir. Bu kültür evresinin en belirgin verilere sahip olduğumuz yerleşim yeri, organik verilerin çok iyi derecede korunmuş olduğu Ohalo II’dir (Kartal, 2009, ss. 30-31; Shea, 2013, ss. 163-166; Nadel, 2017, ss. 291-294).

Söz konusu kültürün buluntu grupları, coğrafi ve kronolojik açıdan karmaşık bir desen sergiler. Bu karmaşıklıkların büyük bir kısmı, geometrik olmayan sırtlı yontma taş aletlerin varlığından kaynaklanmaktadır. Kebaran buluntu gruplarını tanımlayan en belirgin özellik, kavisli mikro uçlar ve sırtlı-eğik yontulmuş dilgiciklerdir. Geometrik mikrolitlerin var olduğu bilinmektedir fakat bu tür aletler oldukça seyrek görülmektedir. Bu kültür evresine tarihlendirilen yerleşmelerde mikrolitler yontma taş endüstrisinin %80-90’ını oluşturur. İsrail’in kıyısal ovalık kesimlerinde bulunan yerleşimlerde daha kısa mikro uçlar yayginken, falita uçlar ve mikro gravetler Levant’ın doğu kesiminde daha sık görülmektedir. Erken Kebaran kültür evresinde, buluntu grupları içinde daha kısa ve kavisli formlara olan ilginin belirgin olduğu dikkat çekerken, Geç Kebaran evresinde bu kısa kavisli formların yerini düz sırtlı ve eğik yontulmuş formlar almıştır. Yine bu dönem içerisinde, öğütme taşlarına ilk defa rastlanması, toplulukların tahılları öğüterek tüketmeye başladığının bir göstergesidir (Kartal, 2009, ss. 30-31; Shea, 2013, ss. 163-166; Tekin, 2019, s. 151).

Daha önce yukarıda da belirtildiği gibi, Kebaran kültür evresine ilişkin en kesin verilere Ohalo II kamp alanından ulaşılmıştır. Ohalo II kamp alanında gerçekleştirilen kazılar sonucunda çıkartılan 6 adet kulübede tespit edildiği üzere, oval planlı ilk kulübelerin ortaya çıkışı Kebaran kültür evresinde görülür (Kartal, 2009, s. 32; Nadel, 2017, ss. 291-294).

Geometrik Kebaran kültür evresi, Kebaran kültürünü takip eden bir evredir ve MÖ. 18.000 – 16.300 yıllarını kapsar. Bu kültür evresi, İsrail genelinde yaygın bir şekilde dağılmış olup, ilk kez 1981 yılında Ofer Bar-Yosef tarafından tanımlanmıştır. Geometrik Kebaran evresinde bölge soğuk ve kurak bir iklimin etkisi altında kalmıştır. İklimin bu şekilde seyretmesi, bitki popülasyonunda bir azalmaya neden olmuştur. Bu durum, insan gruplarının besin elde etmek için daha fazla avcılık faaliyetine yönelmelerine sebep olmuştur (Bar-Yosef ve Valla, 1990, ss. 432-436). Bu kültür evresinin buluntu grupları, geniş bir coğrafi yayılıma sahiptir ve Fırat Vadisi, Sina Yarımadası, Akdeniz kıyı kesimi ve Trans-Ürdün Platosu gibi Levant Bölgesi'nin neredeyse tamamında tespit edilmiştir (Kartal, 2009, ss. 34-36; Shea, 2013, ss. 163-166). Söz konusu kültür evresi, özellikle Hayonim Mağarası'ndan elde edilen buluntularla en net şekilde tanımlanmaktadır. Bu evre, çok sayıda geometrik alet tipinin yanı sıra öncül formlardaki aletlerin varlığıyla karakterize edilir (Kartal, 2009, ss. 34-36; Bar-Yosef vd., 2017, ss. 231-237). Orta Epi-paleolitik döneme tarihlendirilen Geometrik Kebaran kültürünün en belirgin özellikleri arasında, çok sayıda dörtgen ve trapez formunda sırtlı ve yontulmuş parçalar ile uzun ön kazıyıcılar bulunmaktadır. Bu kültürde, dilgi/dilgicik üretiminin yanında eğik yontulmuş sırtlı dilgiciklerin üretimi öne çıkar. Bu özellikler, mikroburi tekniği kullanılmadan üretilen geometrik mikrolitlerle desteklenir. Geometrik Kebaran evresinde, süreç ilerledikçe, daha geniş mikrolitlere olan ilginin arttığı gözlemlenmiştir (Shea, 2013, ss. 164-184).

Levant Bölgesi'nde Epi-paleolitik dönemin son kültür evresi, MÖ yaklaşık 15.000-11.000 yıllarına tarihlenen Natufian kültür evresidir. Bu kültür evresi, ilk kez 1932 yılında D.Garrod ve Neuville tarafından Carmel Dağı ve Judean Tepelerinde bulunan mağaralardaki buluntu gruplarına dayanarak tanımlanmıştır. Natufian kültür evresiyle, Levant'ın merkezi, dağları, kıyı şeridi boyunca ve daha iç bölgeler olmak üzere geniş bir alanda karşılaşılır. Natufian kültürünün çekirdek bölgesi merkezi ve kuzey Filistin'dir.

Erken Natufian kültür evresi, önceki Geometrik Kebaran kültüründen kısmen farklılık gösterir. Soğuk ve nemli olan iklim, Erken Natufian evresinde soğuk ve kurak olarak değişmiş ve bu evrenin başlarında ağaç polenlerinde dengeli bir artış yaşanmıştır. Geç Natufian evrede ise, Younger Dryas olayından dolayı iklimin daha kuraklaştığı gözlemlenmiştir. Bunların yanı sıra, bu dönem içinde Levant'ta orman bitki örtüsünün genişlediği tespit edilmiştir. Geç Natufian evresi sona erdiğinde ise iklimde tekrar bir ısınma meydana gelmiş, Younger Dryas'ın etkisi son bulmuş ve Holosen dönemi başlamıştır (Bar-Yosef ve Valla, 1990, ss. 432-436; Kartal, 2009, s. 38).

Natufian kültür evresiyle birlikte, Levant Bölgesi'nin en erken ve yoğun mimari öğeleriyle karşılaşılır. Yuvarlak planlı çukur barınaklar, bu kültür evresinde inşa edilen yapıların karakteristik özellikleri olup ortalama 3 ile 6 metre arasında çapları vardır. Seyrek bir şekilde karşılaşılsa da, yarım daire şeklinde yapılar da bulunmaktadır. Bu kültür evresine tarihlendirilen, Hule Gölü'nün doğu kesiminde bulunan ve 1954 yılında varlığı tespit edilmiş olan Ain Mallaha yerleşimi doğal teraslar üzerine kurulmuş olup, burada çapları 4 ile 9 metre arasında değişen taş temeller ortaya çıkarılmıştır. Natufian kültürüyle ilişkilendirilen bir diğer önemli özellik, bu barınakların içinde tespit edilen ocak alanlarıdır. Bu bulgu, elde edilen ürünlerin muhtemelen konut/barınak içinde tüketilmeye başlandığı fikrinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum, eşitlikçi paylaşım modelinin besin ekonomisi yönünden gitgide değiştiğini ve sahiplenici bir görüşün ilk örneklerinin bu evrede belirmiş olabileceği fikrini gündeme getirir (Bar-Yosef, 1998, s. 163; Kartal, 2009, ss. 38-41; Tekin, 2019, s. 155).

Natufian yerleşim yerlerindeki evlerin sayısı, Ohalo II'ye kıyasla daha fazla olduğundan, bu durum Natufian yerleşimlerinin önceye göre daha büyüdüğünü göstermektedir. Bu tip yerleşimlerde, faunal kalıntılar, yontmataş endüstri öğeleri, kemik endüstri öğeleri, süslenme objeleri ve sanat objelerine ilaveten çeşitli sürtmetaş elemanları, ana kayaya oyulmuş veya masif havanlar ve havanelleri de ele geçmiştir (Kartal, 2009, ss. 38-41).

Natufian yerleşim yerlerinde, ev yapılarının dışında mezarlar tespit edilmiştir. Bu toprak mezarlar, zaman zaman derin, zaman zaman da sığ olabilmekte ve tek tük de olsa taşlarla çevrilen örnekleri mevcuttur. Mezarlarda, genellikle tekil gömülerin yanı sıra ikincil veya

çoklu gömme uygulamaları da gözlemlenmiştir. Erken Natufian kültür evresinde, özellikle çoklu gömme uygulamalarının tercih edildiği görülmüştür. Ölü gömme şekilleri arasında düz, dorsal, yarı hocker veya tam hocker gibi değişkenlikler bulunmaktadır (Belfer-Cohen, 1988; Kartal, 2009, ss. 38-41). Natufian mezarlara, boncuktan kolyeler, takılar, kemikten ve kalkerden yapılmış antropomorfik ve zoomorfik figürinler gibi çeşitli objeler mezar hediyeleri olarak bırakılmıştır (Belfer-Cohen ve Weinstein-Evron, 1993; Belfer-Cohen, 1995; Kartal, 2009, ss. 38-41). Gömü biçimlerindeki çeşitlilik ve farklılıklar, Natufian toplulukları içinde belirginleşen muhtemel bir sosyal hiyerarşiyi işaret edebilir. Mezar hediyeleri ve gömü biçimlerindeki detaylar, o dönemdeki sosyal yapı ve kültürel pratikler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Bar-Yosef, 1998, s. 164; Kartal, 2009, ss. 38-41).

Anadolu'nun Epi-paleolitik dönemine ait arkeolojik buluntular, genellikle mağaralardan, kaya altı sığınaklarından, açık hava yerleşimlerinden ve işliklerden elde edilmiştir. Özellikle bu buluntuların yoğunluğu ve çeşitliliği Akdeniz Bölgesi'nde daha belirgin bir şekilde gözlemlenmiştir. Ancak, Akdeniz Bölgesi'nde elde edilen bu yoğun Epi-paleolitik buluntuların sayısındaki artışın bu bölgede gerçekleştirilen araştırmaların diğer bölgelere kıyasla daha yoğun olmasından kaynaklandığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Akdeniz Bölgesi'nden sonra yapılan araştırmaların yoğunluğuna göre Marmara Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi, Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Ege Bölgesi şeklinde sıralanabilir. Akdeniz'e kıyasla bu bölgelerde yapılan araştırmaların belki de daha sınırlı olması, bu bölgelerden elde edilen Epi-paleolitik dönem buluntularının sayısını etkileyebilir (Kartal, 2009, s. 53). Anadolu'nun Epi-paleolitik dönemine ait stratigrafik bilgileri sağlayan önemli yerleşim yerleri arasında öne çıkanlar Öküzini ve Karain Mağaralarıdır, bu alanlar üzerinde detaylı inceleme ve tartışma yapılabilecek zengin verilere sahiptir. Bu mağaraların yanı sıra, Trakya Bölgesi dâhil, Epi-paleolitik döneme tarihlendirilen yerleşim yerleri; Marmara Bölgesi'nde Yarımburgaz Mağarası, Ağaçalı, Domalı-Alaçalı, Gümüşdere-Kilyos, Tepecik, Değirmenlik, Kefken, Avşa Adası-Manastır, Haramidere ve Paşa Alanı açık hava yerleşim yerleri; Akdeniz Bölgesi'nde Güzeloba, Kızılin, Çarkini, Beldibi, Belbaşı, Belpınar ve Üçağızlı Mağaraları ve Baradiz açık hava yerleşim yeri bulunurken; Karadeniz Bölgesi'nde Tekeköy-A Mağarası; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şarklı Mağara ile Malaliki Mağarası, Biris Mezarlığı, Uluk Mevkii, Söğüt Tarlası, Mucid Deresi

ve Camuztepe açık hava yerleşim yerleri; İç Anadolu Bölgesi'nde Macunçay ile Pınarbaşı açık hava yerleşim yerleri ve Ege Bölgesi'nde ise Asarkaya açık hava buluntu yeridir (Kartal, 2003, ss. 35-39; Kartal, 2009, ss. 53-88).

1.2.Neolitik Çağ

İnsanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreç olarak nitelendirilen ve yaklaşık MÖ 10200/10000 ile 6000 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Çağ; “Neos (Yeni)” ve “Lithos (Taş)” kelimelerinden türetilmiş ve Türkçeye “Yeni Taş Dönemi” olarak çevrilmiştir (Tekin, 2019, s. 150).

Yazılı belgelerin bulunmadığı zaman aralıklarının klasifikasyon ve adlandırma çalışmaları 19.yy'ın başlarında başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan en etkili ve süregelen çalışma Danimarkalı Christian Jurgensen Thomsen'in yapmış olduğu ve günümüze kadar önemini koruyan “Üç Çağ” klasifikasyonudur. C.J Thomsen, Kopenhag'da kurulan ulusal bir müze için arkeolojik eserlerin toplanması ve sergilenmesi esnasında söz konusu eserlerin klasifikasyonu sürecinde tarihsel gelişimleri dikkate alarak, eserlerin üretim malzemeleri ve tekniklerinin zaman içindeki gelişiminin basit biçimden kompleks bir biçime doğru gelişim gösterdiğini gözlemlemiştir. Bu bağlamda, Thomsen, en eski eserlerin taş malzeme kullanılarak, takip eden dönemdeki eserlerin bakır malzemeden ve en son dönemdeki eserlerin ise demir malzeme kullanılarak üretildiğini ifade ederek “Üç Çağ Sistemi” olarak nitelendirdiği Taş Devri, Bakır Devri ve Demir Devri şeklinde bir sekans oluşturmuştur. Thomsen'in keşfettiği üç çağ sistemi doğru olmasına rağmen, daha fazla ayrıntıya gereksinim duyulduğu anlaşılmıştır. Bu eksikliği gidermek için, 1865 yılında John Lubbock, Taş Devri'ne ait eserlerin üretim şekline dayanarak, söz konusu devri kendi içinde “Eski” ve “Yeni” olarak iki ayrı döneme ayırmıştır (Özdoğan, 2018, ss. 13-15; Tekin, 2019, ss. 32-34; Tekin, 2022, ss. 9-10). Sonuç olarak, Neolitik Çağ terimi, ilk defa 1865'te İngiliz John Lubbock tarafından telaffuz edilmiş olup 19. yüzyılın ortalarından itibaren geniş kitlelerce kabul görerek kullanılmaya başlanmıştır. Lubbock bu terimi kullanırken taş üretim teknolojisinin Paleolitik dönemden belirgin bir şekilde farklılaştığını ve bu durumun farklı bir dönemi yansıttığını belirtmek amacını gütmüştür (Özdoğan, 2018, ss. 13-15; Tekin, 2019, s. 135). İlerleyen zamanı takiben, Kathleen Kenyon'un Eriha/Jericho'da 1952-1958 yılları

arasındaki araştırmaları, Neolitik Çağ'ın tarihçesine önemli bir katkı sağlamıştır. Kenyon'un gerçekleştirmiş olduğu kazılar ve bulguları doğrultusundaki bu çalışmaları, Neolitik Çağ'ın anlayışını temelden değiştirmiş olup insanlık tarihindeki önemli bir döneme ilişkin paradigmayı yeniden şekillendirmiştir. Kenyon'un Eriha/Jericho çalışmalarından ulaştığı sonuçlar, Neolitik Çağ'ın tek bir evre olarak değil, iki ayrı döneme ayrıldığını göstermiştir. Söz konusu çalışmalar, Neolitik Çağ'ın daha detaylı bir şekilde sınıflandırılmasına olanak sağlamıştır. Bu sınıflandırma, Çanak Çömleksiz Neolitik (Pre-Pottery Neolithic - PPN) ve Çanak Çömlekli Neolitik (Pottery Neolithic - PN) olmak üzere iki temel aşamayı tanımlamaktadır (Kenyon, 1959, ss. 35-43; Tekin, 2022, ss. 7-9). Daha sonraları ise bu sınıflandırmadan yola çıkarak özellikle Alman araştırmacılar tarafından öne çıkarılan bir terminoloji de Seramiksiz Neolitik anlamına gelen "Akeramik" veya "Aceramic" tanımıdır (Tekin, 2019, s. 176). Yaklaşık MÖ 10.200 ile 6900 arasında devam eden Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kendi içerisinde önemli aşamalara ayrılmıştır. Bu dönem, Çanak Çömleksiz Neolitik A (Pre-Pottery Neolithic A/PPNA) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (Pre-Pottery Neolithic B/PPNB) gibi belirgin safhalara sahiptir (Tekin, 2019, s. 150). Bu safhaların yaklaşık tarih aralıkları ve kültür adlandırmaları tablo şeklinde aşağıda yer almaktadır (Watkins, 2010, s. 622; Schmidt, 2012, s. 146; Güngördü, 2017, s. 3).

Tablo 1.1. Dönemler ve Kültürleri

Dönemler	Yaklaşık Tarihler	Kültürler
Geç Epipaleolitik	MÖ 13.000-10.200	Natufian
Çömleksiz Neolitik	MÖ 10.200-8.800	Çanak Çömleksiz Neolitik A = PPNA
Çömleksiz Neolitik	MÖ 8.800-6.900	Çanak Çömleksiz Neolitik B/C = PPNB/C
Çömlekli Neolitik	MÖ 6.900-6200	Çanak Çömlekli Neolitik = PN

Kaynak: Güngördü, 2017: 3

Zamanla bölgedeki araştırmaların artmasıyla, MÖ yaklaşık 7500-6900 tarihleri arasında bir safha daha belirlenmiş ve bu safha Çanak Çömleksiz Neolitik C (Pre-Pottery Neolithic C/PPNC) olarak adlandırılmıştır. Bu safha, bazı araştırmacılar tarafından Final PPNB, Geç PPNB veya Geç Neolitik şeklinde de anılmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin sona ermesiyle birlikte Çanak Çömlekli Neolitik (Pottery Neolithic - PN) dönemin izleri görülmeye başlanmıştır. Söz konusu dönem de kendi içinde "İlk" ve "Son"

veya “Erken” ve “Geç” şeklinde adlandırılarak iki alt evreye ayrılmıştır (Sagona ve Zimansky, 2015, ss. 34-35; Yelözer vd., 2019, s. 51).

İnsanlık, Neolitik Çağ öncesinde oldukça uzun bir süre avcılık, balıkçılık ve bitki toplama gibi doğal kaynaklara bağlı kalarak bu süreç boyunca gezgin/göçebe bir yaşam şekli sürdürmüştür. Toplumsal yaşamları da bu gezgin/göçebe yaşam şekli içerisinde şekillenmiştir. Son Buzul Çağı Würm IV’ün sonlanmasıyla, dünya üzerinde büyük çapta iklim değişiklikleri yaşanmış ve günümüz iklim koşullarının görülmesiyle birlikte yeni doğal çevre koşulları ortaya çıkmıştır. Bu iklim değişikliği, gezgin avcı-toplayıcı toplumların hayatlarını son derece etkilemiş ve böylece bu toplumlar, yeni doğal çevreye entegre olarak yaşayabilmek için beslenme alışkanlıkları da dâhil birtakım değişim ve dönüşümler yaşamışlardır (Özdoğan, 2018, s. 12).

Neolitikleşme sürecine geçmeden önce Geç Glasyal dönem görülür ve kendi içerisinde dört alt döneme ayrılır. Bu dönemler sırasıyla; Bølling İnterstadyali (13000-12000), Eski Dryas Stadyali (12000-11800), Allerød İnterstadyali (11800-11000) ve Younger Dryas Stadyali (11000-9500). Allerød İnterstadyal döneminde, iklimde önemli değişimler yaşanmıştır. Sıcaklık günümüz seviyelerine yaklaşmış ve yeryüzü, ılıman ve nemli bir iklimin etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu iklim değişikliğinin sonuçları olarak bitki örtüsü sıklaşmış ve buzlarla kaplı alanlara doğru genişlemiş; ormanlık alanlar genişlemiş ve gelişmiştir. Ayriyeten eriyen buzulların etkisiyle deniz seviyesi 60 metre yükselmiştir. Bu olumlu hava koşullarının görülmesi sebebiyle, araştırmacılar, bu evreyi Neolitik Çağ’ın bir nevi tohumlarının atıldığı, “neolitikleşmenin ilk adımları” olarak adlandırmaktadır. Allerød İnterstadyal dönemini takip eden Younger Dryas Stadyali soğuk hava şartlarıyla karakterize edilir. İklim yeniden soğuk ve kurak bir hal almıştır. Sıcaklık etkisi ortalama 7 derece kadar azalmış, göl seviyelerinde düşüşler yaşanmış ve step-halofit³ flora genişlemiştir (Kuzucuoğlu vd., 2004, ss. 195-199; Kuzucuoğlu, 2019, ss. 22-27; Çıvgın, 2019, s. 36).

Younger Dryas dönemi, soğuk ve kurak hava şartlarının yaşandığı iklimin geri dönmesiyle birlikte, Geç Natufian toplumlarının toplumsal ve simgesel ilerleyişlerini güçleştirmiştir. Bu toplumlar, yerleşiklik, evcilleştirme, kendisini etrafındaki

³ Halofit: tuzlu topraklarda, deniz kıyılarında yetişen bitkilere verilen ad. Bkz. Çıvgın, 2019, s. 36

hayvanlardan üstün görme, topluluk üyeleri arasında statü kavramının oluşması vb. gibi birtakım gelişmelerle ilerleme kaydetmişken, bu süreçte yaşanan soğuk iklimin etkisi altında bu ilerlemeleri sürdürmekte zorlanmışlardır. Bu durumlara ilaveten besin darlığıyla da başa çıkmak için doğa koşullarına uyum sağlamak mecburiyetinde kalmış olup, ılıman iklimin nimetlerinden yararlanan atalarına kıyasla daha hareketli ve daha az yerleşik bir yaşam sürmüşlerdir. Yaşanan bu zorlu süreç toplulukları doğadan elde ettikleri tahılları hasat edip habitat alanlarını genişletmeye ve gittikleri yerde kendi belirledikleri alanlarda ekim yapmaya mecbur bırakmış olabilir. Younger Dryas dönemi sonlanıp, Holosen dönemiyle birlikte iklim tekrardan elverişli hale gelince toplulukların yerleşik yaşam tarzına geçişleri hız kazanmıştır (Roberts, 2014, s. 67; Kuzucuoğlu, 2019, ss. 22-35).

MÖ 10. bin yılın ortalarında son bulan elverişsiz soğuk ve kurak iklim yerini sıcaklıkta gözlemlenen ani bir yükselişe bırakmıştır. Böylelikle Holosen olarak adlandırılan bu yeni iklim kuşağı süreci başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Holosen döneminin ılıman ve nemli iklim koşulları kesintisiz bir şekilde iki bin yıl boyunca sıcaklıklarda artış yaratmış olup, sıcaklık seviyesi günümüz değerlerine ulaşmıştır. Holosen iklim kuşağının görülmesi, Yakındoğu bölgesinde Neolitik Çağ'ın doğmasıyla aynı zamana denk gelir (Barker, 2006, s. 131; Roberts, 2014, s. 67).

Erken ve Orta Holosen (MÖ 9000-4000) döneme tekabül eden ve “iklim optimumu” olarak adlandırılan sıcak dönem, Yakın Doğu'nun belli yerlerinde yaşamlarını sürdüren topluluklar tarafından yerleşik hayatın, hayvancılığın ve tarımın gelişip sürdürülebilirliğini sağlayan elverişli iklim koşullarını oluşturarak insanların bitki ve hayvan evcilleştirmeye vakıf olduğu Neolitik Çağ'ın başlamasını mümkün kılmıştır. Söz konusu dönemde sıcaklığın ve yağışın fazlaca görüldüğü Güney Levant (günümüz İsrail-Filistin bölgeleri), Kuzey Mezopotamya (Suriye-Anadolu bölgeleri) ve Batı İran bölgelerinde tarım ve hayvancılığa yönelik ideal koşulların oluşup, başladığı bilinmektedir. Bu yeni tarım ve hayvancılık faaliyetleri, toplulukların yaşam tarzlarını temelden değiştirmelerine neden olmuş ve böylelikle kalıcı yerleşim birimlerinin oluşmasına yol açıp dünyanın ilk köy yerleşimleri; Güney Levant ve Kuzey Mezopotamya'da kurulmuştur. Hayvan evcilleştirmenin ilk izleri ise, Zagros ve Toros dağlarının eteklerinde görülmüştür. Bu bölgelerde koyun, keçi, domuz ve sığır gibi

hayvanların evcilleştirildiği bilinmektedir. Güney Mezopotamya bölgesi ise, tarım ve hayvancılığın ilk kez ortaya çıktığı Levant-Toros-Zagros yayının dışında kalmaktadır. Bunun nedeni, Güney Levant ve Suriye-Anadolu bölgesinde yapılan tarım büyük ölçüde yağmura tabiyken, Güney Mezopotamya bölgesi yeterli derecede yağmur almadığından dolayı insanların bu bölgede zorunlu olarak sulamalı tarıma yönelmesidir. Bu yöntem, bölgedeki tarımsal verimliliği artırarak, kuzeydeki yağmura tabi yerleşim alanlarında yapılan tarıma oranla daha fazla verim alınmasını sağlamıştır (Hole, 2011, s. 2-3; Çıvgın, 2016, s. 469; Özdoğan, 2018, s. 12).

Yukarıda da bahsedildiği üzere Neolitik Çağ sürecinde hem yerleşiklik hem de tarım ve hayvancılık gibi ekonomi stratejilerindeki gelişmelerle insan yaşamında meydana gelen köklü dönüşümü, V. Gordon Childe “Neolitik Devim” şeklinde tanımlamıştır. Childe’a göre, Paleolitik Çağların ve Epipaleolitik dönemin avcı-toplayıcı toplulukları, tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçi ve çobanlara dönüşerek insanlık tarihinin en büyük devrimlerinden birini başlatmışlardır. Bu dönüşüm, toplulukların yalnızca beslenme ve geçim kaynaklarını değil, aynı zamanda sosyal yapılarını, yerleşim tarzlarını, kültürel gelişmeleri ve buna bağlı olarak topluluklar arası etkileşimi de derinden etkilemiştir (Özdoğan, 2018, s. 12; Çıvgın, 2019, s. 17).

Neolitik Çağ’ın ilerleyen süreçlerinde, çağın en dikkat çekici buluşlarından biri, kilin şekillendirilip pişirilmesiyle elde edilen çanak çömleklerin günlük hayata girmesidir. Bu malzeme grubunun belli bir dönem sonrasında kullanıma girmesi, bu çağın içindeki önemli bir ayrımın yapılmasına neden olmuştur ve dönem, Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Öztan, 2009, s. 2; Tekin, 2019, s. 238). Çağın ilk başlarında birkaç kulübeden ibaret küçük oval ve yuvarlak yerleşim planları zamanla büyüyerek köy ebatlarına ve dikdörtgen plana ulaşır; bazı yerleşimler, nüfus sayısındaki sıçramayla orantılı olarak modern kasaba emsalinde bir ölçeğe varmıştır. Bu süreç içerisinde malzeme kullanımı ve yapı planlarında değişiklikler yaşanmış; yapılara yeni ihtiyaçları karşılamak amacıyla eklemeler yapılmıştır. Yapılar belirli bir plan doğrultusunda yerleştirilmiş, toplulukların sosyal ve dini inançlarına yönelik kamusal ve ritüel amaçlı özel fonksiyonlu anıtsal yapılar inşa edilmiştir. Çağın sonlarına doğru yaklaşık MÖ 7000’lerde, Yakın Doğu’nun birçok bölgesinde büyük değişikliklerin yaşandığı saptanmıştır. Bu süreçte nüfus yoğunluğunun fazlaca olduğu

büyük yerleşim alanlarının birçoğu terk edilmiş, bu büyük yerleşim alanları giderek daha küçük ve daha az yoğun nüfuslu yerleşim alanlarına dönüşmüştür. Bu yeni yerleşim alanları, belirli coğrafi bölgelerde yoğunlaşmış ve çoğunlukla büyük akarsularla birlikte akarsuların kollarının uzandığı kıyılarda, tarım uygulamaları için elverişli alanlarda kurulmuştur. Mimaride ise, PPN döneminin anıtsal mimarisinin bu süreçte kaybolduğu, anıtsallığın yerine bir hayli yalın ve yapılar arasında belli bir mesafe olacak şekilde inşa edilmiş yapıların yer aldığı daha basit yerleşim düzenlerine geçildiği görülür. (Öztan, 2009, s. 2-16; Tekin, 2019, s. 237).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem içerisinde, tarihsel olarak ilk defa anıtsal ebatlarda heykeller ve kabartmalar görünmeye başlamıştır. Bu heykeller ve kabartmaların yanı sıra Göbekli Tepe ve çağdaşları bazı yerleşimlerde de görüldüğü gibi, yapı birimlerinin ortasında ve duvarlarında bulunan T şeklinde dikilitaşlar da mevcut olup, söz konusu dikilitaşlar çeşitli kabartmalarla donatılmıştır. Anıtsal sanat eserlerinin yanı sıra, küçük sanat eserleri arasında sayılabilecek, taş ve kil gibi doğal malzemelerden yapılmış insan ve hayvan betimlemelerinden oluşan heykelcikler de mevcuttur. Çanak Çömlekli döneme geldiğinde ise, bir önceki dönemden aktarılan sanat becerilerine ek olarak duvarlara resim ve kabartma yapma işçiliği, heykelcilik, tahta oymacılığı ve çanak çömlek yapımı gibi sanat etkinlikleri görülür. Bu dönemde görkemli anıtsal sanat eserleri yerine daha küçük ölçeklerde yapılan heykelcikler tercih edilmiştir. Söz konusu heykelcikler, doğal ve şematik biçimlerde olacak şekilde iki stilde üretilmişlerdir. Bir önceki dönemin aksine bu dönemde sıklıkla kadın heykelcikleriyle karşılaşmakla birlikte, bu kadın heykelciklerinde, üst kol ve omuzlar, göğüsler, kalçalar ve bazılarında karnın abartılı bir şekilde tasvir edilmesi sıkça rastlanan bir özelliktir (Öztan, 2009, s. 9-21; Tekin, 2019, s. 174-216).

1.2.1.Çanak Çömleksiz Neolitik A/PPNA

Neolitik Çağ'ın başlangıç dönemi olup, yukarıda da değinildiği üzere Kathleen Kenyon'un Eriha/Jericho kazısında ulaşılmış olduğu bulgu ve tespitler sonucu önerdiği Çanak Çömleksiz Neolitik A/PPNA dönemi MÖ 10200/10000-8800 tarihlendirilmektedir (Simmons, 2007, s. 86; Tekin, 2019, s. 174; Tekin, 2022, ss. 7-9).

PPNA, asıl anlamda ilk köylerin kurulması, belirli temel ekonomik faaliyetlerden fazlaca yararlanma, sosyal birlik ve örgütlenme ile ritüel davranış biçimlerinin evrimi gibi insanlık tarihinin en önemli hadiselerinin baş gösterdiği etkileyici bir dönüm noktasıdır (Belfer-Cohen ve Bar-Yosef, 2002, s. 28; Simmons, 2007, s. 86). Braidwood, erken Neolitik evreyi tanımlamak için “bitkileri kültüre alma ve hayvanları evcilleştirmenin başlangıç evresi” ifadesini kullanmış olup, keza PPNA evresinde insanların, orta cüsseli hayvanlarla birlikte tahıl ve baklagillerin doğal yaşam alanlarına müdahale ederek söz konusu besin kaynaklarını kendi yerleşimlerine yakın tutmayı ve üzerlerinde kontrol sağlamayı başardıkları bilinmektedir (Nesbitt, 2002, ss. 122-124; Braidwood, 2008, s. 133). PPNA dönemi, Genç Dryas döneminin sonlanmasıyla birlikte Holosen dönemine geçişte, Yakın Doğu’nun geniş alanlarında yeniden oluşan verimli ekolojik ortamlarda belirgin bir şekilde görülür. Bu döneme ait önemli yerleşim alanları, çeşitli coğrafi ve bölgesel özelliklerle tanınır. Levant Bölgesi’nde Eriha, Netiv Hagdud, Kuzey Irak’ta Kermez Dere, Nemrik 9, Cermo Kalesi ve M’lefaat, Kuzey Suriye’de Abu Hureyra, Mureybet, Tell Abr 3, Jerf el-Ahmar, Tell Qaramel ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Göbeklitepe, Çakmaktepe, Karahantepe, Sayburç, Gre Filla, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi ve Çayönü gibi önemli yerleşimlerle temsil edilir (Simmons, 2007, ss. 89-91; Tekin, 2019, ss. 196-203; Atakuman, 2022, ss. 69-70).

PPNA döneminin yerleşim deseni ve türlerine bakıldığında çeşitliliğin mevcut olduğu görülmektedir. Bu yerleşim desen ve türleri özel alanlar, kamplar, mezralar ve köyler şeklinde tanımlanabilir (Kuijt ve Goring-Morris, 2002, s. 368; Simmons, 2007, s. 106). PPNA döneminde kurulan yerleşim yerlerinin sayıca oranı, Natufian evresinin arkaik olarak adlandırılan yerleşim alanlarına kıyasla daha azdır ancak PPNA yerleşimleri coğrafik olarak geniş bir alana aksetmiştir; PPNA döneminin Natufian’dan bir diğer farkı ise yerleşim alanlarının büyüüp 150-300 bireyin bir arada yaşayabileceği genişliğe erişmiş olmasıdır (Simmons, 2007, s. 106; Çıvgın, 2019, s. 52). Kurulan yerleşim alanının boyutu, genellikle belirli bir hiyerarşiye göre düzenlenir. Büyük boyutlu PPNA siteleri genel olarak, tarım için elverişli ve yüksek su seviyesinin hasadı verimli hale getirecek bozkır kenarlarında, bataklık yakınlarında, göl kıyılarında, alüvyon yelpazelerinde ve nehir kıyılarında yer alan bereketli habitatlarda kurulmuştur (Simmons, 2007, s. 106).

Bu dönem, sedentizmin ilk izlerinin görülmesiyle birlikte, özellikle mimarisiyle diğer dönemlerden bariz bir şekilde ayrılmakta ve ihtişamıyla göze çarpmaktadır. Güney Levant, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye ile Kuzey Irak bölgelerindeki yerleşim alanlarında yaygın olarak görülen konut mimarisinin yanında konut dışı mimarinin de görüldüğü tespit edilmiştir. PPNA mimarisinde yapılarda düz-dışbükey profilli kerpiç kullanımı yaygın olup yapıların temeli çoğunlukla taştan yapılmıştır. Yapıların çatı kısmı ise olasılıkla düz kesim şeklinde olup çatı kaplamasına ilişkin bilgiler yetersizdir. Yapıların büyük bölümünde zeminler genelde kilden kimi zaman da taştan biçimlendirilmiştir. Yukarıda sözü edilen bölgelerdeki yapıların mimarisi birbirlerine oranla dengelidir fakat yapıların boyutları ve iç düzenlemeleri farklılık gösterir. Söz konusu bölgelerin arkaik köylerinde görülen konut mimarisi, yuvarlak veya oval planlı, yarı yer altına gömülü ve çoğunlukla tek odalı yapılarla karakterize edilir (**Levha 8.1**) (Simmons, 2007, ss. 95-101). PPNA dönemine ilişkin konut mimarisi, özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşim alanlarından günümüze kadar gelmiş kalıntılar sayesinde çok iyi anlaşılmaktadır. Sözü edilen bölgede bilhassa Çayönü yerleşiminde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem konut mimarisinin evrimi ayrıntılı bir şekilde izlenebilmiştir. Bu yerleşimin PPNA dönemi konut mimarisi geleneği; Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar şeklinde adlandırılan ilk aşamadır ve ikinci aşama ise Izgara Planlı Yapılar Evresi olup, PPNA dönemi, bu planın erken evresinin son aşamalarına dek olan kısmı içermektedir (**Levha 8.2**) (Erim-Özdoğan, 2011, s. 194; Tekin, 2019, s. 200). Bölge genelinde ise Çayönü, Hallan Çemi ve Körtik Tepe yerleşimlerinin PPNA döneminin konut mimarisi özelliklerine bakıldığında; yarı yer altında ve “U” veya “C” formunda yuvarlak biçimde düzenlenmiş yapılar bulunmaktadır (**Levha 9**). Bu yapıların çapları 4-6 metre aralığında olup, tabanları çoğunlukla kum veya alçıyla döşenmiştir. Benzer mimari formlara Levant, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak havzalarında da karşılaşılmaktadır. Kuzey Suriye Bölgesi'nden Jerf el-Ahmar yerleşimi ve Kuzey Irak Bölgesi'nden Kermez Dere yerleşimi bu benzerliğe örnek verilebilir; buralarda da yarı yer altına gömülü yuvarlak/oval planlı ve tek gözlü yapılardan oluşan konut mimarisi görülür (**Levha 10**) (Watkins, 2004, s. 100; Watkins, 2010, ss. 625-626; Tekin, 2019, ss. 187-203). Konut dışı mimari ise genellikle kamusal yapılar ile ideolojik bir anlam atfedilen kutsal yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar depo/ambar, kült ve diğer özel fonksiyonlu mimari unsurlardır (**Levha 11-12**). Depo/ambar olarak nitelendirilen yapılar kimi zaman konut alanı dâhilindeki bazı kısımların kullanılmasıyla kimi zaman

da konut yapısından bağımsız bir yapı şeklinde oluşturulmuştur (Güngördü, 2017, s. 59). Hallan Çemi yerleşiminde ne amaçla kullanım gördüğü hakkında emin olunamamakla birlikte, ebatları 1-2 metre arasında değişkenlik gösteren ve 40 cm yüksekliğe sahip birtakım platformlarla karşılaşmıştır. Hallan Çemi'nin yıl boyunca devamlı iskân görmesi nedeniyle yerleşimde silo yapılarının bulunduğu ve söz konusu bu platformların silo yapılarının temellerini oluşturduğu yönünde düşünceler mevcuttur (Rosenberg ve Redding, 2000, s. 47; Güngördü, 2017, s. 59). Depolama işlevi olarak kullanıldığı düşünülen yapıların bulunduğu yerleşim alanlarından bir diğeri ise Körtik Tepe'dir. Burada 1.1-2.1 metre aralığındaki ebatlarda ve tabanları çakıl taşıyla döşeli silo olarak tanımlanmış yapılar yer almaktadır (**Levha 11.1**) (Özkaya ve Coşkun, 2011, s. 91; Güngördü, 2017, s. 60). Depolama işlevi de gördüğü düşünülen yapılara örnek olarak Kuzey Suriye bölgesinde Jerf el-Ahmar yerleşiminden EA30 yapısı da verilebilir (**Levha 10.2**). EA30 kamu yapısı yuvarlak planlı olup yarı yeraltına gömülüdür. 2.30 metre derinliği bulunan yapı, kalın destek duvarlarıyla çevrelenmiş olup destek duvarlarının üstünde 10 tane sütunun yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca yapı kendi içerisinde 6 hücreye ayrılmış olup, yapının içerisinde 2 tane bank, insana ait bir iskelet ve yine bir insana ait ayrı bir şekilde kafatası ile bir omurga bulunmuştur. Stordeur, bu tespitlerden yola çıkarak söz konusu yapının depolama, toplantı ve ritüel gibi eylemlerin yapıldığı çok işlevli bir yapı olabileceğini ifade etmiştir (Stordeur, 2000, s. 2; Güngördü, 2017, s. 61). PPNA dönemi toplumlarının kamusal yapılar açısından mimarlık yolundaki ilk büyük adımlarından biri; Ürdün'de bulunan Wadi Feynan yerleşimindeki yarı yeraltına gömülü yuvarlak ve geniş odalardan oluşan kamusal yapıdır (**Levha 13.1**). Yapılan araştırmalar sonucunda bu yapının bir ritüel merkezi olabileceği düşünülmüştür (Mithen vd., 2011, ss. 357-358; Ferguson, 2013, s. 212; Çıvgın, 2019, s. 54). PPNA döneminde inşa edilmiş ikinci büyük kamusal yapı ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarında yer alan Şanlıurfa'daki Göbekli Tepe'dedir. Bu alandan ele geçen sütunlar kabartma şeklinde yabani hayvan ve bitki figürleriyle bezelidir. Alandaki yapılar önceleri dairesel planda yapılmış olup, PPNB döneminde dörtgen planda yeni yapılar ve dikilitaşlar eklenerek alan genişletilmiştir (**Levha 13.2**). Kabartma şeklinde figürlerle bezenmiş olan bu sütunların ideolojik bir anlam taşıdığı ve tapınım işlevi olduğu, kutsal ve ritüel alanlara yönelik yapıldıkları görüşü genel olarak kabul edilmektedir (Schmidt, 2012, ss. 150-151; Çıvgın, 2019, s. 54). Özel fonksiyonlu yapılar ise genelde ritüel, sosyal ve toplumsal bir gaye içeren ve bu doğrultuda işlev gören mimari yapılardır. PPNA döneminde inşa

edilmiş özel fonksiyonlu yapılara verilebilecek örneklerden birisi Çayönü yerleşiminde yer alan Kafataslı Yapı'dır (**Levha 14**). Bu yapı, içinde barındırmış olduğu yaklaşık 400 iskelet ve 90 kafatası nedeniyle hafirleri tarafından “Kafataslı Yapı” şeklinde isimlendirilmiştir. Yapının işlevinde bir süreklilik olduğu, yerleşim alanının ilk safhası, yuvarlak planlı çukur yapılar evresinin sonuna doğru yapıldığı ve zaman içerisinde yerleşim alanı içindeki yeri korunarak, mimarisinde birtakım değişiklikler yapıp işlevinin sürdürüldüğü düşünülmektedir. Ayrıca söz konusu yapının zeminindeki kireçtaşı levhalarda ve yine yapı içerisinde ele geçmiş olan çakmaktaşıdan yapılmış hançerin üstünde saptanmış insan, koyun ve sığra ilişkin kan örnekleriyle karşılaşmıştır. Kafataslı Yapı'da ele geçen iskelet ve kafatasları ile kan örnekleri sonucunda, burasının ölü gömme geleneğiyle ilişkili ve birtakım ritüellerin gerçekleştirildiği özel bir amaca yönelik işlev üstlenen bir mekân olduğu söylenebilir. Frank Hole, bu mekânda gerçekleştirilen ritüellerin kafatasının gövdeden ayrılmasına yönelik ritüellerle bağlantılı olabileceğini belirtmiştir (Hole, 2000, ss. 200-201; Erim-Özdoğan, 2007b, ss. 70-71; Erim-Özdoğan, 2011, s. 200; Tekin, 2019, ss. 202-203).

PPNA döneminde ekonomi, hala önemli oranda avcı-toplayıcı ve balıkçılık modeline dayanmaktadır çünkü bu dönemde tarım ve hayvancılık henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olduğu için avcı-toplayıcılık esas geçim kaynağı olmaya devam etmiştir. Bu süreç, tarım ve hayvancılığın gelişmesinden önceki evre olan yani evcilleştirme öncesi ekim ve çobanlık hareketlerinin yaşandığı, Aurenche ve Kozłowski'nin değimiyle “Neolitik köklerin” oluştuğu bir ekonomi modeli sunar (Çıvgın, 2019, ss. 35-86). Bölgesel olarak bakılırsa, Güney Levant uzun bir süre sedentizmin ve tarımsal prodüksiyonun başladığı yer olarak kabul edilmiş ve 2000'li yıllara kadar Anadolu-Suriye bölgelerindeki erken Neolitik kültürün kaynak yeri olarak sanılmıştır. Bu tarihten sonra gerçekleştirilen kazılar bu görüşün değişmesini sağlamıştır. Son keşifler, Anadolu-Suriye hattının da sedentizmin ve tarımsal prodüksiyonun gelişmesinde dikkate değer merkezlerden biri olduğunu kanıtlamıştır. Anadolu-Suriye hattı özellikle PPNB süresince⁴ atılım göstererek Levant Bölgesi'ni geçip besin üretiminde öncü merkez mevkiine gelmiştir. Siyez ve gernik buğdayı, arpa, mercimek, bezelye, nohut, burçak ve keten, koyun, keçi, sığır ve domuz gibi 8 bitki ve 4 et hayvanından oluşan yiyecek paketi

⁴ Tarım-hayvancılık hareketleri ve ekonomi modeli, ilerleyen bölümlerde ‘Çanak Çömleksiz Neolitik B/PPNB’ başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

bu bölgede, olasılıkla Güneydoğu Anadolu’da evcilleştirilmiş olduğu düşünülmektedir (Simmons, 2007, ss. 102-106; Çıvgın, 2019, ss. 82-86). Yukarıda da ifade edildiği gibi, besin üretiminin başlangıç evresi Güney Levant ve Kuzey Mezopotamya bölgelerinde gerçekleşmiş olup, bu iki bölgede de yabani bitki ekimi ve yabani hayvan çobanlığı hareketlerinin koşut bir şekil ve süreçte geliştiği varsayılır (Çıvgın, 2019, ss. 82-86).

PPNA toplumları besin üretimini deneme yanılma yoluyla öğrenmek mecburiyetinde olup, kimi zaman bitki ve hayvanları denetim altına alabiliyorken, kimi zaman da denetim altına aldıkları sürülerini yitiriyorlar veya ekim yapmak için istiflenmiş tohumları olmayınca tekrar doğaya başvurarak yabani bitki ve hayvanları denetim altına alıp evcilleştirme sürecini yinelemek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle, PPNA döneminde besin üretimi henüz erken bir kademededir (Peters vd., 2017, s. 249).

Toplumlar av hayvanlarını yalnızca beslenmek amacıyla avlamayıp, tüketim dışı kullanımda da bulunmuşlardır. Olasılıkla bu hayvanlar yırtıcı kuşlar ve tilkiler olup, bu hayvanların post, tüy ve pençelerinden de faydalanıp bunları ikincil ürün olarak kullanmış olabilirler. İlâveten bu hayvanlardan simgesel maksatla da yararlanmış olabilirler (Kuijt ve Goring-Morris, 2002, s. 379; Simmons, 2007, s. 105).

Tam anlamıyla bir tarım ekonomisinden bahsetmek mümkün olmasa da şüphesiz bu ekonomiye oldukça yakın olan toplumlar, besin üretiminin başlangıç aşaması olan evcilleştirme öncesi hayvancılık ve ekim hareketlerini, PPNA süresince Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgenin birçok yerinde, olasılıkla kültürel etkileşim ve bağlantılarla pekiştirerek gerçekleştirmiştir (Simmons, 2007, s. 106; Çıvgın, 2019, ss. 82-86).

PPNA dönemi toplumlarında, toplumun işleyişini idame etmek amacıyla birtakım sosyal kural ve düzenin bulunması gerektiği açıktır. Söz konusu dönem, toplulukların birbirlerine karşı bir uzlaşma ve düzen oluşturmak için belirli normların gelişmesini mecburi kılmıştır. Bu normlar, müşterek yaşamda uyum ve düzenin işlemesi açısından önemli bir rol oynamıştır. Sosyal davranışların biçimlendirilmesinde ise nüfus faktörü kritik bir olaydır; topluluğun büyüklüğü, sosyal normların ve bireylerin birbirleriyle olan etkileşimlerinin nasıl düzenlenip gerçekleştirileceğini doğrudan etkiler (Simmons, 2007, s. 111). Topluluklarda görülen nüfus yoğunluğu hakkında Kuijt ve Goring-Morris, kamp

alanlarında 10 ile 30, mezra alanlarında 30 ile 100 ve köy alanlarında da 100 ile 750 bireyin olduğu hipotezinde bulunmuşlardır (Kuijt ve Goring-Morris, 2002, s. 368). Fakat Cauvin'e göre büyük ölçekli yerleşim yerleri ve bu yerleşimlerin aksettiği düşünülen sosyal karmaşıklık tüm PPNA yerleşimleri için geçerli bir husus değildir. Zira birçok bölge bu süreçte hâlâ temelde avcı-toplayıcı ekonomi modelini sürdürmüş olması sonucunda toplumsal yapıları ve karmaşıklık büyük yerleşimlere kıyasla daha azdır (Cauvin, 2024, s. 51). Bu doğrultuda, en çarpıcı sosyal normların büyük ölçekli köy alanlarında sahileşmesi muhtemeldir (Simmons, 2007, s. 112).

Neolitik Çağ'ı aydınlatmaya özgü pek çok teori, popülasyon artışının majör etken olduğu üzerinde durmaktadır. Yabani veya evcilleştirilmiş bitkilerin yoğun bir şekilde yetiştirilmesinin, hatırı sayılır bir nüfusun olduğuna ve topluluk içerisinde gösterilen emeklerin yeniden düzenlenmesini gerektirdiği üzerine yaygın bir fikir birliği mevcuttur (Simmons, 2007, s. 114). Bu bağlamda, dikkat çeken bir diğer toplumsal husus, topluluktaki iş yükünden kaynaklanan cinsiyet ayrımının başlamasıdır. Hasat ve toprağın bereketinin farkında olunan toplumlarda, kadınların topluluk içerisindeki rollerinin değiştiği görülür. Bu konuda Cauvin, bu toplumlarda kadınların sembolik önemlerinin arttığını ifade etmiştir (Simmons, 2007, s. 114). Toplumlardaki cinsiyet farklarını açıklamaya yönelik, Peterson, PPNA dönemine ait kısıtlı iskelet kalıntılarından aldığı örneklerle kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma sonucunda, tarımsal yaşamın başlangıcında alışlagelmiş faaliyetlerdeki değişimlerin, erkeklerin faaliyetlerinde kadınlarınkine nazaran makro değişiklikler gerektirdiğini ifade etmiştir (Peterson, 2002, s. 107).

Topluluk genelinde ekstra etkileşim gerektiren sosyal davranış biçimlerinin, iş bölümü, işleme, depolama, cinsiyet rolleri ve değişim dinamikleri etrafında biçimlenmiş olması mümkündür. Bu olgular toplumsal yapıyı ve bireyler arasındaki ilişkileri baştan çizerek, sosyal işleyişte köklü değişimlere neden olmuştur (Simmons, 2007, s. 112). İlaveten söz konusu yeni sosyal davranış biçimleri, bireyler arasındaki ilişkilerin oluşumunda ritüel eylemlerinin öneminin artması, kaynak mülkiyeti ve ulaşımına karşı gösterilen önem topluluk içerisindeki çalışma ve çaba organizasyonlarını kanalize edecek bir önder, bir liderlik yapısının oluşmasını mümkün kılmıştır. Örneğin kamusal yapıların, yalnızca inşa edilmesinde bile gösterilen çabalar belli bir sosyal örgütlenme ve önemle yapılmış

olduklarını göstermektedir (Simmons, 2007, s. 112). Byrd, büyük PPNA yerleşimlerinde bir arada yaşayan büyük topluluklarda bir lider veya seçkin sınıfının olabileceğini ve toplulukta görülen karmaşık normların olasılıkla söz konusu lider veya seçkinlere yönelik roller/görevler içerdiğini iddia etmiştir. Fakat bununla ilgili olarak nitelikli arkeolojik argümanların kısıtlı olduğunu, ilaveten lider veya seçkinler sınıfının mevcudiyetinin büyük oranda varsayımsal olduğunu kabul etmiştir (Byrd, 2005, s. 266).

PPNA dönemi toplumlarında sosyal organizasyonların oluşmasındaki bir diğer önemli etken, Cauvin'in de kuvvetli bir şekilde vurguladığı üzere ideolojidir. Cauvin, Neolitik Çağ "zihnin dönüşümü" şeklindeki görüşleriyle açıklamıştır. Bu hususta Cauvin'in yapmış olduğu analizler dikkat çekici iki bulgu ile neticelenmiştir. Bu bulgulardan ilki; tarımsal yaşam atılımının insanların içinde bulundukları ortama tabi kalarak yeni bir yaşam tarzının ilk adımını temsil etmesidir. İkinci bulgu ise PPNA'nın söz konusu ideolojik döngünün gerçekleştiği dönem olmasıdır. Cauvin, Neolitik Çağ'ın yalnızca ekonomik bir transformasyon olarak ifade edilemeyeceğini, toplulukların temel yaşam tarzı olan avcı-toplayıcılıktan hoşnut olmayıp yaşamlarında köklü bir değişim arzuladıkları bir süreç olarak anlaşılmasının gerekli olduğunu savunmuştur (Simmons, 2007, s. 115; Cauvin, 2024, ss. 53-74).

Sonuç olarak, PPNA dönemine ilişkin gelişkin bir sosyal örgütlenme anlayışı bulunmamaktadır. Buna karşın, büyük nüfuslu çoğu PPNA yerleşimlerinde, bir arada yaşayabilmek için sosyal kontrolü sağlamak amacıyla birtakım normlar gerekmiş olabilir. Bu durum, mimari yapılar, eserler ve gömüt faaliyetlerinden ulaşılan bilgiler sonucunda bu çıkarımın yapılabilmesini desteklemektedir (Simmons, 2007, s. 115).

Bu dönemin en dikkat çekici ve tartışmaya açık temalarından biri, ritüel davranış ve pratiklerdir. Ritüel davranışlar toplulukların inanç sistemleri, ölümle ilgili bakış açıları ve ilişkileri ve toplumsal yapıları etrafında biçimlenerek, bunlarla ilgili önemli izler yansıtır. Bu temayla ilgili, PPNA döneminin ritüel davranış ve pratikleri hakkında görüşlerini bildiren ve bu dönemi bir sembol devrimi olarak nitelendiren, döneminin en etkili savunucularından biri Jacques Cauvin'dir (Cauvin, 2000-2024; Simmons, 2007, s. 108). Cauvin, dönemin ritüel davranışları hakkında ileri sürmüş olduğu argümanlarının büyük bölümünü dönemin heykelciklerinin yorumlanmasına ve çevredeki belirli faunal düzene

dayandırmıştır. Bu doğrultuda, dönemin heykelticilik sanatında bir transformasyon yaşandığını, Natufian’da yer alan zoomorfik betimlemelerin bu dönemde kadın figürlerine evrildiğine, bu transformasyonun boğa sanatının mevcudiyetiyle birlikte Neolitik Dönem’den Klasik Döneme dek Yakın Doğu ve Doğu Akdeniz Bölgelerinde söz konusu tasvirlerin ana-tanrıça ile boğa-tanrısı betimleyeceğini ifade etmiştir (Cauvin, 2000, s. 238; Simmons, 2007, s. 108). PPNA döneminde kadın betimlemeleri ve “ana-tanrıça” kavramına yapılan vurgu seyrek görülürken bir süre sonra, PPNB döneminde söz konusu kavrama yapılan vurgu hızlı bir şekilde artarak yaygınlaşmıştır. Boğa-tanrı teması ise ilk olarak Orta Fırat bölgesine özgü olduğu görülür. Söz konusu bölgedeki bazı Mureybatian yerleşim alanlarında boğa teması, kilden yapılmış şekillere gömülü boğa kafatasları şeklinde veya duvarlara asılı boynuzlar şeklinde betimlendiği görülmüştür. Bu durumla ilgili olarak, Cauvin, bu dönem boyunca fauna sisteminde yabani boğanın ender avlanması dolayısıyla boğa ile ilişkili cenaze seremonilerinin topluluk içerisinde sembolik bir anlam taşıdığını ileri sürmüştür. Ve bu doğrultuda, kadın ve boğa tasvirleri etrafında biçimlenmiş ritüel davranışların bu dönemde oluşan eşsiz bir ideolojiyi betimlediğini belirtmiştir (Simmons, 2007, ss. 108-109; Cauvin, 2024, s. 25).

Kuijt ise bu dönemdeki ritüel davranış ve pratikleri ölüm ve cenaze uygulamalarıyla ilişkili verilere dayandırarak yorumlamıştır (Kuijt, 1996-2001). Bu veriler, birincil gömme ve ikincil kafatası çıkarma pratikleri ile erişkin ve çocuklara özgü çeşitli yöntemler gibi değişiklikleri kapsamaktadır. Erişkin ve çocukların çoğunlukla konut zeminlerinin altına ve bu tarz gömülerde gömü hediyesi olmaksızın bireysel şekilde gömüldükleri tespit edilmiştir. Ayrıca, Neolitik Çağ süresince kafatası çıkarma işlemi genel bir ritüel uygulaması olsa da, her bölgede yaygın bir uygulama olmadığını belirtmek gerekir (Kuijt ve Goring-Morris, 2002, s. 376; Simmons, 2007, s. 109). PPNA döneminde başlayarak Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem boyunca Yakın Doğu’da, vücudun tamamının veya bir kısmının ya da sadece kafatasının alçı ile kaplanarak defin edilmesi, defnedilen bireyin kemiklerinin üzerine aşı boyası uygulanması ve kafatası kültürü gibi çeşitli gömü pratikleri ve ritüelleri ile karşılaşmaktadır (Güngördü, 2017, s. 109). Söz konusu gömü pratikleri ve ritüellerine yönelik ilk incelemeler, bu gömü seremonilerini bir ata kültürünün mevcudiyetine dayanarak yorumlanmış; çeşitli şekillerde yerine getirilen bu ritüellerin, atalara hürmet veya ataları onurlandırmak için ya da sembolik bir reenkarnasyonu simgelediği için yapıldığı düşünülmüştür. Yapılan bu ilk

incelemeler sonucunda Kuijt, kafatası çıkarma uygulamasının topluluk içerisindeki uyumu artırmayı ve hem hanelerin hem de topluluğun inançlarını perçinlemeye yönelik yapılan bir ritüel olduğu şeklinde ifade etmiştir. (Simmons, 2007, s. 109). Alçılama uygulaması yapılmış örnekler Suriye Bölgesi'nden Abu Hureyra, Tell Aswad ve Tell Ramad yerleşimlerinde, İsrail'de Jericho, Kfar Hahoreh, Nahal Hemar ve Beisamoun, Ürdün'de Ain Ghazal yerleşiminde ve Anadolu'da ise Körtik Tepe, Çatal Höyük ve Köşk Höyük yerleşimlerinde görülmüştür (Özbek, 2009, ss. 379-386; Güngördü, 2017, s. 109). Aşı boyası uygulaması Yakın Doğu'da çeşitli yerleşim yerlerinde görülmekle birlikte, bu yerleşimlere örnek olarak Abu Hureyra, Hasankeyf Höyük, Körtik Tepe, Aşıklı Höyük ve Çatal Höyük verilebilir (Erdal, 2015, s. 22; Güngördü, 2017, s. 111). Yakın Doğu'da yaygın bir uygulama olan kafatası kültü ise Çayönü, Körtik Tepe, Jerf el-Ahmar ve Qermez Dere yerleşimlerinde saptanmıştır (Betts vd., 1989, ss. 20-21; Hole, 2000, s. 200; Stordeur, 2000, s. 1; Erim-Özdoğan, 2011, s. 200; Güngördü, 2017, ss. 113-114).

PPNA toplumları ritüel davranışlarını uygularken mimariden de faydalanmışlardır. Bu duruma Göbekli Tepe yerleşimi örnek verilebilir. Göbekli Tepe, ritüel veya sosyal davranışlarla ilişkili yetkin bir alan olarak öne çıkmıştır. Bu alan olasılıkla, kendi dolaylarındaki diğer PPNA ve sonraki PPNB dönemi topluluklarına özgü, toplulukların burada bir araya geldikleri merkezi bir toplanma yeri olarak kullanılmıştır. Söz konusu topluluklar Göbekli Tepe'ye gelerek burada, "T" şeklindeki sütunların yer aldığı alanlarda birtakım dini ritüellerini yerine getirmişlerdir (Simmons, 2007, s. 110; Schmidt, 2012, ss. 150-151). Bölge genelinde Göbekli Tepe benzeri, içerisinde sütunlu alanların da bulunduğu çeşitli yerleşimler yer alır. Bu yerleşimler, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Urfa-Yeni Mahalle'dir. Sütunlu alanlar içermeyen fakat Göbekli Tepe ile mimari açıdan benzerlik gösteren, bünyesinde ritüel faaliyetlerin gerçekleştiği kült alanları bulunan Nevali Çori ve Çayönü yerleşimleri de dikkati çekmektedir (Simmons, 2007, s. 110).

Bölgesel etkileşimlere bakıldığında ise PPNA döneminde Anadolu ve Suriye bölgelerinde yaşamlarını sürdüren ve buralarda köy olabilecek ilk yerleşimleri kuran topluluklar ile Güney Levant bölgesinde yaşayan toplulukların kültürel açıdan birbirlerinden etkilendikleri ve bu bölgelerin etkileşim ağını sağlayan, literatüre "Levant Koridoru" olarak geçmiş olan güzergâh arkeolojik bulgulardan bilinmektedir (Simmons, 2007, s. 116; Çıvgın, 2019, ss. 86-89). Bu dönemde uzak mesafeler arasında obsidyen ve

malakit, kısa mesafeler arasında deniz yumuşakçalarının kabukları ve bitüm gibi doğal kaynakların bölgeler arasında dolaştığı, ticaret ve etkileşim ağlarının varlığı söz konusudur. Levant Koridoru, bu süreçte sadece obsidyen vs. gibi hammaddelerin ticaretini değil, beraberinde erken tarım ve hayvancılığa dair bilgilerin, ayrıca olasılıkla PPNB döneminde evcilleştirilecek olan yabancı bitki ve hayvanların yayılımını da sağlamıştır. Bu bulgular da, söz konusu erken dönem toplumlarının izole bir yaşam içerisinde olmadıklarına aksine genel bir coğrafya boyunca yaratmış oldukları takas ağları vasıtasıyla kaynak paylaşımı ile kültürel iletişim ve etkileşim içinde bulunduklarına işaret etmektedir (Çıvgın, 2019, ss. 86-89).

Özetle PPNA dönemi Neolitik Çağ açısından dönüşü olmayan bir dönüm noktasıdır. Bu dönem tarım ve hayvancılıkla beraber yerleşik yaşamın başlangıcını biçimlendirmiştir. Söz konusu dönemde farklı yerleşim alanları ve işlevleri çeşitlilik göstermekle birlikte bu yerleşim yerleri büyüklük ve amaç yönünden geniş bir yelpazeye sahip olmuştur. Dönemin sosyal yapısına ilişkin yapılan araştırmalar sonucunda, giderek artan nüfus ile tarım ve yerleşim alanlarını işleme açısından toplumsal faaliyetlere yönelik iş gücü gereksinimini karşılayabilmek için büyük yerleşim alanlarında yaşayanların sosyal organizasyonlarını stratejik bir şekilde yinelemek durumunda kaldıkları düşünülmektedir. İlaveten bu süreç içerisinde gerçekleştiği saptanmış olan uzun ve kısa mesafeli ticaretin varoluşu, PPNA topluluklarının izole bir hayat sürmediklerini aksine birbirleriyle kültürel etkileşim içinde bulunduklarını belirtmektedir. Bu dönemin ritüel davranışları ise Natufian’da geniş çapta görülen hayvan betimlerinden farklı olarak, kadın biçiminde insan heykelcikleri şeklinde kendini göstermiştir. Ayrıca ritüel bir davranış biçimi olarak, kimi yapıların içerisine boğa kafatasları da entegre edilmiştir. Bu bağlamda, PPNA toplumlarında gözlemlenen ritüel davranışlar bir ideoloji ve sembolizmin varlığına işaret etmektedir. (Simmons, 2007, ss. 117-118).

1.2.2. Çanak Çömleksiz Neolitik B/PPNB

Çanak Çömleksiz Neolitik B/PPNB, PPNA’nın da adlandırılmasında olduğu gibi, Kathleen Kenyon’un Eriha/Jericho kazısındaki arkeolojik tabakalara dayandırdığı stratigrafik evreyle adlandırılmış olup, Neolitik Çağ içerisinde coğrafi açıdan uzun erimde ilk yayılmaların ve işgallerin yaşandığı MÖ 8800-6900’e tarihlendirilmektedir (Tekin, 2019, s. 217; Cauvin, 2024, s. 88).

Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemi yapılan araştırmalar sonucunda birçok araştırmacı tarafından üç alt evreye ayrılmıştır. Bu evreler Erken/EPPNB, Orta/MPPNB ve Geç-Son/LPPNB şeklinde adlandırılmıştır. Geç veya Son PPNB evresiyle PN (Çanak Çömlekli Neolitik)’nin başlangıcı arasında kronolojik açıdan bir duraksama olduğu düşünülse de, yakın dönemdeki çalışmalarla Güney Levant Bölgesi’ndeki ‘Ain Ghazal yerleşimi özelinde bu duraksamanın aslında bir geçiş evresi olarak belgelendirilmesi sonucu ile bu alt evre PPNC şeklinde de adlandırılmaktadır (Simmons, 2007, ss. 123-129).

PPNB dönemi yerleşim yerleri geniş bir coğrafi alana yayılmış olup, Yakın Doğu Bölgesi’nin büyük bir kısmında yoğun bir şekilde görülmüştür. (Simmons, 2007, s. 121). Bu süreçte sözü edilen bölgenin interaktif bir alan olması, yerleşim yerleri arasındaki hem kültürel yayılımın varlığını hem de bu yayılımın etkisini göstermektedir. Fakat bu kültürel etkileşim, monotip bağdaşık bir Yakın Doğu “kültürü” olduğuna işaret etmez. Bilakis, topluluklar arasındaki etkileşimlere karşın, bölge genelinde her bir topluluğun yerel kimlikleriyle çeşitlendirdiği bir kültürel yapı bulunmaktadır (Simmons, 2007, s. 124). Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemindeki yerleşim yerleri Yakın Doğu genelinde geniş bir coğrafi alanı kapsamış olsa da, kimi bölgelerde çeşitli tür ve insan popülasyonunda yerleşim yerlerinin yoğunlaşmasıyla veya küçülmesiyle karşılaşmıştır. Bu duruma örnek olarak, bu süreçte megasit şeklinde ifade edilen büyük ölçekli yerleşim yerlerinin çoğunlukla Levanten Koridoru’nun doğu sınırlarında konumlandığı görülmüştür (Simmons, 2007, s. 124). PPNA döneminin sonlanmasıyla birlikte PPNB döneminin başlaması sırasında iklimde birtakım değişimler yaşanmıştır. Yakın Doğu’da, “Preboreal iklim salınımı” olarak adlandırılan iklim değişiminin yaşanması sonucunda sıcaklıklarda artış gözlemlenir ve özellikle Levant Bölgesi’nde yağış oranlarının artmasıyla, Akdeniz Kıyı Bölgeleri’nde ise orman ve bozkır alanlarının genişlemesiyle birlikte söz konusu bölgeler besin kaynağı açısından daha da zenginleşmiştir (Çıvgın, 2019, s. 93). Yapılan ilk araştırmalar neticesinde, PPNB döneminin izlerinin görüldüğü en iyi yer Levant Bölgesi’dir. Buna karşın, bu ilk araştırmalar doğrultusunda EPPNB dönemi Orta Fırat Bölgesi dışında yeterli derecede belgelenmemiştir. Bu bağlamda, Cauvin, Erken PPNB döneminin Kuzey Suriye’de ortaya çıktığını, orada yaşayan topluluklardan türeyip nüfus göçleriyle ve söz konusu dönemin yayılmasıyla birlikte Neolitik Dönem’in Güneydoğu

Anadolu Bölgesi'ne aktarıldığını belirtmiştir (Simmons, 2007, s. 124-125; Cauvin, 2024, s. 89). PPNB dönemi, Kuzey Suriye'de Mureybet, Dja'de ve Abu Hureyra 2, Levant Bölgesi'nde Jericho/Eriha, Nahal Oren, el-Wad ve er-Rahib, Kuzey Irak'ta Qermez Dere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahantepe, Çakmaktepe, Sayburç, Sefertepe, Çayönü, Körtiktepe, Gre Filla, Hasankeyf Höyük ve Hallan Çemi gibi önemli yerleşimlerle temsil edilir (Simmons, 2007, ss. 124-129; Atakuman, 2022, ss. 69-70; www.tastepeler.org, 2024).

Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminin yerleşim düzenine bakıldığında göze çarpan durumlardan biri köy yapılarının oluşmasıdır, fakat bu köy yapılarının oluşmasına karşın bu süreç içerisinde büyük ölçekli yerleşim yerlerinden küçük ölçekli uzmanlaşmış yerleşim yerlerine dek çeşitli bir düzenden bahsetmek mümkündür. Söz konusu köy yapılarının büyük bölümünün yıl boyu aralıksız yerleşim gördüğü düşünülse de, küçük ölçekli yerleşim yerlerinin mevsimlik kamp alanları olarak iskân edilmiş olma olasılığı da vardır (Byrd, 1994; Simmons, 2007, ss. 144-146). PPNB köy yerleşimleri çoğunlukla tarım uygulamalarına uygun alanlara, sürekliliği olan su kaynaklarının etrafına, alüvyonlu düzlük alanlara ya da geniş vadilerin konumlandığı alanların yakınlara kurulmuştur. Nispeten daha kurak bölgelerde olan yerleşim yerleri ise dönemsel su kaynaklarının bulunduğu alanların yakınlara kurulmuştur (Simmons, 2007, ss. 144-146). Sözü edilen bu çeşitli yerleşim yerlerinin büyüklükleri üzerine Bar-Yosef ile Meadow birtakım varsayımlarda bulunmuşlardır. Bu varsayımlar, örneğin Abu Hureyra, Ain Ghazal, Çatalhöyük ve benzeri büyük ölçekli yerleşim yerlerinin büyüklükleri azami 30 dönüme kadar, daha küçük ölçekli uzmanlaşmış yerleşim yerlerinin ise birkaç metrekareye kadar çeşitlilik göstermektedir. Bu süreçteki çoğu yerleşim yerleri ise 3 ile 10 dönüm arasında bir büyüklüğe sahiptir (Bar-Yosef ve Meadow, 1995, s. 75; Simmons, 2007, ss. 144-146). Kuijt ise yerleşim yerlerinin büyüklüğüne yönelik; MPPNB evresi yerleşimlerinin ortalama 1,2 ile 7,4 dönüm, LPPNB ve PPNC evrelerinde biraz daha geniş ölçekli ve kasaba olarak nitelendirilebilecek yerleşimlerin ise 20-30 dönüm oldukları yönünde bir varsayımda bulunmuştur (Kuijt, 2000a, s. 84; Simmons, 2007, s. 145).

PPNB döneminin tipik mimari gelişimi ilk olarak Aurenche aracılığıyla sistemli bir şekilde incelenip klasifikasyonu yapılmıştır. İlerleyen süreç içerisinde ise PPNB mimarisi bir hayli araştırmacının dikkatini çekmiş olup, bu sayede dönem mimarisi detaylıca

incelenmiş ve üzerine tartışılmıştır (Aurenche, 1981; Simmons, 2007, s. 133). Bu dönemin en karakteristik mimari yeniliği, PPNA döneminde görülen oval veya dairesel yapı tekniğinden düzgün dikdörtgen odalardan oluşan yapılara doğru bir dönüşüm yaşanmasıdır. Ancak, söz konusu mimari dönüşüm bölgesel ve kronolojik açıdan çeşitlilik göstermekte olup, bu dönüşüm prosesi Yakındoğu'nun her bölgesinde benzer hızda oluşmamış, çeşitli yerleşimlerde mimari stil ve tekniklerin dönüşümleri farklı zaman aralıklarında gerçekleşmiştir. Bu duruma örnek olarak, Güney Levant Bölgesi'nde sıkça karşılaşılan "megaron" tipi yapılar veya "iskele evleri" olarak adlandırılan yapı tarzları gösterilebilir (**Levha 15.1**) (Simmons, 2007, ss. 133-134). Bu yapı tarzları, çoğunlukla kısa uçlarından birinde bir girişe sahip, bağımsız dikdörtgen formlardan oluşur ve çatı yapısını desteklemek amacıyla eksen boyunca simetrik bir biçimde konumlandırılmış taş veya kerpiç iskelelerden ya da ahşap direklerden oluşmaktadır (Byrd ve Banning, 1988; Banning, 2003, s. 7; Simmons, 2007, s. 134). Ayriyeten PPNB dönemi mimari yeniliklerinden biri de, genellikle birkaç oda yapısının birbirine bağlanmasıyla, takriben "apartman" olarak adlandırılabilen bir yapı biçiminin görülmesidir. Bu durumun yanı sıra, söz konusu dönemin büyük bir kesiminde mimari etkinliklere bireysellik algısı dâhil edilerek, bireysel yapılar kapsamlı olarak yeniden şekillendirilmiştir (Simmons, 2007, s. 134). PPNB dönemi mimari faaliyetlerinin gelişiminin Güneydoğu Anadolu Bölgesi özelinde en iyi izlenebildiği yerlerden biri Çayönü yerleşimidir. Çayönü'nde mimari tabakaların ilk evresi olan, PPNA dönemine özgü yuvarlak planlı çukur barınaklardan başlayarak sırasıyla, ızgara planlı yapılar, ızgara planlı yapılar evresinin son çeyreğinden itibaren PPNB dönemi mimari tabakası görülmeye başlar ve sonrasında kanallı yapılar, taş döşemeli yapılar ve hücre planlı yapılar evresinin son döneminin ilk yarısına kadar devam eden, yuvarlak plandan dikdörtgen plana doğru evrimsel bir mimari gelişim izlenmektedir (**Levha 8.2**) (Erim-Özdoğan, 2011, s. 194; Tekin, 2019, ss. 200-201). Fakat dönemin bu mimari yeniliklerine karşın bölgesel olarak farklılıklar görülmektedir. Örneğin, çöl bölgelerinde yapılarda dairesel/yuvarlak planın baskın bir biçimde kullanımı korunmuştur (Kuijt ve Goring-Morris, 2002, ss. 390-393; Simmons, 2007, s. 136). PPNB döneminin konut mimarisine bakıldığında, oldukça iyi yapılmış konut yapılarını barındıran köy yapılarının oluşumu MPPNB evresinde görülmektedir. MPPNB evresinde çoklu odalardan oluşan dikdörtgen planda tasarlanmış yapılar bulunmaktadır. Çoğu bölgede, genelde üç metre veya üzeri bir yüksekliğe sahip, iyi derecede korunmuş yapılar gün yüzüne çıkartılmıştır. MPPNB

evresinde görülen yapılar, genelde yapının bir ucunda giriş alanı bulunan ve giriş alanının karşısında açık bir iç mekânı olan, kendi içinde bölümlere ayrılan ve yapının içerisinde merkezi bir ocak yapısı bulunan dikdörtgen veya yarı dikdörtgen formda mimari planla tasarlanmıştır. Duvarlar genellikle yontulmamış doğal taşlar kullanılarak örülmüş ve üstü çamur ve düzensiz taşlarla kaplanmıştır. Zeminlerde ise hep kalın sıva kullanılmış olup, kırmızı, pembe veya beyaz boyayla boyanmıştır (Simmons, 2007, s. 136). PPNB döneminde konut mimarisinin yanı sıra konut dışı mimariye ilişkin önemli buluntular da mevcuttur. Bu durum, söz konusu dönemde yaşayan toplulukların ortak hedef veya idealler açısından bir araya gelip nasıl organize olduklarına dair bilgiler sunmaktadır. Konut dışı mimari özgün yapılar şeklinde olup, yerleşim yerlerinin içinde veya dışında bulunmaktadır. Konut dışı yapılar çoğunlukla konut yapılarından farklılık göstermekte; daha büyük boyutlarda ve çeşitli yapı bileşimlerinden oluşmaları ritüel veya sosyal amaç ve idealler için kullanıldıklarına işaret etmektedir. Bu duruma örnek olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan yerleşimlerde keşfedilmiş konut dışı mimariye ilişkin önemli bulgular bulunmaktadır. Örneğin, Çayönü yerleşiminde Kafataslı Bina, Sal Taşlı Bina ve Terrazzo Binası gibi konut dışı yapılar bulunmaktadır (**Levha 15.2**). Nevali Çori yerleşiminde konut yapılarından farklı olarak üç tane konut dışı yapı yer almaktadır. Göbeklitepe yerleşiminde ise konut yapılarına ilişkin bir bulgunun tespit edilememesine karşın bu süreç içerisinde konut dışı yapıların kullanımına devam edilmiştir. Sözü edilen yerleşimlerle çağdaş olan Karahantepe yerleşiminde de konut dışı yapılara rastlanılmıştır (Simmons, 2007, ss. 137-138; Karul, 2021, ss. 23-25). LPPNB döneminde de yapılarda sıvalı taban kullanılmış olup, birçok odadan oluşan dikdörtgen veya yarı dikdörtgen formlardaki mimari düzen devam ettirilmiştir. Yapı malzemesi bölgesel olarak farklılık göstermekle birlikte, taşın bulunduğu yerlerde taş, taşın bulunmadığı yerlerde ise pişirilmemiş kerpiçten yapılar inşa edilmiştir. MPPNB evresinde konut yapılarının odaları çoğunlukla büyük boyutlarda olup, LPPNB evresinde yapıların oda sayısında bir artış yaşanmasına karşın odaların boyutları küçülmüştür. LPPNB evresinde de konut dışı mimari genellikle yine konut yapılarından farklılık göstererek daha büyük boyutlarda olup, yerleşim yerinin içinde veya yerleşim yerine biraz uzaklıkta, dışarda konumlanmıştır (Simmons, 2007, s. 138).

PPNB dönemindeki ilerlemeyi ve bu dönemin diğer dönemlerden farklılaşmasını sağlayan Holosen iklimin getirdiği ılıman ve yağışlı hava etkileri, tarım ve hayvancılık

faaliyetlerinin kökleşip gelişmesiyle birlikte toplumsal beslenme yapılarında değişimlerin görülmesine ve bu faaliyetlerin bölgesel bazda yerleşimlere oturmasını mümkün kılmıştır. Bu duruma ek olarak, yabani kaynaklardan faydalanma eylemine de bu süreç içerisinde devam edilmiştir (Simmons, 2007, s. 139; Tekin, 2019, s. 217; Çıvgın, 2019, s. 95). Süreç içerisinde, dönemin ortalarına gelindikçe kimi yerleşimlerde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin uygulandığına işaret eden bulgular ele geçmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Çayönü ve Nevalı Çori yerleşimlerinde MÖ 8600'den itibaren buğday ekme faaliyetlerinde artış yaşanmış, bu süreçte buğday yapısal olarak değişime uğramış ve binyılın sonunda evcil forma dönüşmüştür (Çıvgın, 2019, s. 115). Muhtemelen, gernik buğdayının ilk olarak Çayönü yerleşiminde, siyez buğdayının da Nevalı Çori yerleşiminde ehlileştirildiği düşünülmektedir. Söz konusu tarım faaliyetleri zamanla, dönemin sonlarına doğru Yakın Doğu Bölgesi'nde yer alan diğer yerleşimlerde de uygulanarak yaygınlaşmıştır. Bu erken dönem evcil buğday türleri, olasılıkla ticaret ve/veya kültürel etkilerle Çayönü ve Nevalı Çori gibi önemli PPNB yerleşim alanlarından Kuzey Suriye Bölgesi'nde bulunan Abu Hureyra, Tell Mureybet ve Jerf el-Ahmar gibi yerleşim alanlarına aksettiği düşünülmektedir (Simmons, 2007, s. 139-140; Çıvgın, 2019, s. 115). Evcilleştirme faaliyetinin aşamalı bir süreç olduğu ve coğrafi olarak bağımsız, bölgelerin kendi içlerinde bireysel ve süreçsel bir faaliyet olarak gerçekleştirdikleri varsayılmaktadır. Örnek olarak, çavdar önce Abu Hureyra yerleşiminde ve sonrasında Can Hasan III yerleşiminde, arpa Güney Levant ve olasılıkla Zagros bölgelerinde, emmer buğdayı Çayönü yerleşiminde ve muhtemelen bağımsız bir şekilde Güney Levant Bölgesi'nde Aswad ve Jericho yerleşimlerinde, tek çekirdekli buğday ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde evcilleştirilmiştir (Simmons, 2007, s. 141). Tarım faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılık faaliyetlerinde ise keçi ve koyun gütmeye, kuzey sınırlarında da gittikçe sığır gütmeye eylemine bağlı olma durumu gelişmiştir (Simmons, 2007, s. 140). Bulguların büyük bölümü hayvan evcilleştirme faaliyetinin bitki evcilleştirme faaliyetinden sonra olduğuna işaret etmektedir. Toynaklı hayvanlardan hem işgücü hem de birincil kaynak olarak et ve yan ürünler, ikincil kaynak olarak ise süt, kıl ve gübre elde edebilmek için ehlileştirilip yetiştirilmesi, Neolitik Çağ ekonomisinin önemli bir faktörüdür (Bar-Yosef ve Meadow, 1995, ss. 82-90; Simmons, 2007, s. 141). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarım ve hayvancılığın gelişip ilerlemesinde bir hayli rol oynadığı açıktır, lakin bu durum, besin üretiminin tek merkezi olduğu ve evcilleştirilmiş tohum ile hayvanların Bereketli Hilal'e buradan aksettiği düşünülmemelidir. Bu bağlamda, Nesbitt,

yabani tahıl tohumlarının PPNA döneminden başlayarak Bereketli Hilal'in çeşitli yerlerine yayıldığını belirterek, tahıl ve baklagillerin evcilleştirme faaliyetlerinde Güney Levant Bölgesi'nden Orta Zagros Bölgesi'ne kadar birçok topluluğun bulunduğunu ifade etmiştir (Nesbitt, 2002, s. 122; Çıvgın, 2019, s. 116). Çoğu araştırmacı, birincil hayvan türlerinin ilk kez ehlileştirilmesinin Güney Levant Bölgesi'nde değil, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Levant Bölgeleri'nde gerçekleştiği yönünde görüş birliği içindedir (Peters vd., 1999; Simmons, 2007, s. 141).

Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminin geniş nüfusa sahip yerleşim yerlerinde kamusal veya toplumsal yapıların mevcudiyeti, söz konusu dönemdeki toplulukların oldukça kompleks bir sosyal organizasyon yapısının içerisinde olduklarını düşündürür (Simmons, 2007, s. 159). Byrd PPNB döneminin sosyal yapı ve organizasyonları hakkında; Yakın Doğu genelinde bireysellik olgusunun yükselmesiyle birlikte her bir hanenin daha özerkleştiğini, bu doğrultuda yerleşim alanlarında bulunan kurumsal yapıların da daha resmi hale geldiğini ve toplulukların bir arada yaşayış eylemlerini kompoze etmek için, topluluk faaliyetlerinin sürdürülebilmesinde kamusal yapıların daha önemli bir rol oynamaya başladığını ifade etmiştir (Byrd, 2005a, s. 266-267; Byrd, 2005b). İlaveten, Flannery ve diğer araştırmacılara göre, PPNB dönemi, ev içi yönetim ve toplumsal dinamiklerin merkezinde çekirdek aile olgusunun yükselmesiyle şekillenir. Bu hipotez, PPNB döneminde çekirdek ailelerin döneme özgü dikdörtgen planlı yapılarda yaşamayı tercih ettiklerine işaret eden etnografik verilere dayanmaktadır (Flannery, 1972, 2002; Simmons, 2007, s. 160). Söz konusu dönemde oldukça resmi bölünme ve yeniden yapılanma süreçleri yaşanmıştır. Daha çok konut yapılarında görülen yeniden yapılanma sonucunda, konut yapıları çok bölmeli odalardan oluşmakla birlikte, konutların içinde yer alan ocak yapısı çoğunlukla alçı zeminlere bütünleşik bir şekilde yapılmıştır. Bu husus iskele evleri olarak adlandırılan ve depolama, işleme, eser üretimi, uyuma, yemek yeme ve olasılıkla eğlence gibi hem günlük aktivitelerin hem de işlerin yapıldığı çok fonksiyonel alanların bulunduğu mekânlarda öne çıkar (Byrd, 2000, ss. 72-80; Simmons, 2007, s. 161). Konutların iç mekânlarının büyümesi ve resmiyet kazanması mevcut toplumsal düzeni pekiştirmiş, konut yapılarının ölçü ve biçimlerindeki yeknesaklık da haneler arasında eşitlik kavramını ve bu doğrultuda eşitlikçi bir sosyal anlayışı desteklemiş olabilir (Byrd, 2000, ss. 85-86; Simmons, 2007, s. 162). PPNB döneminde, topluluğun üretim düzeni olasılıkla çekirdek aileler tarafından gerçekleştirilmiş olup,

çekirdek aileler öncü üretim birimlerine dönüşmüş olabilirler. Yalnız, bu dönemde hem yerleşim alanlarının büyümesi hem de nüfus artışı topluluğun genel düzenini ve işleyişini düzenlemek ve kontrol altında tutabilmek için bir tür merkezi otoritenin kurulmasını mecburi kılmış olabilir (Simmons, 2007, s. 162). Ayrıca ideoloji kavramı, PPNA döneminde olduğu gibi, PPNB döneminde de bireysel hane fertlerinin zihninde yer edinmiş ve sahiplikleri ile diğer hakları gibi ideolojileri de olasılıkla miras yoluyla kendilerinden sonraki nesle aktarıldığı düşünülmektedir (Simmons, 2007, s. 160).

Çanak Çömleksiz Neolitik B'de ritüel davranışlar, kronolojik ve coğrafi açıdan sürekliliğe sahip olup, söz konusu süreçte çeşitli bölgelerde benzer üslupta sembolizm ve ritüel pratiklerin gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. Verhoeven, PPNB ritüel davranışlarının ve ideolojisinin temelinde dört adet konfigürasyon ilkesinin olduğunu savunmuştur. Bu ilkeler; toplumsallık, baskın sembolizm, canlılık ve insan-hayvan bağlantısıdır (Verhoeven, 2002, ss. 244-245). Bu ilkelerin yanı sıra, ritüel davranışları bireysel, domestik ve kamusal olmak üzere üç temelde tasnif etmiştir. Bireysel ritüel pratikler olasılıkla insan ve hayvan figürinleriyle betimlenmekte olup, ritüel davranış ilkelerinden canlılıkla bağlantılıdır. Domestik ritüeller, gömü uygulamaları, kafatası kültürü, çoğunlukla konutların içinde bulunan hayvan boynuzları ve muhtemelen figürinlerle temsil edilir ve baskın sembolizm, canlılık ve insan-hayvan bağı kavramlarıyla ilişkilidir. Kamusal ritüel pratikleri ise yerleşim yerlerinde bulunan ritüel amacıyla kullanılan mimari yapılarla doğrudan ilişkilidir. Kamusal ritüeller, toplumsallık, baskın sembolizm, canlılık ve insan-hayvan bağı olmak üzere dört temel yapılandırma ilkesini de kapsamaktadır (Verhoeven, 2002, ss. 252-254). PPNB dönemi sembolizm yönünden fazlasıyla üretken ve zengindir. Ritüel davranışlar, kutsal mekânlar, kafatası kültürü ve figürinler-heykelcikler üzerinden toplulukların ideolojileri, sosyal yapıları ve çevreleriyle olan bağlantıları baskın sembollerle anlatılmıştır (Simmons, 2007, s. 158). PPNB dönemi ritüel davranışları içinde gömü uygulamaları ve kafatası kültürü önemli bir yer tutmaktadır. Çayönü yerleşiminde yer alan Kafatası Binası bu duruma bir örnektir. Kafatası Binası'nın yapım aşaması PPNA döneminin sonu ile PPNB döneminin başına, Izgara Planlı Yapılar Evresi'ne tarihlendirilmektedir. Bu yapıda fazlaca kafatası ele geçmiş olup, kafatasları belirli bir işleme tabi tutulup iskeletten ayrıldıktan sonra yapının içerisinde yer alan nişlere yerleştirilmiştir (Simmons, 2007, s. 151). Söz konusu kafatası kültürü, genel olarak atalara saygı duymanın ve tapınmanın bir ifadesi ve/veya topluluk

içerisindeki sosyal eşitliği sağlama yöntemi şeklinde görülür (Bar-Yosef, 1998, s. 198; Kuijt, 2000; Simmons, 2007, s. 152). Dönemin sonuna doğru gömü uygulamalarında mezar eşyalarının artmış olduğu, kafatası kültürünün ise azalmaya başladığı gözlemlenmiştir (Simmons, 2007, s. 154). PPNB dönemine özgün birtakım sanatsal öğelerin ritüel pratiklerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu öğeler toplumsal ve ideolojik anlamlar taşıyarak ritüel amaçlarla kullanılmış olabilirler. Bu sanatsal öğeler içerisinde, antropomorfik ve zoomorfik figürinler, oyulmuş levhalar, heykeller, maskeler, boyalı alçı zeminler ve oyulmuş taş sütunlar yer alır (**Levha 16-17**) (Garfinkel, 2003a, s. 9). Döneme ait figürin ve heykelcikler çoğunlukla insan ve hayvan formlarındadır. Figürin çeşitliliğinde dikkate değer bir artış yaşanmış olup, özellikle kadın formlarında figürinlerin üretimi yaygınlaşmıştır (Simmons, 2007, s. 157). Bu durum Cauvin'e göre, Toprak Ana veya Tanrıça algısının yaygınlaşan rolünü ifade etmektedir (Cauvin, 2024, ss. 17-27). PPNB döneminde kadın figürinleri çoğunlukta olsa da erkek figürinleri ve bunun yanı sıra çeşitli fallik objeler de yer almaktadır. Bu doğrultuda Cauvin, PPNB sembolizminde, kadın figürlerinin egemenliğinin yanında eril sembolizminin de yükselişinin başladığını ifade etmiştir (Cauvin, 2000, ss. 243-248). İlaveten, insan figürinlerinin dışında hayvan figürinleri ve özellikle boğa figürleri de görülür (Simmons, 2007, s. 158).

PPNB döneminde, etkileşim alanlarının varlığına işaret eden hem bölgesel hem de uzun mesafeli ticaret ağlarının var olduğu belirtilmektedir. Bu ağlar içinde, toplumlar arasında ticaret hem bölge içinde yapılmış, hem de uzun mesafeli aralıklarda yapılarak, geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Simmons, 2007, s. 164). Birçok malzeme öge ve yapım tekniği ve yeni toplulukların ortaya çıkış süreci, komşu köyler arasındaki karşılıklı değişimler, evlilikler ve sosyal ilişkiler aracılığıyla sosyal ve coğrafi sınırlar boyunca yayılmıştır (Bar-Yosef, 1998, s. 199). Güney ve kuzey Levant ile doğu-orta Anadolu'nun bazı bölgeleri arasında doğrudan malzeme takası ile kurulan bariz ticaret bağlantıları mevcuttur. Genel olarak PPNB döneminde toplumların birçok alandaki benzerlikleri, geniş bir coğrafi alanda devamlılığa işaret etmektedir. Malakit, Jadit, Turkuaz ve Obsidyen gibi kullanım alanı geniş olan malzemelerin ticareti geniş bir alana yayılmış olup, bölgesel ticaretin yanı sıra uzun mesafeli ticarete de kullanılmış ve zamanla Anadolu Obsidyeni ticarete hâkim bir duruma geçmiş, kullanımı geniş bir coğrafyaya dağılmıştır (Simmons, 2007, s. 165). Bu dönemde de deniz kabuklarının kullanımı

önemini sürdürmüş, kabuk türlerinden Dentium kullanımında gerileme, Glycymeris ve Cardium türlerinde ise artış yaşanmıştır (Simmons, 2007, s. 165). PPNB topluluklarının bölgesel etkileşimlerinde ise coğrafi açıdan çeşitlilik gösterdiği, birçok topluluğun ortak kültürel özellikleri benimsemiş olmasının yanı sıra kimi bölgelerde farklılıkların gözlemlendiği söylenebilir. Bu doğrultuda, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in yayılması, kültürlerin ve fikirlerin insan popülasyonu ve ticaret-takas yollarıyla toplumlar arasındaki etkileşim aktarımını kapsayan kompleks bir süreçtir. (Simmons, 2007, s. 166).

İKİNCİ BÖLÜM

SEMBOLİZM

2.1.Sembolizmin Tanımı

İnsanlık tarihinin en erken devirlerinden beri insanoğlunun düşünce ve inançlarının bir belirtisi ve çevresine, doğaya, dışa vurumunun en eski izlerinden biri sembollerdir. Semboller insana özgü olup, insanı öteki canlılardan ayıran en önemli işaretlerden biridir (Renfrew ve Bahn, 2017, s. 432; Uzunel, 2024, s. 5).

Sembol kelimesinin kökenine bakıldığında, Yunanca bir kelime olan ‘Symbolein’ kelimesinden türemiş olduğu varsayılır ve Yunan dilinde ‘iki farklı varlık arasında birbirlerini tanıma işareti’ anlamına gelmektedir. Ayrıca, sembolün ‘Sumballein’ kelimesinden de türemiş olabileceği düşünülmektedir. Sembol, Latince’ye ‘Symbolum’ biçiminde geçmiş olup, doğal nesneler, şekiller, figürler, diyagramlar ve görüngeler vasıtasıyla başka bir olguyu çağrıştırarak ifade edilirken kullanılır. Türkçeye ise Fransızcadan geçmiş olup, TDK’nin tanımlaması şöyledir: Bir manayı, kavramı veya varlığı ifade eden şekil, remiz, rümuz, alâmet, nişan, işaret (Tokat, 2004, s. 9; Aydın, 2005, s. 682; Uzunel, 2024, s. 5). Bu tanımlamalara ilaveten Cevizci, Felsefe Sözlüğü kitabında sembol tanımını şu şekilde yapmıştır: “Bir düşünce, fikir ya da nesnenin yerini tutan, bir kavramı veya bir düşünceyi belirten gözle görülür ve anlamı bilinir işaret; bir anlam, nitelik, soyutlama ya da nesneyi göstermek, ifade etmek için kullanılan sözcük, işaret ya da mimik.” (Cevizci, 1999, s. 765).

Binlerce yıllık zaman diliminde, birbirlerinden kilometrelerce mesafe uzaklıkta çeşitli coğrafyalarda sayısız uygarlıkların ve kültürlerin doğup yitmesine tanıklık eden semboller, farklı bir biçime bürünse de özünü ve üslubunu koruyarak varlığını sürdürmüştür. Semboller üstlendikleri derin anlamlarla ideolojik açıdan oldukça önemli bir kavramdır (Uzunel, 2024, s. 4).

Sembolün dikkate değer niteliklerinden biri; ifade ettiği fenomenle arasında bir metafizik bağ kurması ve bunu içselleştirmesidir. Çağımızın durumlara karşı sergilediği sekülerist bakış açısıyla bu tür bir bağ pek görülme de günümüzden binlerce yıl önce, antik çağda,

neolitik çağda ve hatta daha öncesinde semboller metafizik bir derinlikle iç içe algılanmıştır. Bu bağlamda antik çağ yazarlarından Augustinus'un, sembolün sadece bir anlatım tarzı veya biçemi ya da ruhsal bir durumu ifade etmesinden ziyade gerçekliğe erişmenin bir yolu olduğu şeklindeki yorumu söz konusu dönemlerde sembolün metafizik ile bağına karşı bakışlarını açıklamaktadır (Uzunel, 2024, s. 6). Bu niteliklerin yanı sıra sembol, ifade ettiği anlam bakımından yönlendirici özellikte olup direkt zihne yönelik bir gönderme yapar. İlaveten, sembol tüzel bir yapı özelliğinde olmadığı için herhangi bir topluluk tarafından sahip çıkılması veya özelleştirilmesi olası değildir, sembol evrenseldir (Uzunel, 2024, s. 6).

Çoğunlukla sembol ve simge kavramları birbirine karıştırılmakta ve sembol yerine simge kelimesinin kullanılmasıyla karşı karşıya kalmaktayız. Bu doğrultuda, sembol ve simge kavramları birbirine karıştırılsa da farklı bağlamlarda ayrı işlevlere sahiptirler. Bu iki kavram arasındaki önemli farklardan biri, sembol daha soyut ve evrensel anlam taşıırken, simge daha somut ve doğrudan olmasıdır. Sembol genellikle kültürel, dini, felsefi veya manevi bağlamda bir derinliği olan durum veya düşünceleri temsil eder. Simge ise tüzel bir yapıya sahip olup, kimlik, konum, statü gibi açık bir anlam veya işlev taşımakla birlikte seküler alanlarda kullanımı görülmektedir. Simge ve sembol kavramları arasında bulunan önemli farklardan bir diğeri ise simgenin inisiyasyon⁵ süreçlerine gereksinim duymamasıdır (Eliade, 1994; Uzunel, 2024, s. 4).

Arkeoloji bağlamında sembolizm; insan eliyle üretilmiş ve/veya kullanılmış nesnelerden oluşan maddi kültürün sosyal, kültürel ve ideolojik anlamlar taşıyan sembolik bir yönü bulunduğunu kabul eden bir yaklaşım, bir ele alışı yöntemidir. Söz konusu bakış açısıyla, arkeolojik malzeme ve öğeler birtakım anlamlar atfedilen semboller şeklinde yorumlanarak nitelendirilir. Anlam yüklü semboller, kişi veya topluluklara ait inanç, kültür, sosyal ve güç ilişkileri ya da kimlikleri gibi kimi bilgiler içerdikleri için ifade ettikleri maddi kültür ile soyut düşünceyi birbirine bağlarlar (DeMarrais vd., 1996, ss. 15-31; Hodder ve Hutson, 2004; Renfrew ve Bahn, 2020).

⁵ Bir bireyin veya bir durumun topluluğa veya bir geleneğe kabul edilmesi, onaylanması sürecini ifade eder. Söz konusu süreç, çoğunlukla birtakım ritüeller, sembolik pratiklerle veya bilgi aktarımlarıyla gerçekleştirilir. Bkz. Eliade, 1994.

2.2. Sembolizmin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Zamanımızdan iki buçuk milyon yıl geriye gidildiğinde, yeryüzünde iklim ve coğrafik çevrede dikkate değer değişikliklerin yaşandığı gözlemlenmiştir. Söz konusu değişiklikler, erken hominidlerin yaşam şeklini son derece etkilemiş olup diyetlerinde ve buna bağlı olarak anatomik şekillerinde birtakım evrimsel varyasyona yol açmıştır. Diyetlerindeki değişiklikler çene ve kraniyumda yer alan güçlü kas yapılarının küçülmesine ve kraniyum yapısının beynin boyutunun büyümesine olanak sağlayacak doğrultuda genişlemesine neden olmakla birlikte, hominidlerin beyin yapılarının gelişmesine yönelik evrim sürecini mümkün kılmıştır. Erken hominidlerden Homo sapiens sapiens'e dek yaşanan evrim sürecinde beynin hacmi ve kraniyum içerisinde çevrelediği alan genişlemiştir (**Levha 18.1**). Bu evrim sürecinde beyin salt anatomik değil, aynı zamanda bilişsel ve kültürel açıdan da evrim geçirmiştir (Barnard, 2014, ss. 25-35).

Yukarıda sözü edilen zaman aralığı boyunca insan evrimi, maddi kültür evrimini, tekerrür eden iklim değişimlerini, Afrika'da başlayan ve diğer kıtalara yayılan göç hareketliliğini ve beynin evrimini kapsar. İlk olarak beynin evrimleştiği görüşü, doğal seçim ilkelerine karşıt olur. Beyin, tetikleyici mecburi sebepler sonucunda kaçınılmaz olarak evrimleşti; homo türlerinin diyetlerine et tüketimini eklemesi ve bunu takiben oluşan kültürel değişimlerin kabullenilmesiyle evrim süreci devam etmiştir (Barnard, 2014, ss. 113-114).

Yeryüzünde birçok türdeki canlı birbirleriyle iletişim kurabilir ancak sadece insanlar bir iletişim diline sahiptir ve simgeler yoluyla sembolik iletişim kurar. Bu durumdan yola çıkarak, simgecilik ve sembolik dilin insana özgü bir özellik olduğu, simgelerle düşünmenin de bu özelliğin bir parçası olduğu söylenebilir. Örneğin, şempanzelerin düşünebilmesi, Australopithecus ve ilk Homo türlerinin düşünme yeteneğinin yanı sıra yaratıcı özelliklerinin de var olması onların sembolik düşünebilmesini mümkün kılmamıştır çünkü düşünme yetenekleri sembolik dili, iletişim dili ve sanat üretme kabiliyetini barındırmazdı. İlaveten, mistik fikirler geliştirmek ve bunları diğer canlılarla paylaşmak gibi yetilere de sahip değillerdi. Söz konusu nitelikler hem şempanzeleri hem de Australopithecus ve ilk Homo türlerini ve Homo Erectus gibi ilk insan türlerini modern insanlardan ayırır (Barnard, 2014, s. 13). Bu bağlamda, eski türlerden başlayarak Homo

Neanderthalensis türüne kadar ilk insanlar küçük bir grup içinde toplumsal bir yaşam kurmuş, hem günlük yaşantılarındaki iş ve problemleri çözmeye yönelik hem de birbirlerini anlamak için iletişim becerileri geliştirip kullanmış ve bir kültüre sahip olmuşlardı; ancak simgesel düşünce yeteneğine vakıf değillerdi. Simgesel düşünme yeteneğinin oluşması ve bunun izlerinin görülmesi genellikle Neandertallerle ilişkilendirilmekte ve anlam yaratma kapasitesi bu türle başlatılmaktadır (Barnard, 2014, s. 11; Uzunel, 2024, s. 5).

Doğa, içinde barındırdığı canlı varlıklar ve yaşam enerjisi ile insan yaşamının maddi temellerini sağlayan bir kaynak olmanın yanında, zihinsel derinliğin, estetik duyumların ve ahlaki düşüncenin gelişiminde de belirleyici bir etken olmuştur (Levi-Strauss, 1983, s. 155). Bu doğrultuda, simgesel düşünce tarzı, insanın zihninde, yaşanan topluluk yapısında ve kurulan iletişim sürekliliği içinde gerçekleşen dönüşümlerin bir sonucu olarak doğup şekillenmiştir. Söz konusu düşünce tarzı, dilin bir yansıması olmakla birlikte, iletişimle doğrudan ilişkili yönlerinin yanı sıra bağımsız yönlerini de ifade edip derinlemesine yansıtan bir yapı sergiler. Bu bağımsız yönlere örnek olarak mitoloji, farklı anlatı türleri, şiir ve şarkı verilebilir (Barnard, 2014, s. 20).

Simgesel/sembolik düşünme ve simge/sembol kavramı üzerine çeşitli kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan bazıları şu şekilde özetlenebilir. Durkheim, simgeleri/sembolleri, bir grubun kendini tanıma ve kolektif bilinci süreklileştirme aracı olarak tanımlamıştır (Durkheim, 2009, ss. 203-205). Eliade, simgesel/sembolik düşünmeyi, insan varoluşunun ayrılmaz bir yönü olarak değerlendirip, bilginin diğer biçimlerine meydan okuyarak hakikatin derin boyutlarını görünür kıldığını belirtmiştir (Eliade, 2017b, s. 21). Simgeler/semboller ile mitler, bilinçdışının rastlantısal üretimleri değil, belirli bir gerçekliğe karşılık gelip, varoluşun örtük boyutlarını görünür kılmaya yönelik işlevsel araçlardır. İlâveten, semboller, başka bir şeyi temsil eden ya da onun yerine geçen göstergeler olarak tanımlanır (Cohen, 1999, s. 15). Lévy-Bruhl, sembollerin zihin ile ilişki kurup algılanabilecek düzeyde olmadığını, sembol ile temsil ettiği nesne/varlık arasında algılanıp bu iki olgunun oluşturduğu töz birliğine dayanan entegrasyon sonucu şekillendiğini ifade etmiştir. Sembol, temsil ettiği nesne/varlık yerine geçip ta kendisi gibi algılandığından dolayı temsil etme durumu fiilen söz konusu nesneye

veya varlığa o esnada mevcudiyet kazandırmak anlamına gelir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 221).

Dil vasıtasıyla simgesel düşünce ve yaratıcılık, salt bir anlatım veya temsil aracı olmayı aşarak bilinçli bir çabayı belirtir. Bu bilinçli çaba, hem yaratıcıyı hem de anlayıcıyı derinlemesine düşünmeye ve kavramaya iter. İlaveten, sözü edilen düşünme ve kavrama durumu kişinin, simgesel düşünce ve dil ile ifade edilen herhangi bir görsel sanatla bağ kurup onu içselleştirmesini de içerebilir. Simgesel düşünce, bahsedilen bu özelliklerin yanı sıra, estetik bir duyarlılık ve bilinçle şekillenir ve olasılıkla bu düşünce biçimi, diğer kişilere aktarılma ve bu yolla karşıdakinin algısına dokunma isteklerini de içerisinde barındırır (Barnard, 2014, ss. 19-22).

Tarihöncesi insanlar, yaşadıkları doğaya baktıkları zaman sadece tepeleri, akarsuları, ağaçları ya da farklı şekle sahip taşları seyretmezler; her detay onlar için bir anlam taşımakta, bu sebeple doğada var olanı inceleyerek her detayda derin bir anlam keşfetmeye çalışmışlardır. Böylece içinde bulundukları coğrafi çevre, onlar nazarında mitolojiye çevrilmiş ve doğa ile söylenceler iç içe geçerek bütünleşmiştir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 30). Lévi-Strauss ise bu durumu, insanın doğayı anlamak ve denetlemek amacıyla geliştirdiği tüm davranış biçimlerinin, maddi pratiklerle sembolik edimlerin ayrılmaz bir bileşimi olarak yorumlamıştır. Ayrıca, tarihöncesi insanlar, maddi edimleriyle açıklayamadığı veya sonuç alamadığı durumlarda, doğa üzerinde güçlü etkilerinin olduğuna inandıkları soyut güç veya kutsal olarak nitelendirdikleri varlıklara sembolik davranışlarla ulaşmaya çalışmış olabileceklerini belirtmiştir (Lévi-Strauss, 1983, s. 21). Bu topluluklar, sembolik temsil sistemlerini kullanırken duyularıyla hissettikleri somut realiteyle, bir de görülmeyen ve duyularla algılanamayan sadece varlıkları hissedilebilen ve doğaüstü güçlerle yüklü bir diğer realite arasında yaşam sürmüştürler. Bu iki realite, söz konusu topluluklar için birbirlerinden farklı bir dünya gibi algılanmaz, aksine birbirine dâhil olmuş hem pozitif/sıradan hem de mistik deneyimin bütünsel bir deneyim olarak algılanıp bu doğrultuda bir sembolizm yaratmışlardır (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 171-172). Sembol, zihinsel bir fiilin çıktısı olarak değil, tarihöncesi insanların sembol ile betimlediği nesnenin entegrasyon içinde olduğunu duyumsamasıyla doğar (Lévy-Bruhl, 2020, s. 176). Bu bağlamda, mistik bir yönelimle devinen ilk çağlara ait zihin, bulunduğu çevrenin her tarafını bir entegrasyon içinde kavrar. Doğa her açıdan asıl kaynak olsa da,

tam anlamıyla doğa yasalarının çalışma mekanizması bilinmediğinden, söz konusu varlıklar arasındaki ilişkileri entegrasyon üzerinden gerçekleştirdiğini algılar. Böylece görünen ve görünmeyen dünya ile doğa ve doğaüstü arasındaki etkileşimler entegrasyonlarla tarihöncesi zihin tarafından duyumsanır (Lévy-Bruhl, 2020, s. 177).

Sembolik eylemlerin temelinde, genellikle sahileşmesi istenilen durumun oluşması yatar. Bu durumun gerçekleşmesi ise tarihöncesi insanları tarafından, zihinsel olarak canlandırma tekniğine dayanır. Şöyle ki, bu durum ilk olarak düşüncede şekillendirilmesi ve takiben somutlaşarak gerçekleşmesi prosesini ifade eder. Tarihöncesi insanları, sembolün temsil ettiği unsuru gerçek kılma gücüne sahip olduğuna inanmaktadırlar. Lévy-Bruhl, ilk önce zihinde canlandırma durumunu ve sembolik eylemlerin etkileme gücünün esas ilkesini “*similia similibus*” olarak adlandırdığı anlayışa dayanan bir entegrasyonun sağladığını ifade etmiştir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 255). Bu yaklaşıma dayanarak, simgesel düşüncenin büyüsel veya dinsel pratiklerdeki işlevi açıklanırken de benzer ilkelerden bahsedilir. Örneğin Frazer, büyüsel ve dinsel düşüncenin temelinde de zihinde canlandırma, benzerlik ve temas ilkelerine dayalı sembolik bağların yattığını ifade eder (Frazer, 2004, ss. 32-35). Benzer şekilde, Eliade, zihinde canlandırma durumu ile sembolik düşüncenin yalnızca bir temsil biçimi olmadığını, aynı zamanda kutsal olanla bağlantı kuran etkin bir araç olduğunu belirtir (Eliade, 2016, s. 45).

Lévy-Bruhl, tarihöncesi insanların yarattıkları sembolizmin temsil ettiği desenler, resimler veya gravürlerdeki figürleri tamamlanmamış bir şekilde ya da eksik öğelerle tasvir ettiklerini ve bu durumu doğal bir şey olarak karşıladıklarını, söz konusu durumun da “*pars pro toto*”⁶ ilkesi olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Sözü edilen duruma çoğunlukla tarihöncesi sanat eserlerinde rastlanılmaktadır (Lévy-Bruhl, 2020, s. 177). Bu ilkeye örnek olarak, ressam R. F. Kurz’un Kuzey Amerika’da karşılaştığı durum gösterilebilir. Kurz, Yukarı Misuri’de yaşam süren yerli toplulukların yapmış oldukları resimlerde, bütünün yerine sadece belli bir özelliği öne çıkararak tasvir etmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Kurz, örnek olarak da, erkek cinsiyetinde bir bireyin resmini çizdiklerinde figürü bütünsel olarak ele almayıp, giysisinde mensup olduğu hiyerarşik konuma hitap eden özelliklere işaret edecek şekilde tasvir ettiklerini, insana özgü diğer özelliklerin ise gerçeği yansıtmaya pek önem vermediklerini, stilize edilmiş, stereotipik

⁶ Pars pro toto; bir parçanın bütünü temsil etmesi anlayışını ifade eder. Bkz. Lévy-Bruhl, 2020.

insan izleniminden sapmadıklarını göstererek, söz konusu toplulukların tarihsel gelenek nedeniyle bu resimleri kutsal şeyler olarak kabul ettiklerini ve bu sebeple binlerce yıldır değişmeden kaldıklarını ifade etmiştir (Kurz, 1937, s. 301; Lévy-Bruhl, 2020, s. 179). Bu ilke sayesinde, bir varlığın temel olabilecek bir özelliği ile o varlığın tasviri yapıp zihinde tam haliyle algılanması sağlanır ve böylelikle bu özellik temsil ettiği varlığı simgeleştirir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 179). Benzer şekilde, Mithen ise, tarihöncesi dönemlere ait, bugün sanat olarak tanımlanabilen desen, heykel, resim veya gravür gibi şeylerin ya figüratif özellikler taşıması ya da tekrar eden motifler aracılığıyla belirli bir simgesel koda dayanması gerektiğini ifade etmiştir. Bu yaklaşımlara göre, sanatın anlamı, görsel temsillerin ötesinde, sembolik yapı ve iletişimle kurulan kültürel bağlamda şekillenir (Mithen, 1999, s. 179).

Totaliter bakış açısıyla incelendiğinde, tarihöncesi insan topluluklarının yaşadıkları deneyimlerin hem kısıtlı hem de kapsamlı bir boyut içinde biçimlendiği gözlemlenmiştir. Lévy-Bruhl, tarihöncesi insanların söz konusu deneyimleri sırasında görünen ve yaşadıkları dünya kadar, toplumlarında kabul görülen, görünmeyen bir dünyayla da etkileşim kurduklarını ifade etmiştir. Bu duruma örnek olarak da ölmüş kişilerle, ruhlarla, kişisel özellikler atfedilmiş güçlerle ve mitlerde sık sık rastlanılan birçok kişiliklerle irtibat kurduklarını belirtmiştir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 22). Kısaca bu topluluklarda görülen mistik deneyim, görünmeyen bir dünyanın varlıklarıyla bağ kurma arayışıdır (Lévy-Bruhl, 2020, s. 33). Üzerinde incelemelerin yapıldığı, Platon'dan Kant'a ve sonrasında ardıllarına kadar uzanan felsefi gelenekte deneyim, bireyin etrafındaki varlık ve nesnelerle etkileşime girip onları algılayarak niteliklerini hareketler, kokular, sesler, renkler gibi algılar aracılığıyla hissetmesi ve bunlar üzerine düşünceler üretmesini sağlayan bir fonksiyondur. Bu aşama, tarihöncesi insanların beyninin, bahsi geçen algılar üzerinden bir iç dünya yaratmasını mümkün kılar. Bu bağlamda, deneyim olarak adlandırılan kavramın bilişsel bir evrim geçirdiği söylenebilir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 23). Söz konusu topluluklar, dansları, şarkıları, törenleri, birtakım kalıplaşmış sözcükleri ve oyunları yoluyla ürettikleri sanat ve sembolizm ile kendi estetik zevklerinin ötesinde, algıladıkları ruhani varlıkları, doğa olaylarını, fauna ve flora çeşitliliğini, kendilerinden daha üstün bir varlığın olduğuna inandıkları ve efendi/sahip olarak nitelendirilebilecek bir varlığı etkilediklerine inanırlar. Ve ürettikleri sanat aracılığıyla sembolizm yaratmaya çalışırken, çoğunlukla sembol-uzantı şeklindeki bütünleşmelerden yararlanmışlardır.

(Lévy-Bruhl, 2020, ss. 224-226). İlaveten, yararlandıkları bir diğer sembolik eylem şekli ise istenen neticeye varabilmek için sembolik bir özelliği olan nesne veya varlığa ilişkin birtakım niteliklerin aktarılmasıdır. Bu duruma örnek olarak, tarihöncesi toplulukları tarafından kadın ve toprağın özdeşleştirilmesi verilebilir. Kadının doğurgan bir varlık olması onun bereketli, üretken ve yaratıcı olarak kabul görülmesine yol açmıştır. Dolayısıyla bu topluluklar açısından, toprağın verimli olması ve bereketli bir hasat elde edebilmek için tarlanın doğurgan bir kadın tarafından sürülmesi önemlidir. Çünkü kadının doğurganlığı, yaratıcılığı ve bereketi temsil etme ve aktarma gücünü taşır ve böylelikle doğurgan kadın tarafından sürülen toprak verimli ve bereketli olur. Sonuç olarak, sembolün özünde bütünleşme yatar ve bu topluluklar kadın sembolü ile bereketi bütünleştirerek kadını bereketin somut bir temsili olarak görmüşlerdir (Lévy-Bruhl, 2020, s. 237).

Simgesel düşünce tarzıyla ifade edilen mitler, dini düşünceler ve ritüeller birbirleriyle ilişkili temel öğelerdir (Barnard, 2014, s. 22). Bu bağlamda, din kavramının tanımı TDK'ye göre; Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurumdur (www.sozluk.gov.tr, 2024). Antropolog Edward Tylor, dini en temel biçimiyle ruhsal varlıklara duyulan inanç olarak tanımlar (Tylor, 1958, s. 8). Haviland vd., dini, bir toplumun dünya görüşünü şekillendiren kültürel sistemin üst yapısında yer alan ve doğaüstü ya da ruhani gerçekliklere ilişkin inançlarla birlikte, bu inançlara bağlı törensel gelenekleri içeren örgütlü bir yapı olarak tanımlar. Ayrıca, dinin, insanların açıklamakta zorlandıkları olgularla başa çıkmalarına yardımcı olduğunu ve bireylerin dünyaya anlam verme süreçlerini yönlendirdiğini belirtir (Haviland vd., 2008, s. 642). Din, insanlar ve gruplar arasında birbirlerine karşı bir aidiyet duygusu ve müşterek bir anlayış tabanı oluşturma görüşünü barındırır. Bu doğrultuda dinin, manevi bir varlığa özgü kolektif inanın grup üyelerinin birbirlerinin fikirlerini anlayıp benimsediği bir paydaşlık durumu oluşturduğu farz edilir (Barnard, 2014, s. 19). Dini görüngeler üzerine yapılmış tanımlamalar çoğunlukla ortak bir paydada buluşmaktadır. Bu tanımlamalar, dini görüngeleri genellikle kutsal ve kutsal olmayan şeklinde bir zıtlık çerçevesinden açıklama girişimindedir. Kutsal olarak nitelendirilen şey, esasında kutsallık olgusunun kendisidir. Kutsallık olgusu değişken bir morfolojide olup çeşitli biçimlerde görülebilmektedir. Bu çeşitli biçimler ayinler, mitler, ilahi biçimler, kutsal ve tapınılan nesneler, semboller, kozmolojiler, kutsal insanlar, hayvanlar ve

bitkiler, kutsal mekânlar ve theologoumene⁷ gibi kavramlarla kendini gösterir (Eliade, 2009, s. 27). Ritüel kavramı üzerine de çeşitli kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan bazıları şu şekilde özetlenebilir. Marshall, ritüeli, belirli zamanlarda gerçekleştirilen, sıklıkla tekrarlanan ve simgelerin de kullanılabildiği bir davranış örüntüsü olarak tanımlamış olup, toplumsal bir olgu olan ritüelin, aynı zamanda katılımcıların duygusal dünyalarıyla da doğrudan ilişkili olduğunu belirtmiştir (Marshall, 1999, ss. 624-625). Radcliffe-Brown ise, toplumsal düzenin sürdürülebilmesi için fertler arasında belirli duyguların varlığını ve bu duyguların sembolik biçimlerde dışavurumunu ifade eden yapılar şeklinde tanımlamıştır (Radcliffe-Brown, 1968, s. 306).

Yukarıda da sözü edilen simgesel düşüncenin yansımaları olan din, mit ve ritüeller topluluk yapısını ifadelendirmek, toplumsal çelişkileri açığa çıkartmak ve/veya topluluk içi düzeni belirtmek amacıyla simgesel dil ve sembolik temsil yöntemlerini kullanır (Barnard, 2014, s. 97). Bu doğrultuda, din ve ritüel tarihöncesi insanların topluluk yapılarının merkezinde yer alır (Barnard, 2014, s. 71). Mitoloji ise simgesel dil kullanılarak söz konusu çelişkilerin sofistike biçimdeki dilsel anlatılarla aktarılmasının yollarından biridir. Yeryüzündeki mitolojik sistemlerin büyük bölümü çelişki kavramını ele alır. Mitoloji de aynı ritüeller gibi toplumsal çelişkileri harekete geçirir ve aynı zamanda tabuları anlamlandırarak açığa çıkmasını mümkün kılar (Barnard, 2014, s. 97). Mit sembolik temsil sistemleriyle ifade edilirken oldukça karmaşık ve incelikli bir dile ihtiyaç duyarken, ritüel, bir dile gereksinim duymayarak karşıt bir özellik gösterir. Ritüelin, yapısal olarak ne sözle ne de dille anlamlandırılma ihtiyacı yoktur; anlamını eylemin doğrudanlığıyla aktarır (Barnard, 2014, s. 98).

Özetle, din, mit ve ritüel gibi kutsal olguların aynı dil gibi insanlığın yaratmış olduğu universal fenomenler oldukları varsayılır. Bu konuda Durkheim, söz konusu din kavramının sosyal yapıyla koşut şekilde oluştuğunu ve toplumun özelliklerini aksettirdiğini belirtmiştir (Durkheim, 1912; Barnard, 2014, ss. 136-137). Claude Lévi-Strauss'un "simgecilik olmadan toplum var olmaz" ifadesi toplumun oluşmasında simgesel düşüncenin etken olduğunu ve böylece toplumun oluştuğunu vurgular (Lévi-Strauss, 1945, s. 518). Buna karşın Barnard, topluluk ve sosyo oluşumların kültürden ve

⁷ Belirli bir dogmaya karşı olarak ileri sürülen ve kişisel bir düşüncüyü yansıtan teolojik sözler. Bkz. Eliade, 2009.

hatta dilden daha önce oluştuğunu, Homo sapiens sapiens türünün kurmuş olduğu toplumun ve sosyal oluşumların temelinde simgesel düşünceye dair davranışların yattığını; önceki insansı türlerin ve şempanzelerin yaratmış olduğu kültürden farklı olarak, söz konusu insan türünün eseri olan dil ve kültürün simgesel düşüncenin bir yansıması olduğunu ifade etmiştir (Barnard, 2014, s. 96).

Belli bir nesneyi veya varlığı temsil eden simgeler, içinde bulunduğu zaman aralığı ve yaşadığı çevrede yaygın bulunan hammaddeye göre şekillenmekle birlikte, genelde taştan yapılmıştır. Bu duruma dayanarak, M. Leenhardt, “Taşlar ataların taşlaşmış ruhlarıdır” şeklinde bir ifadede bulunmuştur (Leenhardt, 1930, s. 178; Lévy-Bruhl, 2020, s. 203). “Kült” olarak adlandırılan yapılar ve/veya mekânlar, mevcudiyetleri tam anlamıyla ifade edilemeyip sadece sezgiler vasıtasıyla algılanabilen gizemli güçlerin bir yansımasıdır. Tarihöncesi insanları tarafından bu mekânlar ve güçler bir bütün olarak kabul edilip birbirleriyle özdeşleşir; bu olgulardan birinin var olması diğerini temsil eder. Böylelikle, kült alanları söz konusu güçlerin evi, merkezi, kabul yerleri ve hatta kendisi olarak kabul edilerek bu alanlar güçlerin simgesi haline dönüşür (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 183-184). Toplulukların birliklerini koruyup, sürdürebilmek ve bir arada yaşayabilmek için ortak bir paydada birleşecekleri inanç ve duygu birliği içinde olmaları gerekmektedir. Bu ortak duygu ve inanç birliği vasıtasıyla kutsal saydıkları atalarıyla bütünleşme sağlarlar ve bu bütünleşmenin en yoğun hissedildiği alanlar ise kutsal mekânlardır (Lévy-Bruhl, 2020, s. 187). Bu kült merkezlerinin işlevsel veya yapısal olarak bir devamlılık içerisinde süregeldiği ifade edilebilir. Zira yeryüzünde gözlemlenen değişiklikler veya kurulan ve yıkılan uygarlıklar olsa da, bir dini ideolojiye duyulan ilgi topluluklar aracılığıyla aktarılabilceği üzere, terk edilmiş eski inancın yerine eskinin izlerini silerek yeni inanç biçimleriyle bağlılık duygusunun tesirinin yok olmadan, devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu durumun temelinde, kutsallık olgusunun insanlık tarihinde en eski çağlara erişmesi yatar (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 193-194).

Tarihöncesi insanları tarafından kimi ölen kişilerin simge haline dönüştürülmesini tetikleyen olgu; onlarla temsil ettikleri görünmeyen fakat varlıkları hissedilen güçlerle kurulan anlam bağından oluşmaktadır (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 198-199). Çünkü ölümler, artık kendilerinden uzakta görünmeyen bir dünyaya ait varlıklardır. Onları temsil eden semboller; ölen kişileri görünür kılarak varlıklarını yaşayan insanlar için hissedilebilir

hale getirerek ölümler ile yaşayanlar arasında bir bağ kurmayı sağlar. Söz konusu bağ kurulduğunda, ölümleri temsil eden simgelerin biçimlerinin temsil edilen ölümlerle bir benzerlik içinde olmasının pek bir ehemmiyeti yoktur (Lévy-Bruhl, 2020, s. 207). Bu insanlar açısından, ölen kişi ve onu simgeleyen uzantılar arasında bulunan entegrasyon ve bağ oldukça kuvvetlidir, hatta bu bağ ölü ve simgesel uzantısının özdeş olmasına dayanacak kadar derin olabilmektedir. Ölümleri temsil eden bu simgesel uzantılar özellikle kafatası için belirgin bir durumdur (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 198-199). Çünkü bu toplulukların bilinçlerinin eğilim biçimine göre, kafatasları, ilgili olduğu kişiyi hatırlatması işlevinin yanı sıra direkt kişinin kendisi olarak kabul edilir. Bu durum, bir kişiye ait olan eşyanın söz konusu kişiyle özdeşleştirilip onu temsil etmesiyle aynıdır (Lévy-Bruhl, 2020, s. 180). Özetle, tarihöncesi insanları için, simge fenomeni de uzantı fenomeni gibi temsil ettiği nesne veya varlıkla entegrasyon içine girip o nesnenin mevcudiyetini devam ettirir ve böylece uzantı ile simge arasındaki ayrım fazlasıyla belirsizleşir. Söz konusu varlıklar, mesela ölümler gibi, gözle görülmeyip daha çok sezgiler yoluyla hissedilmeye başlanılınca, onlara ait olan ve onları temsil eden uzantıları simge haline dönüşür. Ayriyeten, simgeler de sezgilerle algılanan varlıklarla özdeş hissedilip gerçek uzantı olarak algılanabilmektedir (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 199-200).

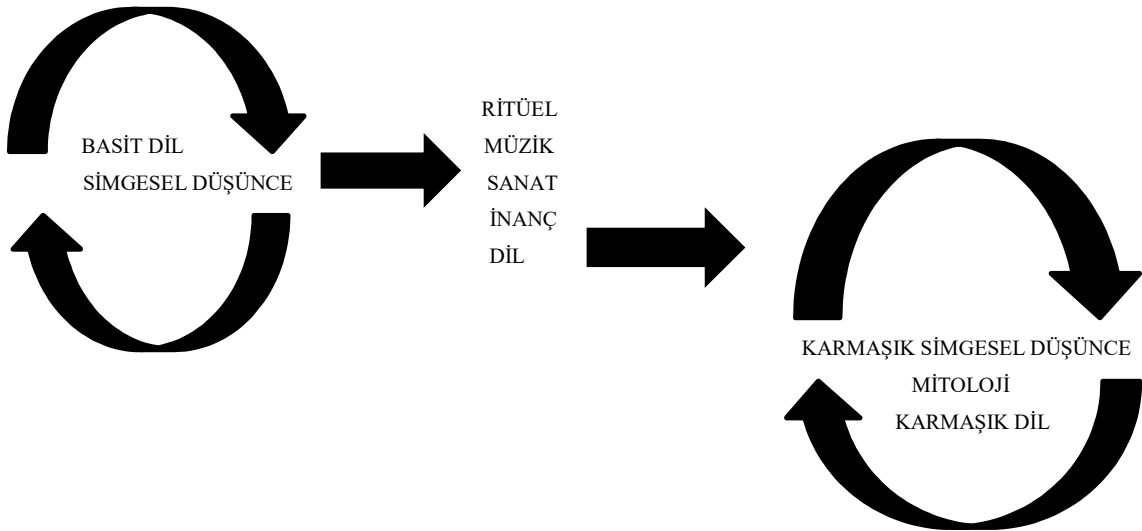
Barnard tarihöncesi topluluklarının sembolik dili kullanarak bir kültür yarattıklarına işaret ederek, yaratılan bu kültürün tanımını yapmanın çok güç olduğunu belirtmiş ve farklı bir bakış açısı sunarak, kültürün üç farklı düzeyde ele alınmasının daha iyi olabileceğini ileri sürmüştür. Bu üç kültür düzeyi maddi, estetik ve simgesel anlatımı içerir. Maddi kültür; insan eliyle yontulmuş fiziksel objelerin prodüksiyonu, kullanımı ve ifadelendirilmesidir. Estetik kültür; yontulmuş veya yontulmamış, insan elinden çıkan ve kültürel bir anlam atfedilen objeleri kapsar. Simgesel kültür ise kompleks anlamlar barındıran semboller, ritüeller, mitler ve dil gibi kültürel olgular yoluyla anlatılmak istenen şeylerdir (Barnard, 2014, s. 31).

Özetle, günümüz modern insanları ile tarihöncesi insanların sembolik eylemlere bakış açıları farklıdır. Bu fark temsil etme kavramının algılanış şekline kaynaklanmaktadır. Modern insan temsil etme kavramına metaforik bir anlam atfederken, tarihöncesi insanlar bunu gerçeğin kendisi olarak görür. İki insan türü de sembolün ilişkili olduğu nesneyi/varlığı temsil etmekte olduğunu kabul eder fakat tarihöncesi insanları modern

insanlar gibi sembolik eylemleri zihinsel bir ilişkiyle bağdaştırmaz. Bilakis, sembol ile nesne/varlık arasında hemen hemen özdeş bir entegrasyon bulunduğunu kabul eder. Tarihöncesi insanların sembol ile kurdukları bu ilişkiyi, mevcut bir aidiyet duygusu olduğunda, temsil edilen şeyin parçası veya ona ait olma durumu söz konusu olduğunda modern insanların anlaması daha kolay olabiliyor. Örneğin, tarihöncesi insanların bir tahta, taş, mızrak veya hayvan başıyla temsil etmeye çalıştığı sembolik eylemi modern insan ilk bakışta anlayamayabilir. Modern insanın görüşüyle bir tahta parçası, taş, mızrak, hayvan başı ile temsil edilen sembolik eylemin temelinde zihinsel bir ilişki veya sosyal bir sözleşme bulunmasıyla kavranabilmektedir. Modern insanın aksine tarihöncesi insanları ise yarattıkları bu sembolik eylemleri temsil ettikleri varlıklarla/nesnelerle bir bütünlük kurduklarını ve böylelikle görünmeyen varlıklarla veya atalarıyla aralarındaki bağı kuvvetlendirdiklerini hissedip sembolik temsil dilini bu şekilde algıladılar (Lévy-Bruhl, 2020, ss. 263-264).

Simgesel düşüncenin ortaya çıkışını ve etkilerini Barnard bir diyagramla özetlemiştir. Sembollerin fiziksel gerçeklikte somut ifadeleri, dil, ritüel, müzik, sanat ve inançlar üzerinde güçlü bir etki yaratır. Bu etkileşimlerin sonucunda daha zengin ve derin bir dil gelişir (Barnard, 2014, s. 154).

Tablo 2.1. Simgesel Düşüncenin Doğuşu Diyagramı

Kaynak: Barnard, 2014: 155

Sözü edilen tüm bu sembolik eylemlerin başlangıcı antropolog Alan Barnard tarafından yaklaşık olarak bir tarihe oturtulmaktadır. Bu yaklaşık tarih aralığı, Toba yanardağının patlamasından veya Güney Afrika'da bulunan Blombos Mağarası'ndan öncesine, 130.000 ile 120.000 yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Verilen bu tarihler yaklaşık olarak Emiyen Buzularası ve Geç Pleyistosen dönemin başlangıcına rastlar. Geç Pleyistosen, modern insanın ve simgesel düşüncenin çağı olarak kabul edilip öne çıkmaktadır (Barnard, 2014, s. 27).

Zihinsel dönüşümünün bir çıktısı olan sembolik anlatımın, beşeriyet tarihi içerisinde çok eski dönemlere dayandığı görülür. Ancak, bu sembolik anlatım dilinin kesin olarak hangi zaman aralığında başladığını saptamak güçtür. Somut ve soyut sembol izlerine Paleolitik Çağ'dan beri rastlanmaktadır. Genel kaniye göre, sembolik temsil dili Neandertal türü ile ortaya çıktığı kabul edilir (Renfrew ve Scarre, 1998; Barnard, 2014, s. 11; Uzunel, 2024, s. 23). Paleolitik Çağ'dan başlayarak insanlar ve gruplar/topluluklar, yarattıkları sembolik eserlerde hem çevrelerindeki hayvan ve bitki gibi somut varlıkları hem de düşünsel dünyalarında yarattıkları soyut imgeleri betimlemişlerdir (Renfrew ve Scarre, 1998, s. 2; Uzunel, 2024, s. 5). Söz konusu çağa dair heykelcik, resim vb. eserlerle tarihöncesi toplumların yaşantıları, inançları ve kültürleri üzerine yapılan açıklamalar bir noktada sınırlı kalabiliyor. Bu toplumların somut ve soyut semboller vasıtasıyla kendi çaplarında dünyayı anlama ve açıklamaya yönelik bir aşama içerisinde oldukları düşünülebilir. Bu doğrultuda, üretip kullandıkları sembolizm ve objeler, olasılıkla yaşadıkları tabiat ve çevrede karşılaştıkları durumları metafiziksel şekilde müdahale ederek kontrol etme arayışlarını ifade ediyor olabilir (Petzinger, 2022, s. 105; Uzunel, 2024, ss. 23-24). Bu yorumlara örnek olarak Laussel Venüsü ve Aslanadam eserleri verilebilir (**Levha 18.2**). Laussel Venüsü ve Aslanadam eserleri Paleolitik Çağ'a atfedilip yaklaşık olarak MÖ 30.000-25.000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu eserler hem ikonografik özellikleriyle hem de kendi tarihlerinden sonraki süreçlerde sembolik temsil diline etkileri açısından dikkat çekici detaylar barındırmaktadır (Uzunel, 2024, s. 24).

2.3.Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizmi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ 10-9.bin yıllarda, yani Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemin başlangıcında söz konusu bölgedeki insan topluluklarının üretmiş olduğu ortak bir sembolik temsil dilinin mevcudiyetiyle karşılaşmaktadır. Bu sembolik dille üretilen eserlerin birçoğunun anlamları tam anlamıyla çözülemese de temsil ettikleri derin anlamlar vasıtasıyla bir kültürel bellek oluşturma ve bu kültürel belleği yayma işlevi sağlanmıştır (Schmidt, 2007b, ss. 225-234; Uzunel, 2024, s. 7). Ayrıca, Güneydoğu Anadolu'daki Göbekli Tepe, Karahantepe, Nevalı Çori, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe, Çayönü, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi ve Gre Filla ile Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'taki Jerf el-Ahmar, Tell Arb, Tell Qaramel, Mureybet, Qermez Dere, Nemrik ve Dja'de gibi yerleşimlerde açığa çıkarılan kült yapılar ve bu yapılarda gözlemlenen ortak sembolik öğeler, Yukarı Mezopotamya'da ritüel pratiklerin geniş bir coğrafi yayılım gösterdiğini ve bu pratikleri sürdüren kültürel toplulukların varlığını ortaya koymaktadır (Dietrich vd., 2012a, s.76).

Levant, Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, Çanak Çömleksiz Neolitik A ve özellikle B evresinde yoğunlaşan ritüel pratikler ile simgesel tasvirlerin artışı, söz konusu dönemde sembolik ifadenin belirgin biçimde gelişip yaygınlaştığını ortaya koymaktadır (Verhoeven, 2002, ss. 5-6). Bu doğrultuda, Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait ritüel davranışlar, kronolojik ve coğrafi düzlemde belirgin bir süreklilik sergilemekte olup, bu durum farklı yerleşimlerde benzer sembolik anlatımlar ve ritüel pratiklerin benimsendiğine işaret eder.

Önceki bölümlerde de değinildiği üzere, Verhoeven, PPNB ritüel davranışlarının ve ideolojisinin temelinde dört adet konfigürasyon ilkesinin olduğunu savunmuştur. Bu ilkeler; toplumsallık, baskın sembolizm, canlılık ve insan-hayvan bağlantısıdır (Verhoeven, 2002, ss. 244-245). Ayrıca, ritüel davranışları bireysel, domestik ve kamusal olmak üzere üç temelde bölümlendirmiştir. Bireysel ritüel pratikler olasılıkla insan ve hayvan figürinleriyle betimlenmekte olup, ritüel davranış ilkelerinden canlılıkla bağlantılıdır. Domestik ritüeller, gömü uygulamaları, kafatası kültü, çoğunlukla konutların içinde bulunan hayvan boynuzları ve muhtemelen figürinlerle temsil edilir ve baskın sembolizm, canlılık ve insan-hayvan bağı kavramlarıyla ilişkilidir. Kamusal ritüel

pratikleri ise yerleşim yerlerinde bulunan ritüel amacıyla kullanılan mimari yapılarla doğrudan ilişkilidir. Kamusal ritüeller, toplumsallık, baskın sembolizm, canlılık ve insan-hayvan bağı olmak üzere dört temel yapılandırma ilkesini de kapsamaktadır (Verhoeven, 2002, ss. 252-254).

Marion Benz'in, Yukarı Mezopotamya'da söz konusu dönemde görülen sembolik sistem ve temsil dili üzerine yapmış olduğu çalışmalarda, toplulukların geçiş dönemlerinde ortaya çıkan sosyal ve ideolojik değişimlerle ilişkili olduğu, sembolik repertuarın toplulukların doğa ile ilişkilerini tanımlama ve sosyal yapıyı koruma süreçlerinde önemli bir rol oynadığı anlaşılr. Benz, sembolik ifadelerin, toplulukların kimliklerini güçlendirmek ve sosyal bütünlüğü sağlamak amacıyla kullanıldığını belirtmiştir (Benz ve Bauer, 2013, ss. 11-24; Benz, 2017, ss. 135-156).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yakın Doğu'da görülen sembolizm, toplumsal yapılar, inanç sistemleri ve tarımsal üretime geçiş süreçleriyle ilişkilidir. Jacques Cauvin, Ian Hodder, Lynn Meskell ve V. Gordon Childe gibi araştırmacıların çalışmaları, söz konusu dönemin sembolik ifadelerinin toplumsal dönüşümlerle nasıl bağlantılı olduğunu anlaşılmaya katkı sağlar (Childe, 2001; Hodder ve Meskell, 2011; Cauvin, 2024).

Cauvin, Neolitik Çağ'ın temelinde semboller devrimi olduğunu öne sürer. Sözü edilen dönem içinde insan zihninde meydana gelen dönüşümler, tarımın ve hayvancılığın benimsenmesini tetiklemiştir. Bu doğrultuda, özellikle kadın figürinleri ve boğa tasvirlerinin, yeni bir dini düşüncenin ve toplumsal yapının göstergesi olduğunu belirtmiştir (Cauvin, 2024).

Benzer şekilde, Childe, avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarıma dayalı yerleşik hayata geçişin, insanlık tarihinde köklü bir dönüşüm olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, bu dönüşümün sadece ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel yapıları da derinden etkilediğini, böylelikle sembolik ifadelerin, yeni üretim biçimleri ve toplumsal organizasyonlarla doğrudan ilişkili olduğunu belirtmiştir (Childe, 2001).

Hodder ve Meskell, Göbekli Tepe ve Çatalhöyük yerleşimlerinde gözlemlenen sembolik ifadeleri analiz ettikleri çalışmalarında, toplumsal ve dini yapılar hakkında önemli çıkarımlarda bulunmuşlardır. Çalışmaları sonucunda, üç ana temaya dikkat çekerler. Bu temalar fallosentrizm, vahşi ve tehlikeli hayvanlar ve kafatası kültürüdür. Fallosentrizm, erkek cinsel organına vurgu yapan tasvirler olup, söz konusu dönemin fallosentrik bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Sembolik dilde yırtıcı ve tehlikeli hayvanların betimlenmesi, bu hayvanların toplumsal ritüellerde ve kimlik oluşumunda önemli bir yeri olduğuna işaret edebilir. Özellikle pençe, boynuz ve diş gibi vahşi hayvan organlarına yapılan vurgu, avcılığın ve bu hayvanlarla ilişkili ritüellerin olabileceğini yansıtır. Kafataslarının çıkarılması ve saklanması gibi uygulamalar, atalara saygı, toplulukların geçmişle bağlarını güçlendirme ve kolektif kimliklerini pekiştirme gibi ritüellerle ilişkilidir (Hodder ve Meskell, 2011, ss. 235-263).

Sembolizm, tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir gelişim ve dönüşüm sergiler. Arkeolojik kontekst içerisinde bu sürekliliği anlayabilmek ve ilgili dönemi takip eden evrelerdeki yansımalarını izleyebilmek, kültürel ve toplumsal değişimlerin anlaşılması açısından büyük önem taşır. Bu nedenle, çalışmada Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait sembolik ifadeler de kısaca yer verilecektir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem toplumsal ve ideolojik yapının şekillendiği bir evredir. Bunların yanı sıra, sembolik temsil dili gelişir. Bu dönemde sembolik ifadeler genellikle anıtsal mimari ve kamusal alanlarda yoğunlaşmıştır. Toplulukların ortak ritüel alanları, kolektif kimliklerinin inşasında önemli rol oynamış ve semboller, toplumsal bütünleşmeyi sağlamıştır (Hodder ve Meskell, 2011, ss. 235-263). Çanak Çömlekli Neolitik Dönem ise seramik üretiminin başlamasıyla karakterize edilir. Sembolik ifadeler daha çok bireyselleşip ev içi alanlara taşınmıştır. Bu dönemde, seramik üretiminin başlamasıyla birlikte, çanak çömleklerin yoğun bir şekilde kullanıldığı gözlemlenir. Böylece, sembolik ifadeler anıtsal mimariden ziyade taşınabilir objelere, özellikle çanak çömleklere yansımıştır. Çanak çömleklerin üzerine işlenen bezemelerle, bireysel inançlar ve ritüel uygulamalar yansıtılmıştır. Bu süreklilikte Çatalhöyük yerleşimi, bu dönemin en önemli yerleşimlerinden biri olarak, barındırdığı zengin sembolik ifadelerle öne çıkar. Hodder, Çatalhöyük'teki evlerin, bireysel kimliklerinin ve sosyal ilişkilerinin şekillendiği mekanlar olarak işlev gördüğünü ve evlerin duvarlarında yer alan boğa başları ve diğer hayvan figürlerinin, topluluğun dini inançları ve ritüel uygulamaları hakkında birtakım bilgiler sunduğunu belirtmiştir.

Ayrıca, bu betimlemeler, ev içi ritüellerin ve bireysel inançların önem kazandığına işaret ediyor olabileceğini de ifade etmiştir (Hodder, 2007, ss. 105-120; Hodder, 2010).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de görülen sembolizm, çoğunlukla toplumsal örgütlenme biçimleri, inanç sistemleri ve üretim ekonomisine geçiş süreçleriyle ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Ancak, Uzunel’in çalışmaları, bu sembolizmi özellikle inanç sistemleri çerçevesinde ve bütüncül bir yaklaşımla ele alır. Uzunel, söz konusu dönemin sembolik repertuarını sadece sosyokültürel ve sosyoekonomik bağlamlarla sınırlı görmeyip, evrenin ikili yapısını yansıtan düşünsel bir sitemin ürünü olarak değerlendirir. Bu bağlamda, dönemin sembolik dilini, öne sürmüş olduğu Düalist Pagan Sembolizmi kavramıyla tanımlar ve akademik literatüre bu yönde özgün bir katkı sunar (Uzunel, 2024).

Uzunel, kavramsallaştırdığı Düalist Pagan Sembolizmi’nin Güneş ve Ay ekseninde şekillenmiş dinsel bir kökene sahip olduğunu belirtir. Bu doğrultuda, Güneş ve Ay’ın tarihsel sürecin bir devrinde kutsallaşıp tanrısal bir kimlik kazanmasından ve erken dönemlerde insanların, yaşamlarında ve çevrelerinde gerçekleşen birçok durumu, unsuru bu iki göksel cisme atfettiklerinden bahseder (Uzunel, 2024). Uzunel, ileri sürdüğü Düalist Pagan Sembolizmi kavramı çerçevesinde, sembolik temsil dilinde Güneş’in tek olarak, Ay’ın ise daima Venüs ile birlikte tasvir edildiğini, Güneş, Ay ve Venüs’ün üçlü olarak bir arada betimlenmesinin ise tanrısal bir triad meydana getirdiğini ifade eder (Uzunel, 2024, s. 7). Ayrıca, ileri sürdüğü kavram kapsamında, Güneş ve Ay sembolik temsil dilinin temel göksel öğeleri olarak öne çıkar. Ancak, bu sembolik dil yalnızca göksel cisimlerle sınırlı kalmaz, çoğunlukla hayvan figürleri aracılığıyla somutlaşır. Bu bağlamda, sembolik anlatımların taşıyıcı unsurları olarak hayvan betimlemelerinin kullanıldığını belirtir (Uzunel, 2024, s. 8). Söz konusu hayvanlar arasında aslan Güneş’i, boğa Ay’ı temsil eder ve ilaveten eski Yakın Doğu ikonografisinde bu iki hayvanın mücadelesi önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Güneş’in ana sembolik dildeki temsili aslan, Ay’ın ise boğadır. Ayrıca Güneş diğer hayvanlardan kartal, şahin, ayı, eşek, horoz ve atla; yılan, turna, antilop, geyik, keçi ve leopar ise Ay ile ilişkilendirilir (Campbell, 2003, s. 62; Uzunel, 2024, s. 8). Uzunel, Güneş ve Ay ekseninde şekillenmiş sembolik temsil dilinin ana sembollerini ve özelliklerini bir tabloda bir araya getirerek sunmuştur (Uzunel, 2021, s. 7; Uzunel, 2024, s. 10).

Tablo 2.2. Güneş ve Ay Üzerine Kurulu Sembolik Dil Temsilleri

Güneş	Ay (Hilal ve Yıldız)
Aslan (adam)	Boğa (adam)
Kartal	Yılan
Ayı	Keçi-Antilop
Domuz?	Turna
Ateş	Su
Hava	Toprak
Satürn	Venüs
Erkek	Dişi
Ruh	Beden
-	Cinsellik
-	Alkol
-	Et Yemek
Bir kayadan ya da bakirden mucizevi doğum	Bir anne babadan doğum
Ölümsüzlük-Göğe çekilme	Öldükten sonra dirilme
Monad	Dişad
Noel	Nevruz/Paskalya
Dişi düşünceye karşı mesafeli	Dişi düşünce ile beraber
Hülul-Avatar-Tecelli	-
Gündüz	Gece
Işık	Karanlık

Kaynak: Uzunel, 2024: 10

Tez konusu kapsamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun bir şekilde görülen Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizmi, sözü edilen bölge içerisinde bulunan ve bu sembolizmin örneklerini fazlasıyla barındıran, keşfi dünya çapında bir sansasyonel etki yaratan Göbeklitepe yerleşiminde görülen sembolizm ile özdeş olup, bölge geneline yayılıp diğer yerleşim alanlarında da görülmektedir. Böylelikle bölgede görülen Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizmi araştırmacılar tarafından genel olarak Göbeklitepe Sembolizmi olarak adlandırılmaktadır. Bu sembolizmin Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlendirilmesi ise bir noktada Cauvin'in yaklaşımlarıyla desteklenmektedir. Cauvin'e göre tarihöncesi topluluklarının gündelik yaşantılarında uyguladıkları iş, davranış ve eylemlerde yaptıkları değişimlerden önce zihinsel ve

düşünsel bir transformasyon yaşamışlardır. Cauvin bu ifadeleri neticesinde, inanç, din ve sembolik temsil dilinin yani sembolizmin oluşumunun tarımdan sonra değil tarım faaliyetlerinden çok önce çıkmış olması gerektiğini ileri sürmüştür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi geneline aksetmiş olan Göbeklitepe Sembolizmi ise Cauvin'ın savunduğu bu fikirleri destekler niteliktedir (Lewiss ve Pearce, 2005, ss. 13-36; Cauvin, 2024, s. XXIII; Uzunel, 2024, s. 19).

Bölge genelinde görülen sembolizmin temelinde dini bir ideolojinin var olduğu savunulmaktadır. Bu savı destekleyecek nitelikte argümanlar mevcut olup bunlar; yapıların içine konumlandırılmış olan “T” şeklindeki dikilitaşlar ve yerleşim yerlerindeki mimari düzenlemelerdir. Yapıların içindeki dikilitaşların yüzeylerinde kazıma ve kabartma şeklinde hayvan betimlemeleri yer alır. Bu hayvan betimlemelerinin sahiplerini koruyan gözeten hayali koruyucular olduğu veya doğaüstü varoluşlara gönderme yaptığı düşünülmürse doğaüstü güçlere sahip oldukları ve böylelikle koruyucu yönlerinin var olduğu ileri sürülebilir. Fakat bu düşünceye karşıt olarak, tek başına bir hayvan tasviri yerine bilinçli olarak, örneğin üçünün bir arada kullanıldığı yaban öküzü, tilki ve turna gibi hayvanların betimlemeleri ya da bu betimlemelerin sembollerle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu durum söz konusu hayvan tasvirlerinin salt korunma gayesi güttüğünü ileri sürmeyi zorlaştırır (Peters ve Schmidt, 2004, s. 208; Uzunel, 2024, s. 20-21). Mimari düzenlemelerde ise Hallan Çemi, Çayönü ve Nevali Çori yerleşimlerinde domestik yapılar ile kült yapılarının yerleşim yeri içinde aynı alanı kullanırken, PPNB evresinde dini işlevde kullanılan yapıların özel alanlara inşa edilmeye başlandığı ve bu dini alanların iskân süresince işlevlerini korudukları gözlemlenmiştir. Dini yapılardaki bu devamlılık da bölgede dini ideoloji üzerine oturtulmuş bir sembolizmin varlığına açık bir şekilde işaret etmektedir (Özdoğan ve Özdoğan, 1998, s. 583; Uzunel, 2024, s. 21).

Göbeklitepe yerleşimi özelinde, III. tabakada yer alan “T” şeklindeki sütunların üzerinde görülen sembolizm soyut ve somut olarak ikiye ayrılmaktadır. Soyut semboller Latin dilindeki “H” ve “C” harflerini andıran figürlerdir. Somut semboller ise çoğunlukla hayvan betimlemeleri etrafında derlenen figürlerdir. Soyut sembollerin somut sembollerin kullanımına göre daha azınlıkta kullanıldığı görülmektedir. Somut semboller tek olarak ya da grup şeklinde tasarlanarak, yılan, boğa, tilki, turna, leopar, eşek, domuz ve örümcek gibi çeşitli hayvanları içerir (Uzunel, 2024, s. 29). Ayrıca, Uzunel, ileri

sürmüş olduğu Düalist Pagan Sembolizmi çerçevesinde, Göbeklitepe'nin III. tabakasında sıklıkla görülen sembolik dilin, Ay tapınımı ile ilişkili olduğunu belirtir (Uzunel, 2024, s. 31). Tarihöncesi insanlarından bu yana Ay üzerine kurulmuş semboller, mitler ve ritüeller varlığını sürdürmektedir. Ay'ın döngüsel olarak doğması, büyümesi, küçülmesi ve kaybolması gibi geçirdiği fazlar evrenin kaçınılmaz olan doğum, yaşam ve ölüm döngüsünü simgelediği düşünülür. Böylelikle insanlar Ay'ın bu döngüsüyle bir bütünleşme yaşar bu durum da insanın Ay ile özdeşleşmesinde önemli bir faktördür (Eliade, 2009, ss. 141-167; Campbell, 2015, s. 70; Uzunel, 2024, ss. 31-32). Bu durumun sonucunda Ay'ın bu döngüsü canlı yaşamını simgeleyen tanrısal bir sembol haline dönüşmüştür. Bu nedenle de sular, bitkiler ve yağmur gibi ögeler ve bunların doğadaki dönüşümleri söz konusu Ay sembolizmi çevresinde bütünleşmiştir. Olasılıkla ilk izlerine Neolitik Çağ öncesinde rastlanmasına karşın, tarım faaliyetlerinin keşfinden sonra daha sık karşılaşılan Ay sembolizmi; tarihöncesi insanların hem kendilerini hem de evrenin döngüsünü Ay ile özdeşleştirmelerinden dolayı, Ay'ın yağmur, bitkiler ve sular gibi doğa unsurlarıyla uzantısal bağlantıları Ay'ı kadınla ve kadının doğurganlığıyla bağdaştırdıkları toprak, bereket, cinsellik ve doğum ölüm gibi fenomenlerle ilişik hale gelmiş ve yapısı altında aynı sembollerle birleştirilmiştir (Eliade, 2009, ss. 168-171; Uzunel, 2024, s. 32).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlukla görülen bir diğer sembol ise hayvan sembolizmidir. Bu sembolizmin izleri çok eski zamanlardan beri görülür. Hayvan sembolizminin hem bu kadar yaygın bir şekilde kullanılması hem de çeşitli coğrafya ve topluluklarda görülmesi hayvanlara kutsal bir anlam yüklenmiş olabileceği yönünde ifade edilmektedir (Eliade, 2003, s. 36; Uzunel, 2024, s. 53). Eliade, tarihöncesi insanların hayvanlara kutsal bir anlam yüklemelerinin altında yatan nedeni, söz konusu hayvanların doğaüstü güçlere sahip olan insana benzeyen bir tür olarak algıladıklarını, insan türü ile hayvan türünün yer değiştirip birbirlerine dönüşebileceğine ve ölen kişinin ruhunun hayvan bedenine girip orada yaşamaya devam ettiğine ayriyeten belirli insanlarla hayvanlar arasında gizemli bağlantılar olduğu yönünde bir inanca sahip olmaları şeklinde ifade etmiştir (Eliade, 2003, s. 21; Uzunel, 2024, s. 53). Uzunel, hayvan sembolizminin yanında diğer canlı türü olan bitkiler ile gezegenler ve diğer elementler gibi doğa unsurlarının tanrılarla ilişkilendirildiğini, tanrısallığın eril ve dişil olarak ikiye ayrıldığını ve genel olarak boğa, yağmur, fırtına veya dağın eril tanrısallığı, geyik, leopar, yılan ve

buğdayın ise tanrıçılığı sembolize ettiğinden bahseder (Uzunel, 2024, s. 53). Göbeklitepe özelinde görülen hayvan sembolizminin çokluğu, yerleşimde yer alan yapıların dini işlevleri göz önüne alındığında söz konusu sembolizmin birtakımının tanrı ve tanrıçaları betimlediği düşünülebilir. Yerleşimde boğa, tilki, yılan ve yaban domuzu gibi hayvanların diğer hayvanlara oranla çoğunlukla betimlenmesi; ehlileştirme veya tüketim niyetiyle yararlanılmayan yılan, örümcek ve akrep türlerinin mevcudiyeti ve avlanılıp besin tüketiminde faydalanılan ceylan, koyun ve keçi gibi hayvanların sembollerinin seyrek ya da hiç kullanılmaması ise hayvan sembollerinin seçiminde tabiat gözleminin yerine sembolik bir anlam yüklü olduklarına işaret etmektedir (Özdoğan, 2015, s. 50; Uzunel, 2024, ss. 53-54). Bu bağlamda, söz konusu sembollerin özünde bir düşünce bir mesaj barındırdığı, tahminen de Neolitik Çağ sonrasında baş gösterecek mitlerin ilk denemeleri olduğu düşünülebilir (Schmidt, 2007b, s. 118; Uzunel, 2024, s. 54).

Benzer şekilde, Benz ve Bauer, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de görülen sembolik dilin ikonografik özellikleri üzerine birtakım görüşler belirtmişler. Bu görüşlerini hayvanlar, soyut simgeler ve bitkiler, insan figürleri ve tasvirleri şeklinde sınıflandırmışlardır. Hayvanları, güçlü, zehirli, iki farklı çevrede de yaşayabilenler ile örümcekler ve uçan böcekler olarak sınıflandırıp bunların çoğunlukla kullanıldıklarını; yaban keçisi, gazel, yaban eşeği ve koyunun ise daha az tasvir edildiklerini ileri sürmüşler. Soyut simgeleri, daireler, paralel çizgiler şeklinde yılan, şevron ve Göbekli Tepe’de görülen H motifi olarak, bitki tasvirlerinin ise nadir görüldüğünü belirtmişler. MÖ 9.binyılda insan figürlerinin sayıca arttığını, bu figürlerin genellikle hayvanlara hükmeden değil, onlarla yakın ilişki içinde tasvir edildiklerini ancak, özellikle T formulu dikilitaşlar üzerinde yabani hayvanlarla birarada tasvir edildiklerini ifade etmişler (Benz ve Bauer, 2013, ss. 11-24).

Uzunel, Göbeklitepe yerleşiminde görülen hayvan sembolizminin III. tabaka ve II. tabaka arasında farklılaştığını, bu farklılaşmanın temel nedeninin inanç sisteminde olduğunu, III. tabakada Ay tapınımı görülürken II. tabakada ise Güneş tapınımı olduğu yönünde ifade etmiştir (Uzunel, 2024, s. 113). İlaveten, III. tabakada görülen hayvan sembolizminin yılan, boğa, leopar, tilki ve turna hayvanlarıyla şekillendiğini, II. tabakanın ise III. tabakaya oranla daha az gün yüzüne çıkartılmış olup bu sebeple sembolizma örneklerinin daha sınırlı olmasından ve II. tabakada görülen hayvan sembolizminin aslan, yılan ve

kartal gibi hayvanlar etrafında şekillendiğini öne sürer (Uzunel, 2024, ss. 55-128). Uzunel, Göbekli Tepe'nin III. tabakasından II. tabakasına geçiş sürecinde gözlemlenen anıtsal mimarinin küçülmesi, yapıların dörtgen formlara evrilmesi, sembolik dilin sadeleşmesi ve hayvan tasvirlerinin farklılaşması gibi unsurları, yerleşimde zihinsel ve ideolojik dönüşümün göstergesi olabileceği şeklinde yorumlamıştır (Schmidt, 2007b, s. 258; Schmidt, 2008, s. 61; Uzunel, 2024, s. 113). Schmidt ise Göbekli Tepe'nin II. tabakasından görülen mimari ve sembolik değişimlere rağmen, bu evrede temel dinsel düşüncenin bir dönüşüm geçirmediğini savunmuştur (Schmidt, 2013a, s. 151; Uzunel, 2024, s. 113).

2.3.1. Soyut Semboller

Göbeklitepe yerleşiminde görülen soyut semboller çoğunlukla III. tabakada işlenmiş olup diğer sembollere kıyasla daha az sıklıkta kullanılmıştır. Soyut semboller, Latin dilindeki “H” ve “C” harflerini andırır bir biçimde işlenmiştir (Uzunel, 2024, s. 29).

2.3.1.1. “H” Sembolü

Latin dilindeki “H” harfine benzerliğinden dolayı göze çarpan sembollerden biri olan bu sembol; araştırmacılar tarafından sembol ettiği uzantının ne olabileceği üzerine çeşitli fikirler sunulmuştur. Kimi araştırmacı “H” sembolünün el ele tutuşan ya da taban kısımlarından birleştirilmiş “T” şeklindeki iki tane dikilitaşı betimlediğini öne sürmüştür. İleri sürülen öteki fikir ise dik bir şekilde durur vaziyetteki iki tane hayvanın birleşimini betimlediğidir (Schmidt, 2007b, s. 149; Collins, 2016, s. 80; Seyfzadeh ve Schoch, 2019, ss. 38-45; Uzunel, 2024, s. 43). Göbeklitepe özelinde bakıldığında bu sembolün “T” formundaki sütunların üzerinde yatay ve dikey konumda sıkça işlendiği görülür (**Levha 19.1.**) (Uzunel, 2024, s. 43). Uzunel, bu işleniş şeklinden dolayı bu sembolün üstlendiği anlamın önemine dikkat çekerek, söz konusu “H” sembolünü yerleşimdeki tanrısal bir ideolojinin varlığına ve bu tanrısal ideolojinin düşünsel akıştaki dışa vurumu olduğu ve varlığına kutsallık atfedilip kullanıldığı alanı kutsal kıldığı yönünde yorumlar (Uzunel, 2022, s. 15; Uzunel, 2024, s. 44). Ayrıca, yerleşimin merkezi noktasında yer alan iki tane “T” şeklindeki sütunların Ay tapınımı doğrultusunda Ay ve Venüs’ün birlikteliğine işaret eden kutsal figürler olduğunu, bu birlikteliğin ise “H” sembolü ile tanrısal çiftin varlığını

temsil edip, bu sembolün tanrı ideogramlarının ilk örneklerinden biri olabileceğini belirtmiştir (Uzunel, 2022; Uzunel, 2024, s. 51).

2.3.1.2. “C” Sembolü

Soyut semboller kategorisinde değerlendirilen “C” sembolü Latin dilindeki “C” harfiyle benzerlik gösterir. Bir diğer soyut sembol olan “H” sembolü kadar sıklıkla kullanılmamış olsa da, özellikle Göbeklitepe yerleşiminde bulunan 18 No’lu dikilitaşın üstünde çok kez işlenmiştir (**Levha 19.1**). Söz konusu “C” sembolü, doğrudan yukarı bakan yönde ve diğer yana bakan yönde olmak üzere iki biçimde kullanılmıştır. Uzunel, araştırmaları sonucunda, “C” sembolünün doğrudan yukarı bakar biçimde işlenmiş şeklini, Schmidt’in, Ay’ın fazlarından biri olan hilali temsil ediyor olabileceği yönünde açıkladığını belirterek değerlendirmiş olup, bu doğrultuda “C” sembolünün Ay ile bir ilişkisi olduğu ve Ay’ı temsil etme ihtimalinin olduğu şeklinde yorumlamıştır (Uzunel, 2024, ss. 52-53).

2.3.2. Somut Semboller

Göbeklitepe yerleşiminde görülen somut semboller çoğunlukla hayvan sembolizmi altında toplanmıştır. Hayvan sembolizmi, söz konusu yerleşimde yukarıda da bahsedildiği üzere tabakalara göre farklılaşmakta olup, Uzunel, bu farklılıkları yaptığı çalışmalarda III. ve II. tabaka hayvan sembolizmi şeklinde adlandırmıştır. III. tabakada görülen hayvan tasvirlerinin yılan, boğa, leopar, tilki ve turna; II. tabakada işlenen hayvan tasvirlerinin ise aslan, yılan ve kartal olduğunu belirtmiştir (Uzunel, 2024, ss. 53-128).

2.3.2.1. Yılan

Hayvan sembolizmi içerisinde yer alan hayvan tasvirleri arasında çoğunlukla tercih edilmiş olan yılan figürüdür. Alandaki çalışmalar sonucunda saptanan 82 yılan betimlemesi, işlenmiş olan toplam hayvan tasvirlerinin %40’ını oluşturmaktadır. Söz konusu yılan figürleri çoğunlukla kısa, kalın gövdeli ve başı üçgen biçiminde betimlenmiş olup, bu betimleniş şekliyle Şanlıurfa genelindeki bölge hayvanlarının tümü arasında sıklıkla görülen engerek türü yılanlarla bir paralellik gösterdiği görülür (**Levha 19.2.**). Yılan betimlemeleri tekil veya gruplar halinde olmak üzere iki şekilde işlenmiştir (Peters ve Schmidt, 2004, s. 183; Uzunel, 2024, s. 55).

Yılan sembolünün taşıdığı anlamın ne olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, hakkında birtakım argümanlar üretilmiştir. Bu argümanların büyük bir kısmı söz konusu sembolün cinsel bir anlam taşıdığı ve cinselliği sembol ettiği yönünde değerlendirilmiştir (Hodder ve Meskell, 2011, s. 239; Campbell, 2015, s. 18; Hodder ve Meskell, 2018, s. 60; Uzunel, 2024, s. 55). Diğer argümanlar içerisinde farklı bir değerlendirme olarak; Göbeklitepe yerleşiminde görülen yılan figürleri yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilmiş, turna ve kartal gibi kanatlara sahip olan hayvanlar ise kanatlı cinleri temsil ettiği biçiminde ele alınıp, bu kanatlı cinler olan hayvanların yeraltı dünyasındaki karşılığı da yılan şeklinde yorumlanmıştır (Zimmermann, 2022, s. 36; Uzunel, 2024, ss. 55-56).

Yılan figürleri tarihin en eski süreçlerinden itibaren görülen, Göbeklitepe'den önce de var olup, sonrasında da mevcudiyetini koruyan ve çoğunlukla taş kaplar ile kemikten yapılmış objelerin üstünde sıklıkla rastlanılan bir sembol olmuştur (Zimmermann, 2019, ss. 19-23; Uzunel, 2024, s. 56). Söz konusu figürün en eski çağlardan beri aralıksız şekilde birçok kültürde bulunması⁸, üstlendiği anlam, insanlar tarafından sıklıkla kullanılması ve bu doğrultuda gösterilen önemle birlikte, dini yahut ladinî anlatılarda mühim bir figür olarak işlev gördüğü şeklinde yorumlanır (Uzunel, 2024, ss. 56-57).

Doğası gereği yılan, kaya oyuklarının içinde veya kayaların altında yaşam sürmesi ve sinsi bir şekilde sokma becerisi olmasından dolayı kötülükle bağdaştırılır; batını bilgilerle daha çok haşır neşir olan bazı coğrafyalarda ise yılan, bilgelik ve hikmet ile özdeşleştirilmiştir (Zimmermann, 2022, s. 36; Uzunel, 2024, s. 57). Bu nitelendirilmeler sonucunda yılan, öteki hayvanlara kıyasla çift tabiatlı hayvan olarak yorumlanmaktadır (Uzunel, 2024, s. 57). Hem Yakınoğu ve çevre bölgelerde görülen kültürde hem de dünya genelindeki betimleme ve yorumlanması incelendiğinde yılan sembolünün ay, kadın, üreme, cinsellik ve yeraltı gibi temalarla bağdaştırıldığı gözlemlenir (Peters ve Schmidt, 2004, s. 210; Eliade, 2009, s. 178; Schmidt, 2013a, s. 149; Collins, 2016, s. 55; Uzunel, 2024, s. 57). Bu bağlamda, ay, kadın ve yılan arasında bulunan ilişki katmanlı olup birden fazla anlama sahiptir (Campbell, 2015, ss. 17-20; Uzunel, 2024, s. 57). Duruma yılan ve kadın arasındaki ilişki bağlamından Göbeklitepe özelinde bakıldığında,

⁸ Göbeklitepe sembolizminden yola çıkarak yılan figürü ve yılan ile kadın arasındaki ilişki, Minos Uygarlığındaki Yılanlı Tanrıça figürü ve Yunan Kültüründeki Tanrıça Demeter gibi örneklerde görüldüğü üzere, tanrıçalık kavramıyla birleşip, kutsallık ve doğurganlık sembolü olarak tarih süresince çeşitli kültürlerde varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Bkz. Uzunel, 2024.

daha tarım uygulamalarının olmadığı bir kültürde, dişi bir tanrısal güce tapınılması olası bir durumdur. Yılan sembolünün yeryüzüyle ilişkilendiriliş biçimine bakıldığında söz konusu yerleşimde dişi kimlikli tanrısal bir gücün tezahürü olması muhtemel bir durumdur. Yılanın bir av hayvanı olmamasına rağmen Göbeklitepe yerleşiminde en çok betimlenen figür oluşu, buradaki toplulukların bu figüre tanrısallık atfedip ulu tanrıçalarının bir hiyerofanisi olarak yorumlanabilir (Uzunel, 2024, s. 63). İlâveten, yılan tabiatı gereği belli aralıklarla derisini değiştirmekte ve bu durum yeniden doğuş ile ilişkilendirilerek ideolojik açıdan bir sembol olarak yorumlanır (Gören, 2014, s. 12; Uzunel, 2024, s. 63). Yılan ve kadın arasındaki ilişkiye Cauvin de bir argüman üretmiş olup; yılan sembolizminin kadını/dişi betimliyor olabileceğini ifade etmiştir (Cauvin, 2024, s. 104-105; Uzunel, 2024, s. 64).

2.3.2.2. Boğa

Hayvan sembolizmi içerisinde önemli bir yere sahip olan betimlemelerden bir diğeri ise boğadır. Boğanın, bukranon olarak adlandırılan ve yalnızca baş kısmını içeren şekilde veya bütün olarak iki biçimde betimlendiği görülmekle birlikte Ay tapınımlarıyla ilişkili olduğu söylenebilir (Uzunel, 2024, s. 66). Boğa figürü ile çok eski dönemlerden, Paleolitik Çağlardan beri karşılaşmaktadır. Paleolitik Çağ'da mağara duvarlarına resmedilmiş yabani boğa betimlemeleri mevcuttur (**Levha 3.1.**). İlerleyen süreçte ise Hallan Çemi yerleşiminde bulunan yuvarlak planlı A Yapısı'nda bukranon biçiminde boğa kafasına rastlanılmıştır. Boğa figürü Göbeklitepe yerleşiminde de sıklıkla kullanılmıştır⁹ (**Levha 20**) (Refrew ve Scarre, 1998, s. 2; Karul, 2011a, s. 179; Uzunel, 2024, s. 67-68). Cauvin, erkeği, erkekliği ve gücü boğa figürü ile bağdaştırarak, boğanın eril sembolizminin bir sembolü olduğunu ifade eder. Ayrıca, erken dönemlerdeki boğa ve kadın betimlemelerini ilk tanrısal çift tasviri olarak kabul etmektedir (Cauvin, 2024, ss. 21-26; Uzunel, 2024, s. 67).

⁹ Boğa sembolünün Paleolitik Çağlardan itibaren çeşitli coğrafya, kültür ve uygarlıklarda farklı ikonografilerle süreklilik gösterdiği görülür. Bu sürekliliğe, Sayburç'tan bir kabartma, Çatalhöyük'ten bir duvar resmi, oturan Ana Tanrıça heykelciği ve boğa üzerine binmiş Tanrı heykelciği, Jüpiter Dolichenus'a adanan adak levhası, yüzük taşı ve heykeli, Ay Tanrısı Men Heykeli, Jiroft kültürüne ait bir kap üzerindeki kabartmalar, Sümer çalgı aleti üzerindeki tasvirler, Gılgamış ve göksel boğaya ait bir kabartma ve mühür baskısı örnek gösterilebilir. Bkz. Uzunel, 2024.

2.3.2.3. Leopar

Leopar figürü, Göbeklitepe'deki hayvan sembolizmi altında işlenen önemli figürlerden biridir. Urfa bölgesinde bulunan diğer yerleşimlerde de görülüp, bazen dikilitaşların üzerinde kabartma biçiminde bazen de heykel biçiminde betimlenmiştir (**Levha 21.1.**) (Uzunel, 2024, s. 94). Leopar'ın da Ay tapınımla ilintili olduğu ve bu doğrultuda Ay tapınımla benzer bir sembolizm içerdiği düşünülmekte¹⁰ ve Göbeklitepe'nin III. tabakasında varlıkları tespit edilmiş olan boğa, yılan ve turna gibi Ay tapınımlarının sembolleriyle tutarlılık içinde olduğu görülmektedir (Uzunel, 2024, s. 95).

2.3.2.4. Tilki

Tilki, Göbeklitepe yerleşiminde görülen hayvan sembolizminin öne çıkan betimlemelerinden biridir. Göbeklitepe'nin pek çok yapısında tilki betimlemesi yer alır. Söz konusu yerleşimde sıklıkla işlenen bir tasvir olmasına karşın, ne anlama geldiği noktasında net bir açıklama yapmanın en zor olduğu tasvir olarak yorumlanır (Uzunel, 2024, s. 105). İlâveten, bu yerleşimdeki topluluğun gözünde tilkinin alelade bir hayvan olmadığı söylenebilir. Bu savı destekler nitelikte bir örnek olarak Göbeklitepe'nin B yapısında bulunan dikilitaşlar gösterilebilir. Söz konusu dikilitaşların yan yüzeylerine resmedilmiş olan tilki betimlemeleri çoklu hayvan kompozisyonu içerisinde değil tek başına, yalın şeklinde işlenmiştir. Bu durum tilkinin yalnızca bir anlatının parçası olmadığını, daha derin bir anlam taşıyıp bunu salt kendi betimlemesi üzerinden aktardığı düşünülebilir (**Levha 21.2.**) (Peters ve Schmidt, 2004, s. 184; Uzunel, 2024, s. 106). Tilki tasvirinin böylesine bir öneminin olmasına karşın hem yazılı hem de görsel biçimde net bir izlenim sunmamaktadır. Tilki kimi anlatımlarda kurnaz olmasıyla betimlenir fakat uzantısal bağlamda herhangi bir sembolü ifade etmediği ve tanrısallık atfedilmediği gibi bir tanrının kutsal hayvanı olma olasılığı da bilinmemektedir¹¹ (Peters ve Schmidt, 2004, s. 210; Schmidt, 2007b, s. 221; Uzunel, 2024, s. 106).

¹⁰ Leopar sembolünün Göbeklitepe sembolizmi sonrasında çeşitli bölgelerde görülen kültür ve uygarlıklarda bir yansıması olduğu görülür. Bu yansımaların temeli, leopar ve boğanın Ay tapınımla bağlantılı olan Osiris, Dionysos ve Şiva gibi tanrılarla birlikte tasvir edilmeleriyle ilişkilendirilebilir. Zamansal dizin içerisinde leopar tasvirine Göbeklitepe'de 18 No'lu dikilitaşta, Karahantepe'de AD yapısında, Çatalhöyük'te bir duvar resminde ve Ana Tanrıça ve leopar heykelciğinde, Mısır'dan bir rahip heykelciğinde ve İsis ile Osiris'i tasvir eden duvar resminde, Dionysos ve Meınadlar'dan oluşan şenlik alayına ait kabartmada vb. yer verilmiştir. Bkz. Uzunel, 2024.

¹¹ Tilki sembolünün henüz tam anlamıyla tanımlanamayışına karşın farklı zaman ve uygarlıklarda da tasvir edildiği söylenebilir. Tilki, Babil Uygarlığı'nda tanrı Enlil'in danışmanı ve sembolü olarak yer alırken,

2.3.2.5. Turna

Konu kapsamında ele alınan hayvan sembolizmi ve Göbeklitepe'deki hayvan sembolleri açısından olasılıkla turna kuşu olduğu varsayılan betimleme de önemlidir (**Levha 22.1.**). Turna da tıpkı tilki tasvirinde olduğu gibi kültürel düzeyde takip edilip izlenebilmesi zor bir betimlemedir. Turna figürünün Yakındoğu bölgesine ait anlatı ve tasvirlerde bariz yere veya önemli bir role sahip olmadığı görülür (Uzunel, 2024, s. 109). Sözü edilen hayvan bir çeşit su kuşu olmakla birlikte bataklık alanlarda yaşam sürüp yuvasını oraya kurar. İlaveten, turna göçmen bir kuş olup, ekim-kasım aylarında güneyden, mart-nisan aylarında da kuzeyden göç ettikleri bilinir. Turna kuşlarının yaptığı bu göç, ölen ve dirilen tanrının yaşam döngüsünü andırır (Peters ve Schmidt, 2004, s. 210; Schmidt, 2007b, s. 216; Uzunel, 2024, ss. 109-110). Turna betimlemelerine baktığımızda, anlatılarda tek olarak değil ikili kompozisyon şeklinde betimlenmiştir. Ay sembolizminin tanrı ve tanrıça şeklindeki ikili yapısının, turna sembolizmiyle benzer bir şekilde örtüştüğüne dair görüşler bulunur (Daimi, 2021, s. 191; Uzunel, 2024, s. 110). Ayrıca, turna tasvirinin ne anlam üstlendiğine dair farklı bir bakış açısıyla Schmidt; Göbeklitepe yerleşimindeki turna tasvirlerinin bacak kısımlarının insan bacağına benzediğini gözlemleyerek, söz konusu tasvirlerin kostüm giymiş insanları betimliyor olabileceğini ileri sürmüştür (Schmidt, 2007b, s. 219; Uzunel, 2024, s. 110).

Göbeklitepe özelindeki kuş sembolizminde sadece turna kuşu değil, kuş tasvirlerinde çeşitlilik görülmekle birlikte bu tasvirler akbaba, ördek, kartal ve benzeri kuş türlerinden oluşur. Dikkati çeken bir diğer durum ise bu kuş tasvirlerinin gruplar halinde işlenmiş olmasıdır. Kuş sembolleriyle Ana Tanrıça arasında bir ilişki olması olası gibi görünmekte ve bu durum Göbeklitepe sembolizmi açısından önemli bir ayrıntıdır. Çağlar boyunca kuş tasvirleri sembolik olarak pek çok tanrı ile bağdaştırılmıştır. Örnek olarak, antik dönem tanrılarından Zeus, Apollon ve Horus kuşlar ile sembol edilmiş olup, kartal Zeus'un, kuzgun Apollon'un ve şahin Horus'un sembolleridir¹² (Uzunel, 2024, s. 110).

Yunan-Roma dünyasında ise tanrı Sabazios ile ilişkilendirilmiştir. İlaveten Hurriler de tilki ile bağdaştırılmıştır. Bkz. Uzunel, 2024.

¹² Tarihsel süreç boyunca kuş sembolleri tanrıçalarla bağdaştırılmıştır. Bu durum, bir Hitit kabartmasında yırtıcı bir kuş olarak, Phryg ya da Yunan betimlemelerinde ise güvercin olarak görülmektedir. Ayrıca turna kuşu Yunan Uygarlığı'nda Bereket Tanrıçası olarak bilinen Tanrıça Demeter ile ilişkilendirilirken, Eski Türk inancında da yine bereket ve üreme gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Bkz. Uzunel, 2024.

2.3.2.6. Aslan

Aslan sembolü, Göbeklitepe'nin III. katmanında görülen hayvan sembolizminde yer almayıp, III. tabakaya göre biraz yalınlaşmış olan sembolik dilin ve hayvan sembolizminin görüldüğü II. tabaka figürlerinin içerisinde yer alır (Schmidt, 2007b, s. 258; Schmidt, 2008, s. 61; Uzunel, 2024, s. 113). II. tabaka hayvan sembolizminin baskın figürü aslan betimlemesidir (**Levha 22.2.**). Aslanın, Güneş tapınımla ilişkili olup, Güneş hayvanı olduğu yönünde görüşler mevcuttur¹³ (Uzunel, 2024, ss. 113-114). Göbeklitepe'deki aslan betimlemeleri "T" şeklindeki sütunların üzerinde ve tekil şekilde işlenmiştir (Uzunel, 2024, s. 122).

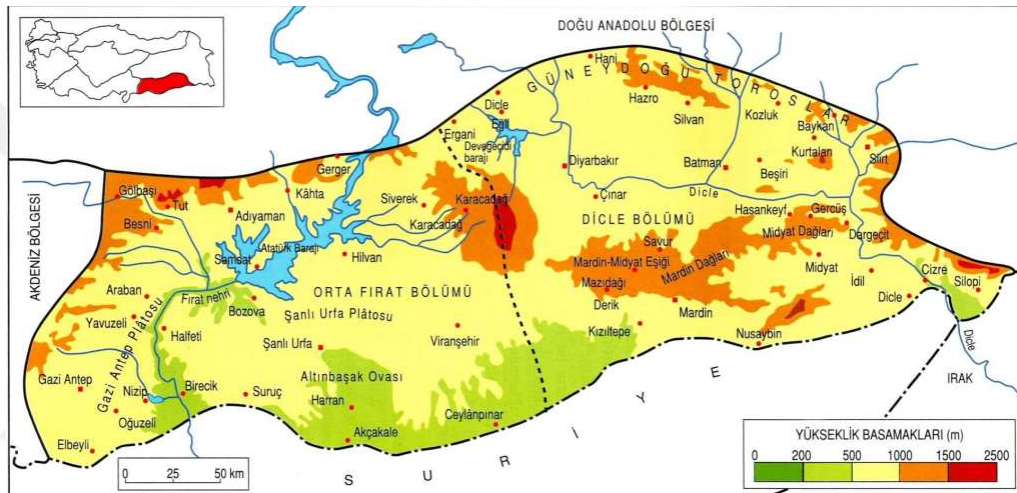
¹³ Güneş inancıyla ilişkili olan aslan sembolü zamansal dizin içerisinde yine Güneş ile ilişkili olan Seth, Vişnu ve Gılgamış gibi figürlerle özdeşleştirildiği söylenebilir. Bkz. Uzunel, 2024.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COĞRAFİ KAPSAM

3.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafi Özellikleri

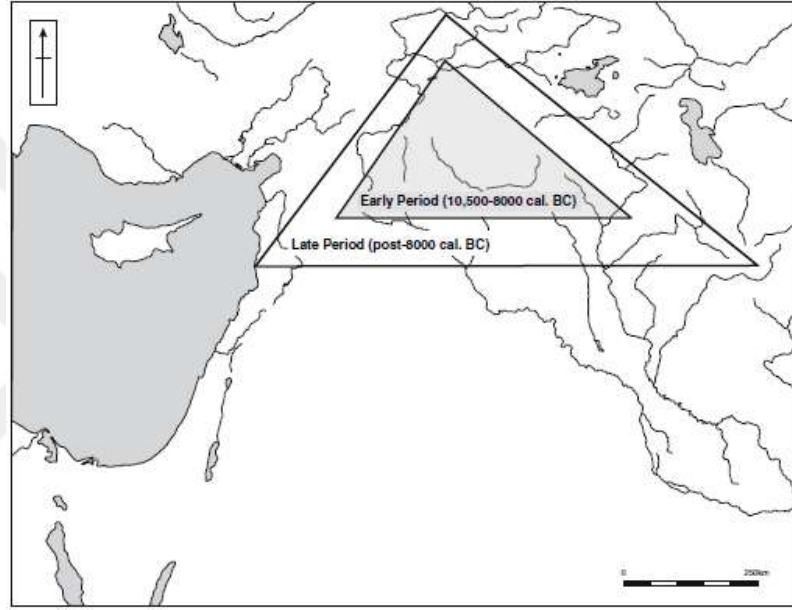
Türkiye sınırlarının güneydoğusunda bulunan, I. Coğrafya kongresi ile sınırları belirlenen bu bölgenin kapsadığı alanda, Gaziantep, Kilis, Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Şırnak ve Batman illeri sınırlara dâhildir (**Harita 3.1.**) (Sözer, 1984, s. 8).

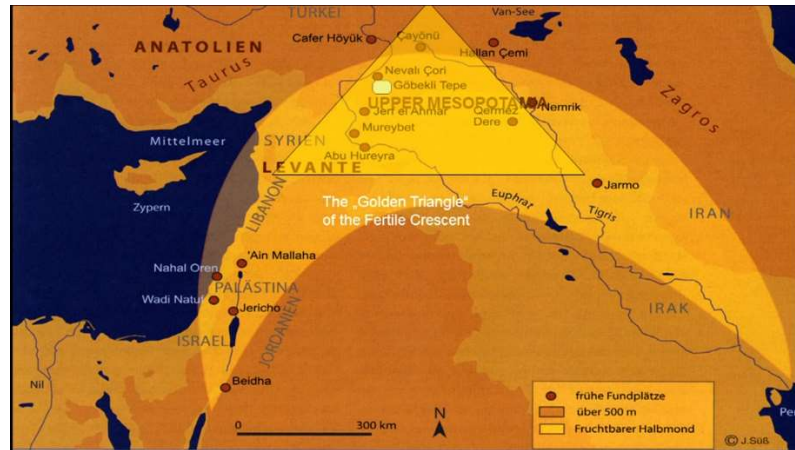
Harita 3.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Fiziki Haritası (<http://www.mku.edu.tr/files/200-42ccaf92-a04d-4e30-b699-d33d4b12ae49.pdf>)

Amanus ve Güney Toros yayları ile doğu batı eksenli Suriye sınırlarına kadar uzanan bu bölge tekdüze platolar ve bölgeyi sınırlandıran dağlardan oluşmaktadır (Erinç, 1980, s. 67). Bölgenin doğusunda Diyarbakır Havzası, kuzeyi ve kuzeydoğusunda Toroslar, batısında ise Mardin-Midyat eşiği ile sınırlanarak geniş platolar ile yayılım göstermektedir (Sözer, 1984, ss. 11-12). Ülkemizin yaklaşık olarak %8 ini kaplayan bu bölgenin içinde bulunan bu doğal alan, sadece ülke sınırlarında kalmayıp, bir taraftan Filistin'e, diğer taraftan da Zağros'un eteklerinden Basra körfezine kadar uzanmaktadır. Bölgede yer yer şehirlerin sınırlarını çizen, barajlar ile su ve enerji kaynağı olan, coğrafi koşulların oluşmasında büyük etkisi olan iki adet nehir vardır. Ağrı Diyadin'de bulunan Murat Nehri ve Erzurum Dumludağ'da bulunan Karasu Nehri'nden kaynak alarak Güney Torosların Malatya'ya uzanan kolunun üzerinden yaklaşık 50 kilometre mesafe geçerek bölgeye dâhil olan, Gaziantep'e yönelip, Cerablus üzerinden bölge sınırlarını terk eden

İlk defa Olivier Aurenche ve Stefan Karl Kozlowski tarafından “Altın Üçgen” olarak isimlendirilen ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye’yi kapsayan bu bölge, en erken yerleşim örneklerini barındırmakla birlikte erken dönemde hayvan ve bitkilerin ehlileştirildiği ilk örnekleri barındırmaktadır. Bölge, Hallançemi, Göbeklitepe, Nevalı Çori, Çayönü, Abu Hureyra, Mureybet, Jerf el-Ahmar, Tell Abr 2, Qermez Dere gibi yerleşimin erken örnekleri olan siteleri de barındırmaktadır (**Harita 3.4 ve 3.5**) (Asouti, 2006, s. 95; Dietrich vd., 2012, s. 675; Güngördü, 2021, s. 407).

Harita 3.4. Altın Üçgen ve Bereketli Hilal Bölgelerini Gösteren Harita (Asouti, 2006: 97 fig.5)

Harita 3.5. Altın Üçgen ve Bereketli Hilal Bölgelerini Gösteren Harita

([https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AB%D9%84%D8%AB_%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%B5%D9%8A%D8%A8_8,500_%D9%82.%D9%85.-10,500_%D9%82.%D9%85.\)](https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AB%D9%84%D8%AB_%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%B5%D9%8A%D8%A8_8,500_%D9%82.%D9%85.-10,500_%D9%82.%D9%85.)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve tez kapsamında da ele alınan bölgeler ve yerleşimler Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahantepe, Çakmaktepe, Sefertepe, Sayburç, Çayönü, Körtiktepe, Gre Filla, Hallan Çemi ve Hasankeyf Höyük'tür.

Göbeklitepe, Şanlıurfa'ya 15 km, Şanlıurfa'ya bağlı Örencik Köyü'ne 2,5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Hem şehrin hem de Örencik Köyü'nün doğusunda kalmaktadır. Göbeklitepe'de çalışmalar, 1995 yılında, Şanlıurfa Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün çalışmalarıyla Prof. Dr. Klaus Schmidt' in başkanlığı ile başlamıştır (Schmidt, 2007a, s. 115; Güngördü, 2017, s. 25) Bulunduğu alan büyük bir Kireç Taşı kaynağında bulunmaktadır ve Harran Ovası'na göre daha yüksek bir alanda bulunmaktadır. Harran Ovası'nda türlü kaynaklar ile su ihtiyacı karşılanırsa da, Göbeklitepe'nin bulunduğu bölgeden herhangi bir su kaynağına su erişimi yoktur (Schmidt, 2007b, s. 41; Güngördü, 2017, s. 26). Yapılan çalışmalarda en üstteki I. Mimari tabaka Orta Çağ'a tarihlenen buluntular içermektedir. Devamında bulunan II. Mimari tabaka, Erken ve Orta Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B' ye tarihlenen buluntular içermekteyken, III. Mimari tabaka Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A ile Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B arasında bir döneme tarihlenen buluntular içermektedir (Schmidt, 2007a, s. 116; Güngördü, 2017, s. 26). Kazı çalışmaları sonucunda, çeşitli ölçülerde dairesel yapılar ortaya çıkartılmıştır. Bu yapılar iç içe çember biçimi oluşturan duvarlar bulundurmakla beraber bu yapıların bazılarında anıtsal girişler tespit edilmiştir. Yapıların iç tarafı "T" biçimli sütunlarla çevrilmiştir. Bu sütunlarda, kazıma ve kabartma tekniği ile betimlenmiş çeşitli hayvan biçimleri (tilki, yılan, akrep, ördek ve yaban domuzu) bulunmakla beraber, Antropomorfik bir ideografi sunmaktadır (Schmidt, 2012b, s. 151; Güngördü, 2017, s. 26) Çalışmaların sonucunda, Göbeklitepe'nin kült amaçlı kullanımı olduğu düşünülmektedir (Schmidt, 2007a, ss. 115-125; Güngördü, 2017, s. 27).

Nevali Çori, Şanlıurfa'da Hilvan kazasının batısında bulunan Güluşağı Köyü'ne 750 metrelik uzaklıkta konumlanmaktadır. Yerleşim, 490 rakımdadır ve yaklaşık 7000.000 m²lik bir alan kaplamaktadır. Nevali Çori I ve Nevali Çori II olarak adlandırılan iki ayrı yerleşim bulundurmaktadır. Hilvan İçesine bağlı Kantara Köyü'nün doğusunda kalan yerleşim Nevali Çori I, yine aynı köyün batısında kalan yerleşim ise Nevali Çori II'dir. Höyük 1980 yılında H. G. Gebel tarafından yürütülen yüzey araştırması çalışmalarında

tespit edilmiştir. 1983-1991 yılları arasında Heilderberg Üniversitesi ve Şanlıurfa Müzesi'nin çalışmalarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağ ve Roma Çağ'ına tarihlenen tabakalar tespit edilmiştir (Hauptmann, 1999, s. 70; Güngördü, 2017, s. 27). Göbeklitepe ile karşılaştırıldığında Nevalı Çori'de yerleşime işaret eden buluntulara rastlanması bu iki alanı ayıran önemli özelliklerdendir. Çalışmalarda toplam 29 adet mesken olarak tanımlanan mekân kayıtlara geçmiştir. Dikdörtgen olan bu mekânların içi çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bu konutlarla beraber Nevalı Çori içerisinde toplam 3 adet kült yapısı da tespit edilen bulgular içerisinde yer almaktadır. Kare planlı olan bu kült yapıları diğer yapılardan ayıran özellikleri ise hem kare biçiminde inşa edilmiş olmaları hem de içyapıdaki düzenlemelerdir. Örneğin kült ile ilişkilendirilen yapılarda terrazo tabanlar, sekiler, dikili taşlar ve farklı heykeltıraşlık eserleri bulunmaktadır (Hauptmann, 2007, ss. 136-141; Güngördü, 2017, s. 27-28).

Karahantepe, Şanlıurfa'ya 55 kilometre uzaklıkta Tek Tek Dağları Milli Parkı içinde bulunmaktadır. Yerleşim yeri, 1997 yılında alanda yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Tek Tek Dağları Harran ovası ve Viranşehir Ovası'nın arasında rakımı kuzeyde 761 metreye ulaşır, güneyde ise rakımı 500 metreye düşen 60 kilometrelik bir plato barındırmaktadır. Karahantepe'nin bulunduğu alan, yukarıdan aşağıya doğru konumlanan kireçtaşlarından oluşmaktadır. Alan yaklaşık 10 hektarlık yer kaplamaktadır (Karul, 2021, s. 22). Yapılan çalışmalar ile alan dört farklı bölüm altında incelenmektedir. Bu bölümlerden ikisi "T" biçimli sütunların ve yuvarlak biçimli yapılarında tespit edildiği Batı yamacı ve Doğu Terası, bir diğeri "T" sütunları içermeyen daha çok öğütme taşı gibi yerleşime işaret eden buluntuların yoğunlaştığı Güney Düzlük, Son bölüm ise "T" biçimli sütunların da çıkarıldığı Taş Ocaklarıdır. Batı Yamacı, içerisinde üç adet yuvarlak yapı, bu yapıların çevresinde bulunan dörtgen planlı yapılar ve yerleşim, barınma için kullanılan yapılar içermektedir. Ayrıca bu yapılar "T" biçimli ve fallus şekli verilen sütunları da içermektedir (www.tastepeler.org, 2024).

Çakmaktepe, Şanlıurfa'ya 20 kilometre mesafede, Eyyübiye ilçesinde, Ödüllü Köyü sınırlarında konumlanmaktadır. Fatik dağları olarak isimlendirilen kalkerlerden oluşan platolar üstünde, yaklaşık 670 rakıma ulaşan bir tepe höyüğüdür (www.tastepeler.org, 2024). Yerleşim 2021 yılında "Şanlıurfa ve Çevresi Yüzey Araştırmaları Projesi

(ŞAVA)” kapsamında yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. Kazı Çalışmaları, Doç. Dr. Fatma Şahin başkanlığında halen devam etmektedir. Çakmaktepe konumu sebebiyle, kuzeyinde Bademli, Sayburç, Yoğunburç ve Ayanlar, güneyinde ise Borbore, Mendik, Gotik Tepesi, Nergislik gibi alanlar ile aynı hat üzerinde konumlanmaktadır. Çakmaktepe’nin de konumlandığı bu hatta yoğun olarak Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen yerleşimlere rastlanmaktadır (www.tastepeler.org, 2024). Yerleşim yerinde farklı çaplarda yuvarlak planlı, çukur tabanlı barınma için kullanılan yapıların yanı sıra kamusal yapılar ve bu yapıların yuvarlak bir şekilde ana kayaya yerleştirilmiş, ana kayaya oturtulamayan yapılar ise altı doldurularak tamamlanarak yapıldığı tespit edilmiştir. Buluntular dâhilinde kaydedilen dikilitaş parçaları, taş kaplar, taş boncuklar ve yontma taşlar ile birlikte Çakmaktepe yerleşimi, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in başlangıcına tarihlendirilmektedir (www.tastepeler.org, 2024).

Sefertepe, Şanlıurfa’ya 72 kilometre mesafede, Viranşehir ilçesine bağlı Eskikale ve Kırbalı mahallesinin sınırlarının içerisinde konumlanmaktadır. Yerleşimin kuzeyinde ve doğusunda Viranşehir ovası, batısında ise Tek Tek dağları bulunmaktadır. Şanlıurfa ilinde tespit edilen Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen yerleşimlerin en doğusunda Sefertepe Yerleşkesi konumlanmaktadır (www.tastepeler.org, 2024). Bölge 2000-2003 yıllarında Ahmet Cihat Küçükkoğlu, Bahattin Çelik ve Muharrem Oral’ın yürüttüğü yüzey araştırma çalışmaları sonucunda tespit edilmiş, 2013 yılında ise II. Arkeolojik Sit olarak tescillenmiştir (www.tastepeler.org, 2024). Yerleşimde üç adeti “T” biçimli, yedi adeti ise dörtgen biçimli olan toplamda on adet dikilitaş tespit edilmiştir. Bu dikilitaşlar, dörtgen planlı mekânların içine konumlandırılmıştır. Bunun yanında, daha yoğun olarak çakmaktaşıdan yapılan küçük buluntular tespit edilirken, obsidyenden yapılmış küçük buluntulara daha az rastlanılmıştır. Boncuk, halka gibi farklı taşlardan yontulmuş buluntular tespit edilmesi yansıra 13 adet kazıma ve kabartma tekniği ile bezenmiş tüf taşından yapılmış disklerle de rastlanmıştır. Sefertepe Yerleşkesi Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir (www.tastepeler.org, 2024).

Sayburç Şanlıurfa’ya 20 km uzaklıkta, Harran Ovasını çevreleyen düzlüğün üzerinde bulunmaktadır. Fırat nehrinin doğusunda konumlanan Sayburç, Fırat’a 60 km uzaklıktadır. Yerleşim yeri alanda bulunan Roma kalıntıları sebebi ile 2020 de sit alanı olarak tescillense de 2021 yılında “T” sütunların tespit edilmesi ile bu yıldan itibaren

alışmalar devam etmektedir (www.tastepeler.org, 2024). Bölge üç tepeden oluşmakla beraber, kuzeyde olan ve kuzeydekine göre daha alçak konumlanmış olan bu iki tepede Neolitik Döneme ait bulgulara rastlanır. Batıda kalan tepede ise Roma Dönemi’nden kalma taş ocakları ve mağaralar ve sarnıçlar bulunmaktadır. Kuzeydeki tepede Neolitik katman ardından Roma katmanı başlamaktadır. Güneyde yer alan yerleşimde yan yana bulunan farklı boyutlarda taş örölerek yapılan mekânlar ve bu mekânların bazılarının içinde “T” sütunlar yerleştirildiğı tespit edilmiştir. Bu sütunların bazıları insan şeklinde betimlenmiştir. Bu yerleşimin temeli ana kaya yontularak oturtulmuştur. Kuzeyde kalan bölgede ise dikili taşların üzerinde insan ve leopar kabartmaları tespit edilmiştir (www.tastepeler.org, 2024).

Çayönü, Diyarbakır’a bağı Ergani İlçesi sınırlarında bulunan Hilar Köyü’ne 7 kilometre mesafede konumlanmaktadır. Höyük, 160x350 metre ölçülerinde bir alan kaplamaktadır. Yüksekliğı 4,5 metre olduğı için yayık bir görünüm ile konumlanmaktadır (Erim-Özdoğan, 2007b, ss. 59-60; Güngördü, 2017, s. 28). 1963 yılında, İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi’nin ortak yürüttüğü yüzey araştırma çalışmaları sırasında tespit edilmiştir (Erim-Özdoğan, 2007b, s. 58; Güngördü, 2017, s. 28). Çayönü’nde yapılan çalışmalar sonucu alanda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı, Demir Çağ ve Orta Çağ’a tarihlendirilen tabakalar tespit edilmiştir (Erim-Özdoğan, 2012, ss. 108-117; Güngördü, 2017, s. 29). Konut için inşa edilmiş mekânlar ile birlikte, yapısı ve içeriğı itibari ile diğerk yapılardan farklı olarak değerkendirilebilecek yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılardan “Kafataslı Yapı” içerisinde 400 adet iskelet ve 90 adet kafatası kaydedilmesiyle, Neolitik Çağ ölü gömme ritüelleri ile bağılantılı bir amaca ait olmasıyla diğerk konut yapıları ile ayrışmaktadır (Hole, 2000, s. 200; Güngördü, 2017, s. 29).

Körtik Tepe, Diyarbakır’da Batman Çayı ile Dicle Nehri’nin kesiştiğı bölgede, Bismil İlçesi’ne bağı Ağıl köyü, Pınarbaşı mezarası civarında konumlanmaktadır. Ilısu Baraj Projesi ile yapılan kurtarma kazıları, 2000 yılında Prof. Dr. Vecihi Özkaya tarafından başlatılmıştır (Özkaya ve Çoşkun, 2012, s. 91; Güngördü, 2017, s. 24). Alanda yürütölen çalışmalar sonucunda iki adet kültür tabaksı tespit edilmiştir. İlk tabaka Orta Çağ’a tarihlendirilirken, ikinci tabaka ise Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’e tarihlendirilmektedir (Özkaya ve Çoşkun, 2012, s. 91; Güngördü, 2017, s. 25). Körtik

Tepe yerleşkesinde yapılan çalışmalar sonucunda tespit edilen yapılar, yuvarlak planlı, yarı yeraltına gömülü, çukur barınak olarak inşa edilen mimari unsurlardan oluşmaktadır. Tespit edilen yapılar, üç farklı grup içinde ele alınmaktadır: mesken özelliği taşıyan yapılar, depolar ve özel işlevli yapılar (Özkaya ve Çoşkun, 2011, ss. 89-91; Özkaya ve Çoşkun, 2012, s. 91; Güngördü, 2017, s. 25). Yerleşimde yapı içinde, tabanların alt kısmında açılan bölümlere cenin pozisyonunda gömülmüş olan, üzerinde alçı ve aşı boyası tespit edilen iskeletler, farklı hayvanların betimlemeleri ile süslenmiş taş kaplar, yontu taş ve kemik aletler ve çoğunluğu boncuk olan mezar hediyeleri barındıran gömüler kaydedilmiştir (Özkaya ve Çoşkun, 2011, s. 93; Güngördü, 2017, s. 25).

Gre Fılla yerleşimi, Diyarbakır'da Kocaköy İlçesi'ne bağlı Ambar köyü sınırlarında konumlanmaktadır. Yerleşim, Ambar Çayı'nın batısında bulunur ve çevresinde bulunan düzlükten yaklaşık 8 metre bir yükseltidedir. (Ökse vd., 2019, s. 299; Konak, 2022, s. 4). Ambar Barajı'nın konumu nedeniyle Diyarbakır Müze Müdürlüğü'nün başkanlığı ve Prof. Dr. Tuba Ökse danışmanlığında 2018 yılında kurtarma kazıları başlamıştır (Konak, 2022, s. 4). Yerleşimde yapılan çalışmalar sonucu kültür tabakasının Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in A evresinde başladığı, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de terkedilmesinden sonra, Geç Roma Dönem'inden itibaren mezarlık olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu dönemlere tarihlenen 14 adet tabaka kaydedilmiştir. Orta Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik dolguları altında Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in B evresine tarihlenen büyük bir kısmı dörtgen ya da hücre planlı olan taş temelli ve kerpiç yapılar tespit edilmiştir. Höyüğün batısında ise, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in A evresine tarihlendirilen çember planlı ya da köşeleri yuvarlak yapılara benzetilerek yuvarlanmış yapılar tespit edilmiştir (Konak, 2022, ss. 6-7).

Hallan Çemi, Batman'a 50 km mesafede, Dicle Nehri'nden kaynak alan Sason Çayı kenarında bulunmaktadır ve yaklaşık 0,5 hektar olan bölge, çevresine göre 4,3 metre bir yükseltiye sahiptir (Rosenberg, 2007a, s. 42; Güngördü, 2017, s. 23). 1991 yılında Diyarbakır Müzesi ve Delaware Üniversitesi'nin bölgenin Batman Barajı'nın tehlikeli konumundan dolayı başlayan ortak çalışmaları, Michael Rosenberg başkanlığında kurtarma kazıları şeklinde dört yıl sürmüştür (Rosenberg, 2007a, s. 1; Güngördü, 2017, s. 23). Alanda yerleşime işaret eden buluntuların tarihlendirmesi M.Ö. 10.000 yılına kadar gitmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A'nın erken dönemine tarihlendirilen

katmanlar, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemi'n neredeyse dört tabakasını bulundurmaktadır (Rosenberg, 2007a, s. 1; Starkovich ve Stiner, 2009, s. 46; Güngördü, 2017, ss. 23- 24). Çukur barınak şeklinde düzenlenmiş, yuvarlak planlı ve yarı gömülü mimari unsurlar içeren bölge, yerleşim amacı ile inşa edilen mimari yapılar ile birlikte, iç düzeni ve içeriğindeki sosyal dolgu nedeniyle diğer mimari yapılardan farklı olarak ele alınan yapılar da bulunmaktadır. Bu yapılar, özel fonksiyonlu olarak değerlendirilmektedir (Rosenberg ve Redding, 2000, s. 40; Rosenberg, 2007, ss. 1-11; Güngördü, 2017, s. 24).

Hasankeyf, Batman'a 2 kilometre mesafede, Dicle Nehri'nin kuzeyinde kalan kıyıda konumlanmaktadır. Çevresinde bulunan düzlükten yaklaşık 8 metre yükseklikte olan Hasankeyf, yaklaşık 150 metre çapındadır (Miyake vd., 2012, s. 3). Alanda yerleşime işaret eden buluntuların tarihlendirmesi M.Ö. 10.000 yılına kadar gitmektedir. Buluntular, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A'nın erken dönemine tarihlendirilmektedir (www.aktuelarkeoloji.com.tr, 2024). Hasankeyf Höyük, Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam tarafından Batman ve çevresinde yürütülen yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir ve 2009 yılında Ilısu Barajı'nın oluşturduğu tehlikeden dolayı kurtarma kazıları için çalışmalar başlatılmış, 2011 yılında ise Tsukuba Üniversitesi'nden oluşturulan ekip, Prof. Dr. Yutaka Miyake başkanlığında devam etmiştir (Miyake, 2012, s. 4). Höyükte, barınma için kullanılan yapılar ve depolama için kullanılan yapıların yansıra ebat ve içerdiği buluntular sebebiyle özel fonksiyonlu olarak ele alınan yapılar da bulunmaktadır. Höyüğün en üst tabakasında kalan kısımda iki adet dörtgen planlı yapıya rastlanmıştır, fakat bu yapı daha alt katmanda kalan yuvarlak yapıların yıkımı ile inşa edildiğinden dolayı daha geç bir döneme ait olduğu düşünülmektedir. Dörtgen planlı iki yapının bulunduğu alanın daha alt tabakaları ve farklı tabakalarda yaklaşık 30 adet yuvarlak planlı yapıya rastlanmıştır (www.aktuelarkeoloji.com.tr, 2024).

3.2. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin İklimsel Özellikleri

Güneydoğu Anadolu iklim olarak ele alındığında bölgenin neredeyse tamamı şiddetli karasal Akdeniz iklimidir. Akdenizli karakter, iklim şartlarının getirdiği bir durumdur ve yağışların genelde kışın olmasını ve yazın ise kurak geçmesine sebep olur. Şiddetli karasal iklim ise denizden konum olarak uzakta konumlanmanın oluşturduğu bir durumdur ve özellikle yaz aylarındaki sıcaklık değerlerinin yüksek geçmesine, bölgenin ve çevrenin şiddetli buharlaşmaya yol açarak su kaybetmesine neden olurken aynı zamanda yaz mevsiminde bölgeye yağış almamasının sebebidir. Bu sebeplerden dolayı Güneydoğu Anadolu Bölgesi, ülkenin en çok güneş alan ve en çok ısınan bölgesidir (Erinç, 1980, s. 68).

Bölgenin Temmuz ayı sıcaklık ortalaması 30 derece civarındadır ve kışın oluşan sıcaklık farkı 27 derece ile 25 derece arasındadır yani yaz mevsiminde yüksek sıcaklıklara ulaşan bölge, kışın daha fazla yağış almasıyla birlikte sıcaklık değerleri düşmektedir. Bölge ve ülkede en yüksek sıcaklık değeri Diyarbakır ve Şanlıurfa'da ölçülmüştür. (Sözer, 1984, s. 16).

Yağış oranları genel olarak, güneydoğu Toroslardan Suriye platformuna doğru yaklaşıldıkça derece derece azalır. Bölgede en çok yağış alınan ay Ocak iken, en az yağış Ağustos ayında alınır. Yağış oranlarında yaz mevsimine düşen oran çok düşük olmaklar beraber bazı yıllarda yaz aylarında hiç yağışın olmadığı da görülmüştür. En yüksek oran kış aylarındayken, kış aylarından sonra ilkbahar mevsiminde de bölgenin yağış aldığı görülmektedir. Yukarıdaki bahsedilen yağış ve sıcaklık oranlarının getirdiği iklim şartlarından dolayı ülkedeki en düşük nem değerleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kaydedilmektedir (Sözer, 1984, ss. 16-20).

Tarihsel olarak ele alındığında bölgede birçok iklimsel değişimler olmuştur. MÖ 20.000 civarında bölge çevresi sıcaklığın düşük, bozkır iklimin yaşandığı görülmekteyken, alanda yapılan çalışmalar sonucu, MÖ. 13.000 yıllarında sıcaklık oranlarının arttığı tespit edilmiştir. Sıcaklıkların günümüzdeki oranlara ulaştığı bu dönem "Bølling-Allerød" olarak adlandırılmaktadır. MÖ 13.000- 11.000 yılları arasında sıcaklık düşse de MÖ 11.000 ile 10.000 yılları arasında sıcaklık oranları azalmış, neredeyse buzul çağ

seviyelerine inmiştir. “Younger Dryas” olarak isimlendirilen bu dönemde, bu soğumanın sebebi dev buzul kütlelerinin, sıcaklık oranına bağlı olarak ani bir şekilde erimesidir. MÖ 9.400 civarında Younger Dryas son bulmaktadır ve sıcaklık oranları ani bir yükseliş gösterir, Pleistosen dönem son bulur ve içinde de bulunduğumuz “Holosen” iklim koşulları oluşmaya başlar (Simmons, 2007, s. 38; Kuzucuoğlu, 2019, s. 25; Güngördü, 2022, ss. 13-14).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM SEMBOLİZM ÖRNEKLERİ

4.Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sembolizmi İçeren Buluntular

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, insanlık tarihinin en önemli dönüşümlerinden birine sahne olmuş, bu süreçte toplumlar avcı-toplayıcılığa dayalı gezginci bir yaşam şeklinden yerleşik yaşama geçiş yapmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik ve sosyal yapıları değil, aynı zamanda inanç sistemleri ve sembolik ifadeleri de etkilemiştir. Söz konusu dönemin sembolizmini anlamak, o dönemin toplumlarının düşünsel dünyasını ve kültürel pratiklerini kavramak açısından büyük önem taşır. Tarihöncesi insanları, olasılıkla bir aidiyet duygusu içerisinde, konut yapıları ve kamusal binalar inşa ederek yerleşim alanının tüm organizasyonunu planlayıp mimariye ve yaşadıkları alanlara büyük önem göstermişlerdir. Böylelikle yeni iş alanları, yeni ustalıklar ortaya çıkmış ve dahası bireylerin doğal çevresiyle olan ilişkisi yeniden şekillenmiş, böylece sembolik temsil dili gelişmiştir (Watkins, 2004; Hodder, 2007; Simmons, 2007).

İlaveten, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sembolik tasvir sanatı açısından zengin bir dönem olup, bu dönemde ortaya çıkan çeşitli buluntular, toplumsal yapılar, inanç sistemleri ve ritüel pratiklerle ilgili önemli bilgiler sunar. Bu buluntuların başında dikilitaşlar, heykeltıraşlık eserleri ve figürinler, taş levhalar, taş plakalar, taş kaplar ve alçılı kafatasları yer alır. Bu öğeler, dönemin sembolik dilini ve toplumsal algısını anlamada önemli bir role sahiptir (Shmidt, 2006; Hodder, 2007; Meskell, 2007; Cauvin, 2024).

Bu başlık altında tez kapsamında değerlendirilecek olan dikilitaşlar, heykeltıraşlık eserleri ve figürinler, taş levhalar, taş plakalar, taş kaplar ve kafatası kültü şeklindeki alt başlıklar içerisinde söz konusu dönemin sembolizm içeren buluntuları ele alınacaktır.

4.1. Dikilitaşlar

Dikilitaşlar Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in en erken evresinde görülmekle birlikte, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bu döneme tarihlendirilen yerleşim alanlarının kült yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dikilitaşlar, mutlak bir mimari faktör olmanın ötesinde, yüzeylerinde bulunan kabartma tasvirlerin işlenmiş olmasıyla da dikkat çeken, anlam yüklü öğelerdir (Bingöl, 2021, s. 30). Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere, göçebe avcı-toplayıcı yaşam tarzını benimseyen insan topluluklarının bu denli gelişkin taş işçiliği ile anıtsal yapılar, dikilitaşlar vb. inşa etmelerinin altındaki faktörler ideolojik ve sosyokültürel yaklaşımlar temelinde incelenerek yorumlanmaya çalışılmıştır (Cauvin, 2000; Watkins, 2004; Schmidt, 2005; Özdoğan, 2007).

Çalışma kapsamındaki coğrafyada, yani Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Fırat ve Dicle Bölgeleri sınırları içinde bulunan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen yerleşimlerde, dikilitaş örneklerine sıkça rastlanmaktadır (Bingöl, 2021, s. 30). Bu bölgede en eski dikilitaş örnekleri, tarihlendirilmesi yaklaşık olarak MÖ 10.binyıla yerleştirilen Gusir Höyük, Hasankeyf ve Göbeklitepe yerleşimlerinden ele geçmiştir. (Schmidt, 2007a; Karul, 2011b; Miyake, 2016; Bingöl, 2021, s. 30). Dikilitaş geleneğinin zamanla azalıp sona erdiği, Göbeklitepe yerleşiminin II. tabakası ve Nevali Çori yerleşiminin Kült Yapısı III olarak adlandırılan mekânındaki tespit edilen buluntularla ortaya konmuştur. Bu verilere göre, Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) evresinin sonlarına doğru (MÖ 9.binyılın sonları) dikilitaşların kullanımı azalmış ve MÖ 8.binyıl ile birlikte tamamen sona ermiştir (Bingöl, 2018, s. 4; Bingöl, 2021, s. 31). Söz konusu her iki bölgede de gözlemlenen dikilitaş geleneğinde bazı farklılıklar bulunmakta olup bu farklılıklar, form, boyut ve tasvir özelliklerinde kendini göstermektedir. Bu farklılıkların ardında yatan nedenlerin, ritüel ve inanç uygulamaları bağlamında bölgesel farklılıklardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ek olarak, bölgede Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlendirilen kült veya özel fonksiyonlu olarak belirtilen mekânlarda bulunan dikilitaşlar, arkeolojik kontekstiyle incelendiğinde işlevsel ve sembolik olmak üzere iki özellik taşıdıkları görülür. Bıçakçı'ya göre, PPNB evresinde dikilitaşların sembolik kullanımı daha ön plandadır. Bu görüş, Orta PPNB evresine tarihlendirilen Nevali Çori Kült Yapısı ve Geç PPNB evresine tarihlendirilen Çayönü Terrazzo Yapısı'ndaki dikilitaşların incelenmesine dayanmaktadır (Bıçakçı, 2003, s. 406; Bingöl,

2021, s. 38). Kült yapılarının genellikle yerleşimlerin domestik alanlarından bağımsız, özel olarak seçilmiş bölgelerde konumlanması, yerleşim alanlarındaki yapıların devamlı yenilenmesi ve onarılması, dikilitaşların devşirme malzeme olarak mimaride yeniden kullanılması ve yapıların kullanım sonrasında gömülmesi, hem Fırat hem de Dicle Bölgelerinde görülen ortak özellikler arasında yer almaktadır (Karul, 2011b; Karul, 2021, ss. 21-22).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki dikilitaşlar incelendiğinde, "T", ters "L" ve "I" formlu oldukları tespit edilmiştir. Yukarı Dicle Havzası'nda ise Fırat Havzası'na kıyasla genellikle bezemesiz olan ve form ile boyut açısından farklılık gösteren dikilitaşlar dikkat çekmektedir. Bu bölgede sadece "I" formundaki dikilitaşlar bulunurken, Şanlıurfa-Harran Ovası'nda ise "T" ve ters "L" formlu dikilitaşlar belirgin bir özellik taşımaktadır. Şanlıurfa genelinde "T" formdaki dikilitaşlar Göbeklitepe, Karahantepe, Yeni Mahalle, Harbetsuvan, Sefertepe, Hamzan Tepe, Nevali Çori, Kurt Tepesi, Taşlı Tepe ve Kocanizam Tepe yerleşimlerinde görülürken; ters "L" formundaki dikilitaşlar ise Göbeklitepe, Nevali Çori ve Harbetsuvan yerleşimlerinde saptanmıştır. (Bingöl, 2018, s. 196; Bingöl, 2021, ss. 30-31). Ayrıca, Şanlıurfa havzasındaki "T" formlu dikilitaşlar üzerinde yer alan el ve kol kabartmaları, bu dikilitaşların antropomorfik üslupta işlenmiş insan veya tanrı figürü olabileceğine dair yorumlar mevcut olup, dikilitaşlar üzerinde genellikle hayvan, insan ve soyut figürlerden oluşan tasvirlerin yer aldığı görülmektedir (Hauptmann, 1999, s. 68; Schmidt, 2007b, s. 157). Dikilitaş geleneği bağlamında, bu tasvirlerin detaylı bir şekilde incelenmesi çalışmanın niteliğini artıracaktır.

4.1.2. Dikilitaşlardaki Tasvirler

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki dikilitaşları iki gruba ayırarak Fırat ve Dicle Havzası buluntuları olarak sınıflandırmıştık. Bu bağlamda, Fırat Havzasında yer alan Şanlıurfa özelinde tespit edilen dikilitaşların büyük bölümü kabartma bezemelerle işlenmiş olmanın yanı sıra bu kabartma bezemeler geniş bir tasvir çeşitliliğine sahiptir. Bu çeşitliliğe örnek olarak Göbeklitepe yerleşimi gösterilebilir. Söz konusu bu yerleşim yeri, dikilitaşların üzerinde yer alan kabartma bezemeler yönünden epeyce zengin olmakla birlikte, yerleşimin III. tabakasında ele geçmiş olan 39 adet dikilitaş kabartma bezemelerle işlenmiştir. İlaveten Nevali Çori, Karahantepe, Sefertepe, Harbetsuvan gibi bölge içerisindeki diğer yerleşimlerde ise Göbeklitepe'ye göre sınırlı sayıda hayvan, el

ve kol, kravat ve şevron tasvirlerinin dikilitaşlar üzerinde yer aldığı saptanmıştır (Bingöl, 2021, s. 34). Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan dikilitaşlarda kabartma bezeme işlenmemiş olup, sadece Gusir Höyük yerleşiminde tespit edilen bazı dikilitaşlarda, az sayıda küçük daire ve delikten oluşan figüratif tasvirlerle rastlanmıştır (Karul, 2013, s. 94; Bingöl, 2021, s. 34).

4.1.2.1. Hayvan Tasvirleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki yerleşimlerde bulunan dikilitaşlarda, hayvan tasvirleri ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bu figüratif tasvirler, Erken Holosen dönemine ait hayvan türlerini yansıtarak natüralist bir üslupta işlenmiştir. Söz konusu tasvirler, çoğunlukla yüksek ve alçak kabartma tekniğinde, bazen de kazıma tekniğiyle işlenmiştir. Dikilitaşlar üzerine işlenen yüksek kabartmalar, figürlerin arka plandan belirgin şekilde ayrıldığı üç boyutlu bir etki yaratırken, alçak kabartmalar daha sığ ve yüzeye yakın betimlemeler sunar. Schmidt, Göbekli Tepe'de görülen yılan ve tilki tasvirlerinin Jerf el Ahmar'daki küçük oluklu taş buluntularında benzer piktogramlar şeklinde görüldüğünü belirtmiştir. Ceylan, yaban eşiği, yaban domuzu, tilki, leopar, aslan, boğa, tavşan, kuşlar, yılan, örümcek ve akrep gibi birçok hayvan türü betimlemelerde görülür. Hayvan tasvirleri ile bezenmiş olan bu dikilitaşlar Göbeklitepe, Karahan Tepe ve Sefer Tepe yerleşimlerinde bulunmuştur (Peters ve Schmidt, 2004, ss. 208-214; Bingöl, 2021, s. 34; Uzunel, 2024, ss. 53-128; Gezgin, 2024, s.70). Göbekli Tepe'deki dikilitaşlarda yaygın bir şekilde yılan motifinin işlendiği gözlenir. Betimlenen hayvan tasvirleri genellikle tek başına, bazen üç, dört veya beş tane olacak şekilde küçük grup halinde, bazen de 12 ve daha fazla sayıda hayvandan oluşan büyük gruplar halinde işlenmiştir. Çoklu grup halindeki tasvirlerde genelde birbirleriyle uyum içinde ve paralel hareket edecek biçimde betimlenmişlerdir (Peters ve Schmidt, 2004, ss. 183-184).

4.1.2.2. İnsan Tasvirleri

Bölgedeki dikilitaşlar arasında insan tasvirleri veya insana ilişkin el-kol gibi uzuvların betimlenmesiyle antropomorfik üslupta örneklerle karşılaşmıştır. Söz konusu antropomorfik betimlemeli dikilitaşlar, bölge genelinde sadece Şanlıurfa havzasında bulunmuştur. Ancak, Yukarı Dicle havzasındaki dikilitaşlar, farklı formları ve yüzeylerinde insan tasvirine ilişkin izler barındırmamaları nedeniyle, bu dikilitaşların

insanı betimlediğine dair yorum yapmayı zorlaştırmaktadır (Bingöl, 2021, s. 37). Schmidt, Göbekli Tepe'deki T biçimli taşların bazılarında yer alan paralel kolların ve ellerin, bu taşların insanı veya tanrıyı temsil ediyor olabileceğini belirtmiştir. Özellikle T formun, baş ve gövdeyi yansıttığını, ellerin ise bu figürlerin bilinçli bir şekilde kişiselleştirildiğini gösterdiğini ifade etmiştir (Schmidt, 2010, s. 247; Gezgin, 2024, s. 70). Verhoeven ise, şevron gibi motiflerin cinsiyet, kimlik veya ritüel olguları belirtmek üzere kullanıldığı ve özellikle belirli bireylere ya da tanrısal varlıklara özgü semboller olabileceğini ifade etmiştir (Verhoeven, 2002b, ss. 9-10).

4.1.3. Tasvirli-Tasvirsiz Dikilitaşlara Dair Örnekler

Tasvirli ve tasvirsiz dikilitaşlara örnek olarak, çalışma kapsamında Göbeklitepe, Nevalı Çori, Karahantepe, Sefertepe, Sayburç, Çayönü ve Hasankeyf yerleşim yerlerindeki dikilitaş buluntularına yer verilecektir.

Öncelikle Dicle Havzasını incelemek istenirse, çalışma kapsamında değerlendirilen yerleşimler arasında Dicle Havzası'ndaki dikilitaş örneklerine rastlanan yerleşimler Çayönü ve Hasankeyf Höyük'tür. Çayönü yerleşimindeki tasvirsiz dikilitaşlar, yerleşimin Kafataslı Yapı, Saltaşlı Yapı, Terrazzo Yapısı ve Meydan olarak nitelendirilen alanlarda tespit edilmiştir (**Levha 23**) (Türkcan, 2006, s. 58; Bingöl, 2018, s. 94). Hasankeyf yerleşiminde, 3 no'lu (Str.3) olarak isimlendirilmiş yapının kuzeybatısında ve üçüncü tabana ait, yerleşimin tek örneği olan ve insitu şeklinde üst kısmı kırık tasvirsiz dikilitaş bulunmuştur (**Levha 24.1**) (Miyake, 2016, s. 34; Bingöl, 2018, ss. 87-88).

Fırat Havzası'ndaki dikilitaş örneklerine rastlanan yerleşimlerden ise Göbeklitepe, Nevalı Çori, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Sayburç incelenecektir.

Göbeklitepe yerleşiminin her iki tabakasında da, boyut farkı olan ve "T" formlu çokça dikilitaş ele geçmiştir. Dikilitaşlar üzerinde hayvan figürleri ve soyut simgelerden oluşan kabartma şeklinde tasvirler yer alır (Bingöl, 2018, s. 109). Yerleşimin III. tabakasında yer alan ve PPNA'dan PPNB evresine geçiş sürecine tarihlendirilen A, B, C, D ve H yapıları ile stratigrafik konumu kesinleşmemiş F, G ve I yapılarında dikilitaşlar tespit edilmiştir

(Bingöl, 2021, s. 32). Göbeklitepe’deki dikilitaşlardan birkaç tanesi, çalışma kapsamında incelenecektir.

A Yapısı’nda bulunan ve P2 şeklinde isimlendirilen dikilitaş, yapının apsidal girişinde konumlandırılmış merkez dikilitaşlardan birisidir (**Levha 24.2**). 3.15 metre yüksekliğindeki dikilitaş, “T” formunda olup, dar arka yüzeyinin üst kısmında yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş bir bukranon tasviri bulunmaktadır. Dikilitaşın ön dar yüzünde, “T” formundaki baş kısmında ve apsidal yöne bakan geniş yüzün üzerinde tasvir bulunmamaktadır (Schmidt, 2000, s. 23; Bingöl, 2018, s. 111). Güneybatı yönündeki geniş yüzeyde, dikey yönde yukarıdan aşağıya doğru konumlandırılmış olan üç adet kabartma şeklinde hayvan tasviri yer almaktadır. Sıralı olarak boğa, tilki ve turna olarak tanımlanmış figürlerden boğa, başının duruş şeklinden dolayı olasılıkla bir mücadeleye hazır halde betimlenmiştir. Taşın orta kısmındaki hayvan ise vücut yapısı ve pozisyonu bakımından açık bir şekilde tilki olarak belirtilmiştir (Driesch ve Peters, 1999, s. 29; Bingöl, 2018, ss. 111-112). Tilki figürü, belirgin bir şekilde eril cinsel organıyla betimlenirken, dikilitaşın alt kısmında yer alan ve turna olarak belirtilen kuş figürünün bacakları anatomik açıdan farklı olarak, bükülmüş bir biçimde betimlenmiştir. Turna’nın bu üslupta işlenişini, Schmidt tarafından, kılık değiştirip kuş şekline bürünmüş bir insanı temsil edebileceği ileri sürülmüştür (**Levha 24.2**) (Schmidt, 2007a, s. 121; Bingöl, 2018, s.112).

Göbeklitepe’de D Yapısı’nda bulunan ve yapının merkez doğu dikilitaşı olarak nitelendirilen P18, 5.5 metre boyutundadır. Taşın geniş yüzlerinde alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş ve taşın gövdesine doğru ilerleyen kol figürleri bulunmaktadır. Taşın sağ tarafında yer alan kol figüründe betimlenmiş olan dirsek kısmı ile kol figürünün ortasında ise bir tilki figürü konumlandırılmıştır (**Levha 25.1**). Kol figürleri gövdeye doğru uzanarak el figürleriyle birleşmektedir. İşlenen el figürlerinin alt kısmında, alçak kabartma tekniğinde işlenmiş ve gövdeyi kuşatan bir kemer betimlemesi yer almaktadır. Kemerin ön tokasının iki yanında ise “H” ve “C” biçiminde soyut simgeler yer alır (**Levha 25.1**). Kemer betimlemesinin alt bölümünde bir giysi tasviri bulunmakta olup, bu tasvirin peştamal-bel örtüsü veya hayvan postunu simgelediğine dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür. T formundaki bu dikilitaşın başlığının altında, alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş “H” biçimindeki soyut bir figür, bu figürün altında ise yarım ay ve halka

betimlemeleri yer almaktadır (Schmidt, 2011a, s. 214; Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2015, s. 97; Bingöl, 2018, ss. 128-129). Bu soyut sembollerden “H” sembolü biçimsel olarak Latince H harfine benzetilmekle birlikte, neyi ifade ettiğine dair çeşitli yorumlar mevcuttur. Araştırmacılar tarafından söz konusu figür, el ele tutuşan veya taban kısımlarından birleşmiş “T” formulu iki dikilitaş betimlediği ya da dik pozisyonda betimlenmiş iki hayvan figürüne işaret edebileceği belirtilmiştir (Schmidt, 2007b, s. 149; Collins, 2016, s. 80; Seyfzadeh ve Schoch, 2019, ss. 38-45; Uzunel, 2024, s. 43). Schmidt, betimlenen yarım ay ve halka figürlerinin olası anlamlarına ilişkin olarak, yarım ay sembolünün Ay’ın hilal evresini, halka sembolünün ise Güneş’i veya Venüs gezegenini betimliyor olabileceğini ifade etmiştir (Schmidt, 2007b, s. 150; Uzunel, 2024, s. 36). Uzunel ise ilgili dikilitaş üzerindeki soyut sembollerin, Göbeklitepe topluluğu tarafından Düalist Pagan Sembolizmi çerçevesinde Ay tapınımı inancının etkisiyle oluşturulduğu kuramını ileri sürmüştür. Bu bağlamda, Uzunel, dikilitaş üzerindeki biçimsel olarak Latince “C” harfine benzeyen figürün Ay tapınımla ilişkili olabileceğini, daire figürünün ise ortasındaki oyuk kısmının işlenişinden dolayı Venüs’ü temsil etme olasılığı bulunduğunu ifade etmiştir (Uzunel, 2024, ss. 31-43). Dikilitaşın kaide kısmında da birtakım kabartmalar yer alır. Kaidenin güney yüzünde sıralı bir biçimde yedi tane ördek olarak tanımlanmış hayvan figürü bulunur. Yatay ve eşit açıklıklarla konumlandırılmış olan bu figürlerin boyun bölgelerinde muhtemelen tüy olarak nitelendirilebilecek çizgi biçiminde betimler bulunur. Taş üzerindeki olası ördek figürlerinin doğudan batıya doğru yönelimini, Schmidt, güneşin doğuşu veya belirli astronomik olaylarla ilişkili bulup, simgesel anlamda bu olayları temsil ediyor olabileceği yönünde ifade etmiştir (**Levha 25.2**) (Schmidt, 2011a, s. 47; Schmidt, 2013b, s. 79; Bingöl, 2018, s. 129).

Nevali Çori yerleşiminde tespit edilen dikilitaşlar, Kült Yapısı II ve Kült Yapısı III olarak tanımlanmış mekânlara ait olup, II numaralı yapıdan 13 adet ve III numaralı yapıdan 12 tane örnek ele geçmiştir. Kült Yapısı II’de tespit edilen dikilitaşlar hem “T” hem de ters “L” formda şekillendirilmiştir (Hauptmann, 1999, s. 125; Hauptmann, 2007, s. 142; Bingöl, 2018, s. 102). Ayrıca, Kült Yapısı II’de ele geçen dikilitaşlar üzerlerinde herhangi bir kabartma bezeme bulunmazken, Kült Yapısı III’teki dikilitaşlardan iki tanesinde antropomorfik üslupta kol betimlemeleri yer alır (Hauptmann, 2007, s. 142; Güngördü, 2017, s. 147). Kült Yapısı III’te bulunan ve Dikilitaş 2 olarak tanımlanmış olan buluntuya bakıldığında (**Levha 26.1**), “T” formunda şekillendirilmiş olup, ön ve yan yüzlerinde

alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş bezemeler bulunmaktadır. Geniş yüzde hafifçe bükülerek tasvir edilen kol betimlemesi, dar cephesinin ön yüzünde ise beş tane parmağın betimlendiği el motifi yer alır. El motifleri, “T” formdaki dikilitaşın baş kısmının biraz alt kısmından başlayarak işlenmiş bir şerit motifinin altında birleşir (Hauptmann, 1993, ss. 50-53; Hauptmann, 2012, ss. 17-18; Bingöl, 2018, s. 104).

Karahan Tepe yerleşiminde, 2011 yılı öncesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, insitu konumda yekpare biçimde 266 adet “T” formunda dikilitaş tespit edilmiştir (**Levha 26.2**). Ayrıca, insitu konumda bulunmayan, üzerinde yılan kabartma bezemesi olan 2 adet “T” formlu dikilitaş ve üzerinde kazıma bezeme yer alan 1 adet dikilitaş parçası da belgelenmiştir (**Levha 26.3**) (Çelik, 2005, s. 137; Bingöl, 2018, s. 172). 2011 ve 2013 yıllarında yapılan yüzey araştırmalarında, önceki çalışmalarla tespit edilen insitu konumda 266 tane “T” formlu dikilitaşın yanı sıra, birbirleriyle ilişkili olmayan ve kırık halde bulunan 8 adet dikilitaş parçası daha belgelenmiştir (Çelik, 2015b, s. 316; Bingöl, 2018, s. 172). Kazı çalışmaları sırasında, iki basamaklı sekilerden oluşan bir tabana sahip olan AD yapısının, yerleşimin en büyük birimi olduğu tespit edilmiştir. Yapıda yekpare olarak işlenmiş “T” formlu 17 adet dikilitaş günyüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca, yapının merkezinde ana kayaya oyularak oluşturulmuş sığ bir çukur içerisine, birbirine karşıt konumda yerleştirilmiş ve parçalar halinde ele geçmiş iki adet “T” formlu dikilitaş tespit edilmiştir (**Levha 27.1**) (Karul, 2021, s. 23; Karul, 2022c, s. 209). Yerleşimde devam eden çalışmalar kapsamında, ikinci yerleşim evresi olarak tanımlanan zaman diliminde, iki basamaklı sığ sekilere sahip AH yapısı tespit edilmiştir. Yapının merkezinde ve sekilerin köşelerinde konumlandırılmış 4 adet “T” formlu dikilitaş açığa çıkartılmıştır. Söz konusu dikilitaşların yan yüzeylerinde antropomorfik üslupta işlenmiş kol tasvirleri yer almakta olup, bu tasvirlerin dikilitaşları insan figürü olarak sembolize ettiği yönünde görüşler mevcuttur (**Levha 27.2**) (Karul, 2022c, s. 211).

Sefer Tepe yerleşiminde 2000-2003 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları esnasında, zeminde gözlemlenebilen insitu konumda 16 adet “T” formlu dikilitaşlar saptanmıştır. Bununla birlikte, alanda gerçekleştirilmiş olan kaçak kazılar sonucunda açığa çıkarılmış bir adet “T” formlu dikilitaş da belgelenmiştir (Çelik, 2006, ss. 23-25; www.tastepeler.org, 2024). 2021 yılında Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi – Taş Tepeler kapsamında Sefer Tepe’de kazı çalışmalarına başlanılmış olup, yürütülen

alışmalarla birlikte 3 adet “T” formda ve 7 adet dörtgen formda toplam 10 adet dikilitaş ortaya çıkarılmıştır. “T” formlu dikilitaşlardan birinin doğu cephesinin yüzünde, st ve alt kesiminde kazıma ve kabartma tekniğiyle işlenmiş bezemeler tespit edilmiştir. Söz konusu bezemeler geometrik şekillerden oluşmakla birlikte, işlenmiş olduğu st ve alt kesimlerde farklı desenler şeklinde yer alır (**Levha 28**) (www.tastepeler.org, 2024).

Sayburç yerleşiminde, 2021 yılında Şanlıurfa Neolitik ağ Araştırmaları Projesi – Taş Tepeler kapsamında başlatılan çalışmalarla birlikte “T” formlu dikilitaşlara hem özel yapılarda hem de konut yapılarında rastlanmıştır. Kazı alışmaları sırasında bezemeli ve bezemesiz dikilitaşların var olduğu tespit edilmiş olup, mevcut bulgular doğrultusunda sınırlı sayıda “T” formlu dikilitaşların olduğu gözlemlenmiştir (**Levha 29.1**) (zdoğan, 2024, s. 50). BB olarak adlandırılan yapı tamamen kazılmış olup, yapının merkezinde antropomorfik üslupta bezemeye sahip bir adet “T” formlu dikilitaş bulunmaktadır. Antropomorfik bezemelerden ötürü dikilitaşın stilize bir insan figürünü betimlediği yönünde görüşler mevcuttur. Taşta, boyun kısmında belirgin verev çizgiler, bel kısmında birleştirilmiş parmaklar ve parmakların biraz aşaağı kısmında ise bele bağlanmış giysi veya kuşaağa benzeyen motifler yer alır (**Levha 29.2**). İlaveten, yerleşimde bulunan diğer yapıların merkezi kısımlarında da dikilitaş tespit edilmiştir (zdoğan, 2022, s. 312; zdoğan, 2024, s. 50). Yerleşimin güney kesiminde bulunan ve özel bir yapı olduğu saptanan oval planlı CB yapısında, duvarların önüne ve olasılıkla duvarlara paralel uzanan bir bankın üzerinde 7 tane, 1 tane de merkezi noktada “T” formlu dikilitaş yer alır (**Levha 29.3**) (zdoğan, 2024, s. 50). DA olarak adlandırılan bir diğer özel yapının da merkezi noktasında, bir adet tahrip olmuş “T” formlu dikilitaş tespit edilmiştir (zdoğan, 2024, s. 53).

4.2. Heykeltraşlık Eserleri

Bu başlık altında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin çanak mleksiz Neolitik Dönemi’ne tarihlendirilen yerleşimlerden ele geçen heykeller ve figürinler ele alınacaktır. Çanak mleksiz Neolitik Dönem boyunca Güneydoğu Anadolu Bölgesi, heykel ve figürin buluntuları açısından zengin ve çeşitli örnekler sunmaktadır. Bu dönemde üretilen eserler, toplulukların inanç sistemleri, sosyal yapıları ve sanatsal ifadeleri hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Genellikle kireçtaşından üretilen heykel örnekleri, boyut açısından çeşitlilik göstermekte olup, ikonografik açıdan hem insan hem de hayvan formlarını

içermektedir. Bununla birlikte, insan ve hayvan unsurlarının birleştiği formlardaki örneklerle de rastlanmaktadır.

Göbeklitepe’de, fallus motifi baskınken, kadın betimlemesi sadece tek örnek olup, Aslanlı Yapıda, bacakları açık bir şekilde taş üzerine kazıma tekniğinde yapılan betimlemedir (**Levha 30.1**) (Hansen, 2014, s. 269). Bu durum, Neolitik Çağ inanç siteminde sanıldığı gibi, sadece tanrıça betimlemelerinin olmadığı, dönemin erken evrelerinde erkek betimlemelerinin de yoğunlukta olduğunu göstermektedir. Dönem olarak ele aldığımızda, Çatalhöyük’te görünenin aksine, Göbeklitepe’de tanrıça betimlemeleri baskın değildir. Bu durum da iki bölge arasındaki kültürel ve kutsal anlayış farklarını ortaya koymaktadır (Hauptmann ve Schmidt, 2007b, s.24).

Göbeklitepe'nin kullanımının son bulmasından hemen sonraki döneme tarihlendirilen Nevalı Çori’de kadın betimlemeleri de bulunmaktadır. Bu iki yerleşim yerinin betimleme farkları, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de besin ve kaynak tüketiminin değişimiyle ortaya çıkan ve yerleşim izleniminin yavaş yavaş hayvan evcilleştirmeye dayalı olduğu bir sürekliliğe girdiği dönem ile doğrudan bağlantılıdır. Avcı toplayıcı yaşama daha yatkın olan toplumlarda erkek figürü daha fazla önem arz ederken, hayvan evcilleştirmeye dayanan ve tarımın daha büyük unsur olduğu toplumlarda kadının önemi artmaktadır (Güngördü, 2017, s. 161).

İnsan betimlemeleri ve hayvan betimlemelerinin yanında, örnekleri hem Nevalı Çori’de hem de Göbeklitepe’de bulunan zoomorfik ve atromorfik temanın karışık bir şekilde ele alındığı totem olarak nitelendirilen heykel örnekleri de tespit edilmiştir (Hansen, 2014, s.269). İnsan boyutlarında ve hatta bazen insan boyutlarını aşkın bir ölçüde üretilen insan betimlemeli, kompozit figürler ve hayvan kabartmalarını içeren heykel ve anıtsal sütunlar Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in sanatsal imge çeşitliliğini ile birlikte bu alan ile ilişkilendirilen mitlere de işaret etmektedir. Bu buluntuların yapımının organize bir şekilde çalışma ve plan gerektirmesi özellikle söz konusu dönemin başlangıcında sosyal olarak eşitlikçi bir toplum yaşam sürecini düşünmemize zemin sağlamamaktadır (Hansen, 2014, s. 269).

Figürinlerde ise ilk izlenimde oldukça farklı ve çeşitli görünseler de, figürinlerin büyük bir kısmı MÖ. 9. binyıldan sonra bezer bir şemayı takip etmektedir. Örnek olarak Winderwolf Venüsü gibi Paleolitik Çağ'a örneklenen figürinler ile karşılaştırıldığında, Neolitik Çağ'daki figürinlerin serbest durduğu ve yukarı baktığı görülmektedir (Ayrıca, oturan örneklere de rastlanmaktadır). Paleolitik Çağ figürinleri çoğunlukla aşağıya bakmakta ve serbest bir şekilde ayakta durmamaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A'da tespit edilen figürinlerin bu yaklaşımı Neolitik figürinlerin temelini oluşturmuştur. Dicle'den Orta Tuna'ya kadar ulaşan bir coğrafya içinde bu stilizasyon, dar bir aralıkta değişim görmüştür. Figürinlerde kolların yeri değişse de eksenel simetrik yapısı ve frontal duruşu çok az değişim görmüştür (Hansen, 2014, s. 269).

Ele geçen insan figürlerinde kadın figürleri daha baskındır. Neolitik Dönem'in başlangıcı ile birlikte gerek kaynakların değişimi gerek toplulukların yaşam stratejilerinin değişimi ile kadının aldığı rol ve öneminin artması ile açıklanabilir (Çelebi, 2015, s. 110; Yücel, 2018, s. 230). Fakat bu fikir ile yola çıkıldığında Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen kadın figürinleri karşı fikir olarak karşımıza çıkmaktadır (Güngördü, 2017, s. 161).

Yukarda da bahsedildiği gibi Göbeklitepe'de bulunan heykeltıraşlık eserleri, yüksek çoğunlukla erkek betimlemeleri içermektedir. Kadın betimlemesi bulunduran eser sadece bir adet bulunmakla beraber bu eser, kireçtaşı levha üzerine kazıma yöntemi ile yapılmıştır (Hansen, 2014, s. 269). Alan, sadece insan betimlemesi değil hayvan betimlemeleri yansıtılan yontulmuş heykeltıraşlık eserleri de bulundurmaktadır. Bu hayvanların da, insan betimlemelerinde olduğu gibi yoğunluğu erkek hayvanlar üzerinedir (Peters ve Schmidt, 2004, s. 39). Göbeklitepe'de kazı çalışmaları başlamadan önceki yıllarda, alanda çalışan çiftçiler tarafından bulunan ve müzeye getirilen erkek betimlemeli kireçtaşı heykel bulunmaktadır (Schmidt, 2009, s. 9). Belli belirsiz yüz hatları, göz ve burun ayrıntıları da betimlenmiş, kafa kısmında yan taraftan bakıldığında belirsiz bir kulak detayı bulunmakta olup, alt gövdesi ve kolları betimlenmemekle birlikte, fallusu ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir (**Levha 30.2**). Diğer bir örnekte ise kafasında bir şapka veya başlık benzeri bir obje ile sakallı betimlenen heykelin, yüz hatları belirli değildir ve yanlardan kolları kabartma şeklinde vurgulanmıştır. Dirsekleri bel hizasından bükülür ve ön tarafta birleşir. Kısmen alt gövdesi olsa da ayak detayı betimlenmemiştir. Schmidt, bu heykeli Sümer Dönemi 'Beterstatuetten' heykellerine

benzer özellikler taşıdığını düşünmektedir (**Levha 31.1**) (Schmidt, 2010, s. 249). Göbeklitepe C yapısında yapılan çalışmalar ile tespit edilen üç adet domuz heykeli vardır. Bunlardan, Dikilitaş 12'ye çok yakın bir alanda bulunan domuz heykeli neredeyse sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır (Schmidt, 2007b, s. 189). Ağız, burnu, dişleri ve gözleri betimlenmiş, ön ayakları çapraz bir şekilde durarak betimlenmiştir (**Levha 31.2**). Diğer domuz heykelleri ise bu kadar ayrıntılı işlenmemiş ya da hasar görmüşlerdir. C yapısındaki dikilitaşlarda da domuz betimlemeleri tespit edilmiştir (Peters ve Schmidt, 2004, s. 39). Hayvan ve insan betimlemesinden farklı olarak, 2009 yılında Göbeklitepe'nin güney yamacında tespit edilen hem hayvan hem de insan betimlemelerini kompozit bir şekilde barındıran heykel bulunmaktadır (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2010, s. 74). Baş kısmında kedigillerden ya da ayı olduğunu düşündüren kulaklar barındırmaktadır. Yan tarafında kolları dirseklerinden kıvrılmış bir şekilde, ön tarafta birleşen el detayı kabartma şeklinde belirtilmiştir. Bu ellerin birleştiği yerin tam altında ön cephede iki adet el ve baş detayı bulunmaktadır. İki yan cephede bulunan kolların altında ise iki adet yılan kabartması bulunmaktadır. Bu görüntü karnında iki çocuk bulunan, yanlarında yılan bulunan bir kadın intibasını uyandırmaktadır (**Levha 32.1**) (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2010, s. 74; Collins, 2016, s. 149; Uzunel, 2024, ss. 49-50). Hayvan figürinlerin de ise birçok hayvan çeşidi görülmektedir. İkinci katmanda bulunan akbaba bu örneklerden biridir. Taştan yontularak yapılan bu akbaba figürininin kancayı andıran gagası ve baş şekli ayrıntılı bir şekilde işlense de göz detayı bulunmamaktadır. Başının bittiği yerde kanatlarının başlangıcı olan detay işlenmiştir fakat eserin devamı kırık olduğu için tespit edilememiştir (**Levha 32.2**) (Peters ve Schmidt, 2004, s. 39). Göbeklitepe'de kadın betimlemesi çok az görülmektedir. Örnek olarak kazıma yöntemiyle yapılmış betimlemenin yanında bir adet de Hansen tarafından kadın betimlemesi olduğu düşünülen figürin bulunmaktadır. Bu figürinin baş kısmı yontulmamış ya da kırılmıştır, elleri dirsekten kırık bir şekilde gövdede birleşmektedir. Kol ve gövde detayları verse de detaylar yüzeysel bir şekilde işlenmiştir. Hansen, bu vücut pozisyonunun göğüslerini tuttuğunu ve cinsiyetinin kadın olduğu durumunu düşünmektedir. Bu görüşe karşın Schmidt, bu figürin için bir cinsiyet belirtmeyip insan figürini olarak tanımlamıştır (**Levha 33.1**) (Schmidt, 2007b, s. 115; Hansen, 2014, s. 269).

Nevali Çori'de tespit edilen heykeltıraşlık eserlerinin büyük bir çoğunluğunun terazzo olarak adlandırılan kutsal yapıda tespit edilmiştir. Heykellerin yapımında kireçtaşı kullanılmıştır. Bu kutsal alan, üç evresi ile birlikte ilk ve orta Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemine tarihlendirilmektedir (Hauptmann ve Schmidt, 2007b, s. 21). Bu heykel ve heykel parçaları hem zoomorfik hem de antropomorfik betimlemelerinin yanında iki yaklaşımı da ele alan karışık yaratıkları da içermektedir. Nevali Çori'de tespit edilen bir heykel örneği, kireçtaşından yontulan 37 cm boyutlarındaki bir insan başı betimlemesi taşımaktadır. Üst kısmında ve yüz kısmında meydana gelen kırık, eserin orijinal bütünlüğünü etkilemiş olsa da yan bölgelerde belirginleşen kulak detayları dikkat çekicidir. Ayrıca, başın arka kısmında kıvrımlı biçimde tasarlanmış bir yılan figürü bulunmaktadır (Hansen, 2014, s. 268). Eserin baş kısmı, hafif eliptik ve uzunlamasına bir yapı sergilemektedir; bu form, Urfa Yenimahalle heykelinde gözlemlenen benzer özelliklerle anlamlı bir paralellik taşımaktadır. Ayrıca, başın arka bölümünde yer alan yılan motifi, Körtiktepe kapları ile Jerf el-Ahmar plakalarında sıklıkla karşılaşılan süsleme unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır (**Levha 33.2**) (Hauptmann, 2007a, s. 145; Güngördü, 2017, s. 151). Diğer bir kireçtaşı heykelde ise, kuş pençeleri arasında betimlenmiş bir kadın başı tasviri bulunmaktadır. Yüzü ve üst kısmı deforme olmuştur. Alın kısmında kaküle benzeyen bir kabartma bulunmakta olup deforme sebebi ile yüz hatları çok anlaşılmamaktadır (**Levha 34.1**) (Hauptmann, 2007a, s. 125; Güngördü, 2017, s. 153). Totem olarak değerlendirilebilecek ve yine insan ve hayvan karışımı betimlemeler içeren diğer bir heykelde ise deforme olmuş en üst kısımda neredeyse tam kuş figürünün boyun kısmı başka bir figürü tutmayacak kadar ince olduğu için kuş figürü en üstte, altta da iki kadın betimlemesi yer alır ve ikisi de birbirine ters durmaktadır. İlaveten, saçları tarama yapılarak belirtilmiştir. Heykelin deforme olması nedeniyle devamında ne olduğu bilinmemektedir. Dışardan bakıldığında ilk olarak kuşun kuyruk betimlemesi ve saç detayları için yapılan tarama şeklindeki bezemeler göze çarpmaktadır (**Levha 34.2**) (Hauptmann ve Schmidt, 2007b, s. 21). Betimlemesi ile alandaki diğer heykellerden ayrılan bir adet kuş heykeli de terazzo yapısının doğusunda tespit edilmiştir. Gagası kırık olduğu için başının şekli ve türü tahmin edilememektedir. Kuyruk çıkıntısı ile köşeye oturtulmak için yontulduğu düşünülmektedir. Duruş olarak dik bir şekilde stilize edilmiş tam olarak kuş pozisyonunda durmamaktadır. Ön gövde deforme olmuş ve kanat detayları boyundan aşağı doğru, sivri bir şekilde betimlenmiştir. Kuş adam olarak nitelendirilebilecek bir başka heykel ise yine terazzo yapısında geç evresinde tespit

edilmiştir. Baş kısmı cepheden bakıldığında gagası kırılmış kuş betimlemesi gibi dursa da insan yüzünün stilize edilmiş bezemesi bulunmaktadır. Betimlemenin kuş kostümü içerisinde bir insana mı, yoksa kuş gagasına sahip bir insana mı ait olduğu bilinmemektedir. Bu betimlemeler dönemin yontularında kuş motifinin baskın kullanılan temalardan biri olduğunu göstermektedir (**Levha 35.1**) (Hauptmann ve Schmidt, 2007b, s. 21). Nevali Çori’de pişirilmiş ya da doğal olarak havada kurutulmuş olan kilden üretilmiş pek çok figürinler de tespit edilmiştir. Bu eserler hem erkek hem de kadın betimlemelerini taşımakla beraber, yapılan sayımlara göre, çoğu parçalara ayrılmış halde bulunan heykelciklerin sayısı yaklaşık 665 adede ulaşmaktadır. Kadın figürlerinin daha belirgin bir şekilde öne çıkmasına rağmen, erkek figürlerine de rastlanmaktadır. Her iki cinsiyete ait bu küçük ölçekli heykelcikler, Sefertepe ve Çayönü’ndeki örneklerle benzer bir şekilde üst gövdelerin hafifçe geriye doğru eğilmesi ile Neolitik şemayı takip etmektedir. Ayakta duran bir erkek figürünün de boynundan gövdeye sarılmış kürk detayı bulunmaktadır (**Levha 35.2**) (Hansen, 2014, ss. 268-270).

Karahantepe’deki figüratif tasvirler incelendiğinde, hayvan betimlemelerine kıyasla insan figürlerine belirgin bir biçimde daha fazla yer verildiği dikkat çekmektedir. Özellikle diş ve yüz hatlarındaki detaylar ile figürlerin yüzlerinde duygu durumlarını ve mimiksel ifadeleri yansıtmaya yönelik bilinçli bir çaba varsayıldığında, Neolitik dönemde betimleyici sanatın sınırlarını aşan, daha derin bir anlatı arayışına işaret etmektedir. Bu bağlamda, ikonografik açıdan dikkat çeken bazı örnekler arasında çift başlı insan figürleri, dişlerin belirgin biçimde vurgulandığı baş tasvirleri ve leopar taşıyan insan betimlemeleri yer almaktadır. Bu figürler, biçimsel özelliklerinin ötesinde, taşıdıkları sembolik anlamlar ve olası işlevleriyle, Karahantepe’nin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de üretilen heykeltıraşlık eserleri hakkında bilgiler sunmaktadır (Taş, 2021, s. 61). Yapılan çalışmalar sırasında AD yapısında tespit edilen ve kedigillerden bir yırtıcıyı sırtında taşıyan insan betimlemesi bu örneklerden biridir. Bu yontuda yırtıcının kulakları, ağzı ve dişleri betimlenmiştir. Boynunun altında karın kısmına doğru inen bölümde insan başı şeklinde bir çıkıntı bulunmaktadır. Bu insan başının yüz hatlarının işlendiği görülmektedir. Yan taraftan bakıldığında yırtıcı hayvanın ön ayakları, insanın omzuna gelecek şekilde kabartma yöntemi ile betimlenmiş, aynı şekilde insan figürü olduğu varsayılan figürün de kolları aynı yöntemde betimlenmiştir. Bu esere profilden bakıldığında, bir insanın hafif kambur durarak sırtındaki hayvanı taşıdığı izlenimi

oluşmaktadır. Aynı katmanda oturan insan betimlemesinin bulunduğu heykel de bulunmaktadır (**Levha 36.1**) (Karul, 2023a, s. 210). Ana kayaya oyulmuş insan başı betimlemesi taşıyan örnek de dikilitaşların olduğu alanda tespit edilmiştir. Bu insan başında gözleri, burnu ve ağzı betimlenmiş, dudakları dolgun ve geniş bir biçimde yansıtılmıştır. Ayrıca çene kısmının alt tarafında sakal detayı da vardır (**Levha 36.2**) (Karul, 2021, s. 24). İnsan başı betimlemesi örneği olarak başka örnekler de mevcuttur. Bu örnekte alın çizgisi ve göz detayı verilmiş fakat burun kırıktır. Ağız dikdörtgen bir şekilde kazınırken, dişler de betimlenmiştir. Bir başka insan başı betimlemesi ise iki adet yapıp yan yana yansıtılmıştır (**Levha 37.1**) (Taş, 2021, s. 61). İnsan betimlemesi taşıyan başka bir heykel ise oturur bir şekilde betimlenmiştir. Baş kısmı deforme olsa da kulak, burun ve göz detayı görülmektedir. Kaburgaları çizgi şeklinde detaylandırılmıştır ve omuzlardan uzanan kollar kabartma yöntemi ile betimlenmiştir. Kol kısmının bitiminde iki eli de detaylandırılmıştır. Erekte halde penis iki elinin arasında durmakta, alt tarafta iki bacağı da betimlenmiş ve dizleri kırık oturur bir pozisyonda işlenmiştir (**Levha 37.2**) (Karul, 2023b, ss. 22-23).

Sayburç'da kuzey yerleşimde tespit edilen heykel örneğinde, ana kaya yontularak heykel şekli verilmiş, heykelin iki tarafın da ise düzleştirilip duvar şeklini alan ana kaya üzerinde kabartmalar bulunmaktadır. Heykelde tema olarak ayakta duran insan işlenmiştir. Kafa şekli konik bir şekilde iken, göz, kulak ve burun ayrıntıları deforme olsa da heykel üzerinde görülmektedir. Omuzdan göğse inen çizgiler torsonun üzerinde bulunmaktadır. Kollardan biri dirsekten kırılıp karın boşluğu üzerinde dururken, diğeri ise fallusunu tutar şekilde betimlenmiştir. Ayak aralığı hafif açık olan heykelin yanında bulunan duvarlarda boğa, leopar ve insan betimlemeleri kabartma tekniğiyle betimlenmiştir (**Levha 38.1**) (Özdoğan, 2023b, s. 38).

Çayönü'nde birçok figürin örneği bulunmaktadır. Bu figürinler, insan betimlemeleri, hayvan betimlemeleri ve geometrik betimlemeler içermektedir. Hayvan betimlemesi içeren figürinler diğer figürinlere göre daha az sayıda tespit edilmiştir. Hayvan figürinleri örneklerinde, boynuzlu inek ya da keçi betimlemeleri, koyun betimlemeleri, köpek betimlemeleri, yaban domuzu betimlemeleri varken insan figürinleri örneklerinde ise ayakta duran pozisyonda veya oturur pozisyonda betimlenmiş insan figürinleri

bulunmaktadır. Bunların yanında bir kaç kompozit figür de bulunmaktadır (**Levha 38.2**) (Morales, 1990, ss. 56-77).

Gre filla’da yapılan çalışmalarda kuzey alanda bulunan dörtgen planlı yapının içinde heykeltıraşlık eserlerine rastlanmıştır. Bu örnekler bir adet yaban domuzu betimlemesi taşıyan heykel, bir adet insan betimlemesi taşıyan heykel, iki adet de insan yüzü kabartması bulunan sunaktır. Yaban domuzu heykeli ayakta durur bir şekilde betimlenmiştir. Kulak ve ağız detayı deforme olmasına rağmen fark edilmektedir. İnsan heykelinde ise burun ve göz detayları işlenmiş, iki kolu dirsekten göğse doğru kıvrılarak eller tam göğüs üzerinde birleşik bir şekilde betimlenmiştir (Beşikçi-Akdoğan vd., 2023, s. 301). Aynı alanda bulunan insan yüzü betimlemesi bulunduran sunaklar ise üst kısmında bir hazne, altında gövde, en altta ise kaideden oluşmaktadır. İki sunak da hazne kısmında insan yüzü betimlemesi taşımaktadır. Üst haznenin iç mekâna yönelmiş yüzeyinde, insan yüzünü andıran bir figür kabartma şeklinde betimlenmiştir. Bu yüz formu, belirgin alın çıkıntısı, her iki yanda yer alan yanak benzeri çıkmalar ve merkezde konik biçimli bir burun ile ifade edilmiştir. Gözler ve burun oyularak betimlenmiştir. Diğer sunağın üst kısmında bulunan yüz betimlemesi de benzer olup, bu betimlemede ağız detayı işlenmiştir (**Levha 39.1**) (Ekinbaş-Can, 2024, s. 34).

4.3. Taş Levhalar

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemle birlikte konar-göçer yaşam biçiminden yerleşik yaşam düzenine geçilmesi, toplulukların sanat ve sembolik anlatımlarında belirgin bir çeşitlenmeyi beraberinde getirmiştir. Özellikle, inanç sistemlerindeki gelişim ve dönüşümler mimari yapılanmaya da yansımıştır. Kamusal yapılar, söz konusu değişim ve dönüşümlerin somut bir yansıması olup, toplulukların ortak ideolojik ve kültürel kimliğinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Kamusal yapıların dekorasyonunda sıklıkla kullanılan yüksek sembolizm içerikli ritüel uygulamalar, ideolojik ve kültürel kimliğin topluluk arasında canlı tutulmasını mümkün kılmış, ortak hafızanın oluşmasını ve korunmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda, hem yüksek sembolizm içermesinden dolayı olasılıkla ritüel işlevi olan hem de sanatsal yönü olan bezemeli taş levhalar kültürel unsurlardan birisi olarak karşımıza çıkar (Watkins, 2015, s. 154; Güngördü, 2021, s. 415).

Taş levhalar genelde kireçtaşıdan yapılmış olup, kült veya özel fonksiyonlu olarak tanımlanmış yapılarının içerisinde yer alan, bazen bank veya seki olarak adlandırılan mimari unsurlarının ön yüzlerine bazen de duvarlara yerleştirilmiştir. İlâveten, figüratif ve geometrik bezemelerle dekore edilmiştir. Bu bezemeler, kabartma ve kazıma teknikleri kullanılarak taş levhaların yüzeylerine işlenmiştir. Kullanılan bezemeler arasında geometrik motifler, insanı tasvir eden figürler, hayvan figürleri ve hayvan figürleri içerisinde de sıklıkla yılan tasviri tercih edildiği görülür (Schmidt, 2007; Kornienko, 2009, s. 85; Schmidt, 2011, ss. 212-215; Güngördü, 2017, ss. 167-170; Güngördü, 2021, s. 416). Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgeleri'ndeki yerleşimlerde hem taş levhaların varlığı hem de üzerlerindeki bezemelerin benzerliği tespit edilmiştir. Bu benzerlik, söz konusu bölgeler kapsamında kolektif bir ideoloji ve kültür olgusunun mevcudiyetinin belirtisi olarak yorumlanabilir (Yartah, 2004, s. 149; Yartah, 2013, ss. 132-133; Güngördü, 2021, s. 413).

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinde ele geçen taş levhalar, işlevsel ve sembolik kullanımlarıyla dikkat çeken arkeolojik buluntulardır. Bu taş levhalar, yerleşim alanlarında farklı konumlarda bulunmaları ve üzerlerinde taşıdıkları bezemeler veya kullanım izleriyle iki grupta; tekil levhalar (bağımsız, mimari yapılarla doğrudan ilişkisi olmayanlar) ve mimari yapıların içinde yer alan levhalar (duvar, seki veya bank gibi özel düzeneklerin bir parçası olarak kullanılmış olanlar) incelenebilir.

4.3.1. Tekil Taş Levhalar

Tekil taş levha örneklerine Göbeklitepe ve Karahantepe gibi erken Neolitik merkezlerde rastlanmaktadır.

Göbekli Tepe yerleşiminde, kireçtaşı levha üzerine kazıma tekniğiyle işlenmiş kadın tasviri tespit edilmiştir. Bu tasvir Aslanlı Dikilitaş Yapısın'da ortaya çıkmış olup, yerleşimdeki tek kadın tasviri olma özelliğini taşır. Sözü edilen kadın tasviri, çıplak ve bacakları genişçe açılmış bir biçimde betimlenmiştir. Schmidt bu eseri yerleşimin orijinal dekorasyonuna ait olmadığı, daha çok bir gravür grubuna ait olduğu yönünde yorumlamıştır (**Levha 30.1**) (Schmidt, 2007b, s. 265; Schmidt, 2010, s. 246; Hansen,

2014, s. 269). Yerleşimde tespit edilen ve kireçtaşıdan yapılmış diğer levhalar arasında, tasvir şekli tartışmalı olmakla birlikte sıklıkla işlenen Varan (*Varanus griseus*) figürüdür. Söz konusu figür, aynı adla anılan sürüngen bir türü betimlemekte olup, genellikle leşle beslenen ürkek bir hayvandır (Çelik, 2017, s. 183). Varan figürlerine, Kuzey Suriye Bölgesi'ndeki Jerf el-Ahmar yerleşiminde de rastlanmıştır. Söz konusu figür, Göbekli Tepe yerleşiminde dikilitaşlar ve taş levhalar üzerinde, Jerf el-Ahmar yerleşiminde ise bezemeli bileyi taşlarının üzerinde yer aldıkları gözlemlenmiştir (Çelik, 2017, s. 184). Göbekli Tepe'deki varan figürlerinin tartışmalı olarak değerlendirilmesinin temel nedeni, kabartmalarda dişlerin betimleniş biçimidir. Varan türünün dişleri kanca biçiminde olup, öğütücü dişleri yoktur ve böylelikle avlarını genellikle çiğnmeden yutarlar. Ancak, söz konusu yerleşimde tespit edilen varan figürlerinde sekiz adet öğütücü dişlerin betimlenmiş olması, bu figürlerin varan olmayıp, yırtıcı bir hayvan veya leopar olabileceği yönünde argümanların da ileri sürülmesine yol açmıştır (Beile-Bohn vd., 1998, s. 69; Çelik, 2017, s. 185). Bu doğrultuda, söz konusu figürler Göbekli Tepe özelinde yazılmış yayınların bazılarında sürüngen olarak tanımlanırken, bazı yayınlarda da yırtıcı hayvan olabileceği ifade edilmiştir (Beile-Bohn vd., 1998, s. 69; Schmidt, 1999a, s. 13; Çelik, 2017, s. 185). Göbekli Tepe yerleşiminde ele geçen iki büyük taş levha, çömelmiş bir biçimde ve olasılıkla saldırı anını yansıtan, yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasvirleri ile bezenmiştir (**Levha 39.2**). Bu kompozisyonda işlenmiş bir başka tasvir, yerleşimde yer alan sütun 6'nın da ön yüzünde bulunur (**Levha 40.1**) (Dietrich ve Notroff, 2016, s. 26). Taş levhalar üzerindeki hayvan tasvirlerinde uzuvlar baş ve gövde hizasında konumlandırılmış, uzun olarak işlenmiş kuyruk yapısı yana doğru kıvrılmış şekilde betimlenmiştir (Dietrich ve Notroff, 2016, s. 26). Tasvir edilen söz konusu figürler hakkında, Schmidt, sürüngen olabileceği yorumunu belirtmiş, Helmer, Gourichon ve Stordeur ise kedigil familyasından özellikle panter olarak değerlendirmekle birlikte, bu figürleri Tell Arb 3 ve Jerf el-Ahmar yerleşimlerindeki benzer örneklerle kıyaslamışlardır (Schmidt, 1999b, ss. 10-11; Helmer vd., 2004, ss. 156-157). İlaveten, Göbekli Tepe'de çömelmiş pozisyonda betimlenmiş bir hayvan figürü daha tespit edilmiş olmakla birlikte, bu figür parçalanmış bir taş levha üzerinde yer almaktadır (**Levha 40.2**) (Dietrich ve Notroff, 2016, s. 26).

Karahantepe yerleşiminde açığa çıkartılan AD Yapısı'nda, yapının güney ve batı kenarları boyunca çeşitli boyutlarda çukurlar açılmış olup, bu çukurların taş levhalarla

kapatılmış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, söz konusu yapının güney ve kuzey aksında karşılıklı iki alandaki sekilerin üzerinde ve çevresinde olacak şekilde çeşitli buluntular ele geçmiştir. Bu buluntular arasında, kabartma tekniğiyle işlenmiş akbaba tasvirli taş levha da mevcuttur (**Levha 41.1**). Yerleşimde, Barınaklar olarak adlandırılan yapıda da çapları yaklaşık 40-50 cm'yi bulan silindirik formda yassı taş levhalar tespit edilmiştir (Karul vd., 2023a, ss. 209-210). İlâveten, yerleşimde 2024 kazı sezonunda yürütülen çalışmalar sırasında, zemin döşeme taşlarından birinin üzerine kazıma tekniğiyle işlenmiş bir yaban eşiği figürü ortaya çıkarılmıştır. Kazı başkanı tarafından basına verilen bilgiler arasında, figür, zemini büyük yassı taşlarla döşeli ve toprağa gömülü bir yapı içerisinde bulunmuş, bu döşeme taşlarından bazılarının öğütme taşı olarak kullandığı belirtilmiştir. Yaklaşık 20 cm uzunluğunda olan söz konusu figür, öğütme taşının hemen yanında yer almakta olup, hareketli bir pozisyonda betimlenmiştir. Bu yönüyle, Karahantepe'de hareketli biçimde işlenmiş ilk yaban eşiği tasviriolma niteliği taşıdığı belirtilmiştir (**Levha 41.2**) (https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/karahantepede-taban-tasina-oyulmus-kosan-yaban-esegi-figuru-kesfedildi_3_1404719.html).

4.3.2. Mimari Yapıların İçinde Yer Alan Taş Levhalar

Mimari yapılarla doğrudan ilişkili taş levha örnekleri, Sayburç, Jerf el-Ahmar ve Tell Arb 3 gibi Neolitik yerleşimlerde tespit edilmiştir.

Sayburç yerleşiminde, AA olarak tanımlanan yapı içerisinde bir seki yer almakta olup, bu sekinin kuzey bölümünde, yapının içine bakan yüzünde kabartmalar mevcuttur. Söz konusu kabartmaların doğrudan sekinin yüzeyine işlenmiş olması, bu yapısal ögenin taşınabilir nitelikte bir taş levha olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Sekinin yüzeyinde değişken aralıklarla işlenmiş dikilitaş yuvarları ile dikilitaş yuvarlarının arasına işlenmiş dörtgen formlu sığ hazneler, düzeltilmiş yüzeyler ve oyuklar gözlenmiştir. Tespit edilen bulgular doğrultusunda, söz konusu sekinin duvar yapısı ile eş yönlü bir uzanım sergilediği ve küçük boyutlu dikilitaşlarla bölümlenmiş olabileceği değerlendirilmektedir (Özdoğan ve Uludağ, 2022, s. 14; Özdoğan vd., 2023, s. 309). Sekinin yüzünde, birbiriyle bağlantılı olduğu düşünülen, hem kazıma hem de kabartma teknikleri kullanılarak işlenmiş figürler yer alır. Sahne uzunca olup, iki insan, iki leopar ve bir boğa figürünün yan yana dizilimiyle oluşturulan bir kompozisyon içinde betimlenmiştir (**Levha 41.3**).

İşlenen figürlerin yönelimi iki ana sahne şeklinde kurgulanmıştır. Sağ tarafta işlenmiş olan sahnede, merkezde yer alan ve yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş bir erkek figürü ile bu figürün her iki yanında ona yönelmiş pozisyonda birer leopar figürü betimlenmiştir. Erkek figürü doğrudan karşıya, yani mekânın içine bakarcasına işlenmiştir. Ayrıca, söz konusu figür oturur bir kompozisyonda işlenmiş olup, sağ eliyle de fallusunu tutmakta ve diğer eli de karnının üzerinde durmaktadır. İlâveten, erkek figürünün boyun kısmında yer alan, üçgen formda kolye veya yakalık olarak değerlendirilebilecek verev çizgiler görülür. Figürün baş kısmı, vücut oranlarına kıyasla büyük biçimde işlenmiştir. Yuvarlak yüz hatlarıyla birlikte belirgin kalın dudaklar, iri ve çıkık formda kepçe kulaklar ile yuvarlak ve patlak görünümlü gözler dikkat çeken özellikler arasındadır. Her iki yanda ve erkek figürüne yönelmiş olan leopar figürleri saldırgan bir pozisyonda, ön ayakları hafifçe havaya kalkmış, ağızları açık ve dişleri belirgin bir şekilde betimlenmiştir (Özdoğan vd., 2023, s. 309; <https://tastepeler.org/yerlesmeler/sayburc>, 2025). Soldaki sahne düzenlemesinde ise, kazıma tekniğiyle yapılmış, arkası dönük ve yandan betimlenmiş bir insan figürü ile karşılıklı konumlandırılmış boğa figürü yer alır. İnsan figürü, karın bölgesindeki fallus benzeri bir uzantının işleniş biçiminden dolayı erkek olarak değerlendirilmiştir. Hafifçe çömelmiş ve hareket halinde tasvir edilmiş insan figürünün yandan işlenmiş olmasına karşın her iki kolu, bacakları ve gövdesi kısmen çarpık ve görünür bir şekilde işlenmiştir. Dirsekten bükülmüş kolları yukarı kaldırılmış pozisyonda işlenmiştir. Açık durumdaki sol elinde altı parmak seçilirken, sağ elinde ise muhtemelen bir sapan, baş aşağı duran bir yılan ya da çingirak benzeri bir nesne tutmaktadır. Figürün karşısında yer alan boğa figürü de saldırgan pozisyonda ve ön ayakları hafifçe kalkık biçimde betimlenmiş, boynuzları ise açıkça görünür bir şekilde üstten işlenmiştir. Boğa figürü de sahnede yer alan diğer figürler gibi, fallusu belirtilerek betimlenmiştir (Özdoğan vd., 2023, s. 310; <https://tastepeler.org/yerlesmeler/sayburc>, 2025).

Kuzey Suriye Bölgesi'nde yer alan Jerf el-Ahmar ve Tell Arb 3 yerleşimlerinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bezemeli taş levha örneklerine benzer taş levhaların bulunduğu daha önce belirtilmiştir. Bu bağlamda, her iki yerleşimden seçili örnekler, karşılaştırmalı bir analiz amacıyla incelenecektir.

Jerf el-Ahmar’da bulunan kamusal yapılardan iki tanesinde bezemeli taş levhalar tespit edilmiştir. EA 53 Kamu Yapısı olarak tanımlanan yapıda, oturma sekisinin ön cephesinde, perdahlanmış bezemeli bir taş levha bulunur (**Levha 42.1**). Söz konusu taş levha geometrik motiflerle bezenmiş olup, bu motifler yatay frizler şeklinde düzenlenmiş üçgen motifler ve dalgalı çizgilerden oluşmaktadır. İlaveten, sekinin oturma düzlemi üzerinde birtakım izler gözlemlenmiş olup, bu izlerin bir giysiye ait olabileceği yönünde düşünceler öne sürülmüştür (Stordeur vd., 2000, s. 33; Stordeur, 2015, s. 90; Güngördü, 2021, s. 410). Yerleşimdeki EA 100 Kamu Yapısı olarak tanımlanan bir diğer yapıda da oturma sekisinin ön yüzünde bezemeli kireçtaşı levha yer alır. Levha, hem geometrik hem de figüratif bezemelerle işlenmiştir. Geometrik bezeme olarak üçgen motifler, figüratif bezeme olarak da şematik biçimde üç adet insan tasviri betimlenmiştir (**Levha 42.2**) (Stordeur, 2015, s. 144; Güngördü, 2021, s. 411).

Tell Arb 3 yerleşiminde, yuvarlak planlı ve yarı yeraltına gömülü olarak inşa edilmiş alan, kazı çalışmalarında yer alan uzmanlar tarafından B2 Kamusal Yapı olarak tanımlanmıştır. Yapı içerisinde seki düzenlemesi yer almakla birlikte, oturma sekisinin ön yüzünde perdahlanmış ve bezemeli taş levhalar saptanmıştır. Söz konusu taş levhalar, geometrik ve zoomorfik motiflerle bezenmiştir (Yartah, 2004, ss. 143-144; Yartah, 2013, ss. 123-124; Güngördü, 2021, s. 412). Yapı içerisinde toplam 16 adet kireçtaşından yapılmış levha bulunmakta olup, bunlardan sadece dört tanesi bezeme içerir. Bu levhaların iki işlevi olup, bu işlevlerden biri oturma sekisi ve çatıyı destekleyen ahşap direkler için sağlamlaştırıcı mimari eleman olarak, diğeri ise üzerlerine işlenen bezemeler ile sembolik bir anlam taşımaları yönünden kullanılmalarıdır (Yartah, 2004, s. 145; Yartah, 2013, s. 126; Güngördü, 2021, s. 412). Bezemeli taş levha örneklerinden biri, paralel bir şekilde kazıma tekniğinde dört tane şevron sırası ile bezenmiştir. Levhanın orta kısmından iki çizgiyle kesilen bu dizilim, iki ayrı alana ayrılmış olup, alanlardan biri balık kılıcı motifliyle, diğer alan ise on adet nokta motifliyle doldurulmuştur. Ayrıca, şevron motiflerinin üzerine yerleştirilmiş ve şematize şekilde betimlenmiş ceylan figürü yer alır (**Levha 42.3**) (Yartah, 2004, ss. 145-146; Yartah, 2013, ss. 129-130; Güngördü, 2021, s. 412). Diğer örneklerle bakıldığında, söz konusu yapının kuzey kesiminde kireçtaşından yapılmış iki tane bezemeli levha ile karşılaşılmıştır. Bu levhaların yüzeylerinde panter figürleri işlenmiş olup, levhalardan birinde yukarıdan bakılıyormuş izlenimi veren bir perspektifte betimlenmiş iki panter figürü yer almaktadır. Panter figürleri, başları

yukarıda ve bacakları açık pozisyonda işlenmiştir. Ayrıca, figürlerin kürkleri nokta bezemeler ile betimlenmiştir. Panterlerin kuyrukları sağ tarafa doğru kıvrık bir şekilde işlenmiştir. Panter figürlerinden biri diğerine kıyasla biraz daha iri betimlenmiş olup, bu durum hayvanlar arasındaki cinsiyet farkının bir göstergesi olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Figürlerin kulakları, baş kısmında yer alan paralel iki çizgi şeklinde verilmiştir. Söz konusu iki figürün ayaklarının işleniş şekline dolayı birbirleriyle ilişkili izlenimi verilerek işlenmiştir (**Levha 43.1**) (Yartah, 2004, s. 146; Yartah, 2013, s. 130; Güngördü, 2021, ss. 412-413). Panter bezemeli diğer taş levhanın üzerinde ise üç adet panter figürü betimlenmiş olup, bu figürler bacaklarının işleniş biçiminden dolayı birbirleriyle ilişkili bir şekildedirler. Baş yapıları üçgenimsi bir şekilde, kulak yapıları ise yuvarlak olup kürkleri kısa paralel çizgilerle tasvir edilmiştir (**Levha 43.1**) (Yartah, 2004, s. 147; Yartah, 2013, ss. 130-131; Güngördü, 2021, s. 413).

4.4. Taş Plakalar

İlk örnekleri Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlendirilen taş plakalar, söz konusu dönemin maddi kültür öğelerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Çelik, 2021, s. 86). Başlıca, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye Bölgeleri'ndeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinin bazılarının arkeolojik tabakalarında söz konusu taş plaka örneklerine rastlanmıştır (Güngördü, 2017, s. 170). Taş plakalar genelde takriben bir kibrit kutusu ebadında olmakla birlikte, yüzeylerinde çeşitli motif ve figürlerden oluşan bezemeler bulunmaktadır. Bu bezemeler kazıma veya kabartma teknikleriyle işlenmiştir (Çelik, 2021, s. 86). Taş plakalar üzerindeki bezemeler, geometrik motifler ile Şamanist inanç sistemini yansıtan figüratif tasvirler temelinde şekillenmiştir. Figüratif tasvirler arasında dağkeçisi, yengeç, akrep ve örümcek yer alır (Karul, 2013, ss. 94-95). Yapımlarında ise başlıca serpantin, dolomit veya klorit gibi taşlar kullanılmış, nadiren tercih edilmiş olmakla birlikte kireçtaşı kullanıldığı da tespit edilmiştir (Çelik, 2021, s. 86). Bezemeli taş plakaların işlevine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunların süs eşyası ve statü objesi olarak değerlendirilmesinin yanı sıra bileyi taşları gibi kullanıldıkları ve çakmaktaşı veya obsidyen uçların ya da ok ucu saplarının düzeltilmesi işlemlerinde kullanılmış olabilecekleri de ileri sürülmüştür (Çelik, 2021, s. 84). Taş plakaların en erken örnekleri incelendiğinde, yüzeylerindeki bezemelerin işlenmesinde kabartma tekniğinin yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne bakıldığında Dicle Havzası'nda yer alan Körtik Tepe ve Gusir Höyük

yerleşimlerinde, bezemeleri kabartma tekniğiyle işlenmiş taş plakaların erken örneklerine rastlanmaktadır (Çelik, 2021, s. 87). Sözü edilen yerleşimlerde gün yüzüne çıkartılmış taş plaka örneklerinin üzerinde, kabartma tekniği kullanılarak yüzeyden yaklaşık 2-3 mm yükseltilmiş figüratif bezemeler işlenmiştir. Gusir Höyük yerleşimindeki taş plaka parçalarına bakıldığında, kabartma tekniğiyle işlenmiş akrep figürü, bunun yanında benzer örnekleri Körtik Tepe yerleşimindeki taş plakalardan da bilinen tanımlanamayan figürler tespit edilmiştir (Karul, 2013, s. 95; Çelik, 2021, s. 87). Körtik Tepe yerleşimindeki taş plakaların üzerine ise çoğunlukla kabartma tekniğiyle, akrep figürleri, iç içe geçmiş daire motifleri ve tanımlanamayan figürler işlenmiştir (Özkaya ve Coşkun, 2007, ss. 86-88; Özkaya ve Coşkun, 2012, ss. 88-93; Özkaya ve Sıddık, 2021, ss. 1-8; Çelik, 2021, s. 87). Bu yerleşimdeki kabartma tekniğiyle işlenmiş figürlü bezemeli taş plakalar, yaklaşık olarak MÖ. 10500 ile 9300 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Özkaya ve Sıddık, 2021, s. 3 tab. 1). Gusir Höyük yerleşimindeki taş plaka örnekleri ise yaklaşık olarak MÖ. 9500-8500 yıllarına tarihlendirilmiştir (Karul, 2020, s. 90). Bu alt başlıkta ele alınan bezemeli taş plakalar, yüzeylerine işlenmiş motif ve figürler aracılığıyla hem çalışma kapsamında değerlendirilen Güneydoğu Anadolu coğrafyasına hem de Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ilişkin inanç-sanat ilişkisi ve toplulukların sosyal organizasyonları çerçevesinde gelişen belirgin sembolizmi yansıtmaktadır (Güngördü, 2017, s. 175; Çelik, 2021, s. 84). Taş plakaların niceliksel dağılımı ve yapısal özelliklerine bakıldığında, bunların Kuzey Suriye kökenli oldukları anlaşılır (Güngördü, 2017, s. 175).

Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan ve çalışma kapsamında değerlendirilen yerleşimler arasında Körtik Tepe yerleşiminde bezemeli taş plaka örnekleri tespit edilmiştir. Söz konusu yerleşime ait seçili örnekler ele alınacaktır.

Körtik Tepe'de toplam 14 örneği tespit edilen klorit parçalarından yapılmış bezemeli taş plakalar belirgin formlar göstermemekle birlikte genellikle üçgen ve dörtgen şekilde olup, tamamı mezar yapılarında bulunmuş olan bu objeler ölü armağanı olarak yorumlanmıştır (Özkaya ve San 2007, s. 30; Özkaya ve Coşkun, 2013, s. 10). Söz konusu taş plakalar üzerine kabartma ve kazıma teknikleriyle işlenmiş bezemeler, genel hatlarıyla paralellik gösteren fakat detaylarda farklılıklar içeren tanımsız yaratıklardan oluşmakta olup, bu bezemelerden sadece biri geyik olarak tanımlanmıştır (Özkaya ve Coşkun, 2011, ss. 97-98; Özkaya ve Coşkun, 2013, s. 10). Tespit edilen bezemeli taş plaka örneklerinden,

tanımlanamayan figürlerden biri sağa, diğerleri sola yönelmiş biçimde, böceğe benzetilen kıvrık ve kavisli gövdesi ve sarkık bir şekilde betimlenmiş boynuz ya da duyarga olabileceği düşünülen uzuvlar kabartma tekniğinde; plakalar üzerinde yer alan diğer detaylar ise kazıma tekniğinde işlenmiştir. Sözü edilen ve genelde profilden işlenen figürler, baş, göz, çıkıntılı yüz yapısı, gövdeyle uyumlu ayakvari uzuvlar ve omuz kısımlarındaki iç içe daire motifleriyle abartılı bir stilizasyonla betimlenmiştir (**Levha 43.2**). Bu figürlerin, baş kısımlarındaki kıvrık biçimde işlenmiş uzantıların anten, gövde kısmının ise kanat olarak değerlendirilmesi durumunda, yerleşimin hafiri tarafından arı benzeri bir böcek olarak tanımlanmasının olasılık taşıdığı belirtilmiştir (Özkaya ve Coşkun, 2011, ss. 97-98; Özkaya ve Coşkun, 2013, s. 10). Taş plakalar arasında, klorit taşı üzerine cepheden tasvir edilen bir örnekte ise, yine sarkık biçimde betimlenmiş boynuz veya duyarga ve iki göz tasviri ile diğer örneklerle benzer bir varlığı sembolize ettiği düşünülen figür, kabartma tekniğiyle işlenmiştir (**Levha 43.3**). Ancak, diğer örneklerin aksine bu figürde gövde kısmı kıvrık biçimde işlenmemiştir. Gövde kısmı, üst bölümde iki, orta bölümde dört ve alt bölümde de dört paralel çizgi motifleriyle dekore edilmiştir. Figürün omuz kısmında, merkezi noktaya vurgu yapılarak iç içe daire motifleri, karın kısmında ise dörtlü çizgi gruplarını birbirine bağlayan dikey konumda çift yiv motifleri işlenmiştir. Bütün bu geometrik motifler kazıma tekniğiyle işlenmiştir (Özkaya ve Coşkun, 2013, ss. 10-11). Ayrıca, yerleşimde tekil bir örnekle temsil edilen ve sadece yarısı günümüze kadar korunagelmış, kıyafet benzeri bir şeyle betimlenmiş insan figürü bir klorit parçası üzerine işlenmiş (Özkaya ve San, 2003, s. 428; Özkaya ve Coşkun, 2013, s. 11).

İlaveten, her ne kadar taş plaka olarak tanımlanmaları kesinlik taşımasa da, çalışma kapsamındaki yerleşimlerden Yukarı Dicle Havzası'ndaki Hallan Çemi ve Körtik Tepe yerleşimlerinde benzer örnekler olarak, kloritten yapılmış ve boynuz formunda şekillendirilmiş küçük boyutlu taş objeler tespit edilmiştir (Özkaya ve San, 2007, s. 30; Rosenberg, 2011, s. 66). Söz konusu bu taş objeler, kazıma tekniğiyle yapılmış yalın çizgi motifli geometrik bezemeler ve kabartma tekniğiyle dikey konumda düzenlenmiş derin yiv bezemeler içeren örnekler halinde ele geçmiştir (**Levha 44.2-44.3**) (Özkaya ve San, 2007, s. 30; Rosenberg, 2011, s. 66).

Fırat Havzası'nda ise çalışma kapsamında değerlendirilen yerleşimler arasında Göbeklitepe'de bezemeli taş plaka, Çakmaktepe, Karahantepe ve Sefertepe yerleşimlerinde de bezemeli taş obje örnekleri tespit edilmiştir. Söz konusu yerleşimlere ait seçili örnekler ele alınacaktır.

Göbeklitepe yerleşiminde bezemeli taş plakalar ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimde çalışan arkeolog ve uzmanlar tarafından bu objelerin; bezemeli bileği taşları ile biçimsel yönden ilişkili olabilecekleri ifade edilmiştir. Kazıma tekniğiyle işlenmiş bu taş plakalar hem figüratif hem de geometrik bezemeler içermekte olup, tespit edilen taş plaka örneklerinden biri, üzerinde yılan bezemesi işlendiği yönünde yorumlanmıştır. Yerleşimde ele geçmiş olan diğer taş plakalar ise geometrik bezemeler içermektedir (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 49; Schmidt, 2007, s. 123). Yerleşimde ele geçen figüratif bezemeli tekil taş plaka, yeşilimsi-siyah klorit taşından yapılmış olup yassı bir form sergiler. 2,7 cm genişliğe, 4 cm uzunluğa ve 0,7cm kalınlığa sahiptir. Bezemeli olan ön yüzde, derin yivlerle oluşturulmuş üç farklı motif işlenmiştir. Yan yana konumlandırılmış bu motifler, yılan, ağaç veya ok olarak yorumlanabilecek bir tasvir ile kuş benzeri bir tasvirden oluşmaktadır (**Levha 45.1**). Arka yüz ise boş bırakılarak hiçbir motife yer verilmemiştir (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 50). K. Schmidt bezemeli taş plakaların ilk örneklerinin Kuzey Suriye'de yer alan Jerf el-Ahmar yerleşiminde ortaya çıktığını belirterek, söz konusu buluntu grubunu niceliksel dağılımı ve yapısal özellikleri açısından Jerf el-Ahmar yerleşimiyle özdeşleştirmiştir. Bu bağlamda, Göbekli Tepe'de tespit edilen örnekleri "Jerf el-Ahmar türü plaket" şeklinde tanımlamıştır (Schmidt, 2007a, s. 123; Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 49; Güngördü, 2017, s. 172). Jerf el-Ahmar'daki bezemeli taş plakalar arasında, ön yüzünde kazıma tekniğiyle işlenmiş ve paralel konumlandırılmış dokuz motif içeren bir örnek bulunmaktadır. Motiflerden biri, kuyruğu kıvrılmış bir şekilde tasvir edilmiş dört ayaklı sürüngen benzeri bir hayvan şeklinde yorumlanmıştır. Bu tasvirin benzer bir örneği Göbeklitepe'de yüksek kabartma şeklinde işlenmiş bir hayvan tasviri olarak değerlendirilmiştir. Taş plakanın arka yüzünde ise yüzeyi kaplayan, kafes benzeri sade bir motif işlenmiştir (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 49). Bir diğer taş plaka örneğinin ön yüzünde farklı altı tane motif yer alır. Bu motiflerden ikisinin yılan ve örümcek olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Plakanın arka yüzünde ise yüzeyi tamamen kaplayan ve tekrarlanarak kullanılmış bir motif yer alır. Yay ve köşeli formlardan oluşan söz konusu motifler, içleri

kalın nokta bezemesiyle doldurularak yatay düzlemde altı sıra şeklinde işlenmiştir (**Levha 45.2**) (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 49). Bu bağlamda, Jerf el-Ahmar örnekleri incelendiğinde, bezemeli taş plakaların bölgeler arası etkileşimler sonucu benzer motifler barındırdığı görülür. Figüratif bezeme olarak kuş, yılan ve dört ayaklı sürünge benzeri hayvan tasvirleri yaygın şekilde kullanılmış olup, bunun yanı sıra geometrik motiflerin de sıklıkla kullanıldığı söylenebilir (Stordeur vd., 1996, ss. 1-2; Güngördü, 2017, s. 173). Göbeklitepe'nin taş plakalarına benzer diğer örnekler ise yine Kuzey Suriye'de bulunan Tel Qaramel yerleşiminde tespit edilmiştir. Buradaki taş plakalar üzerinde, yılan, panter ve balık kılıcı gibi figüratif tasvirler ile çeşitli geometrik bezemeler kullanılmıştır (**Levha 45.3**) (Mazurowski, 2003, s. 369; Mazurowski, 2007, ss. 581-582; Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 50; Güngördü, 2017, s. 173).

Çakmaktepe yerleşiminde, 2022 sezonundaki kazı çalışmalarında, yüzey buluntusu olarak ele geçen ve hem oluklu hem de figüratif bezeme içeren bir taş obje tespit edilmiştir. Taş obje üzerinde kazıma tekniğiyle, koşarcasına betimlenmiş ve ceylan olabileceği değerlendirilen üç tane hayvan figürü, hayvan figürlerinin aralarında ters yönde betimlenmiş ok tasvirleri işlenmiştir (**Levha 46.1**). Söz konusu taş obje, üzerindeki bezemeler göz önünde bulundurulduğunda yerleşim için ünik bir eser olarak değerlendirilmiştir. Kazı ekibinde yer alan arkeolog ve uzmanlar tarafından yapılan değerlendirmeler doğrultusunda, bu objenin işlevsel olarak bileyi taşı olabileceği yönde yorumlanmıştır (Şahin vd., 2023, s. 460). Yerleşimde yürütülen kazıların yakın tarihte başlamış olması nedeniyle, buluntu sayısı henüz sınırlı olup ilgili akademik yayınlar da oldukça sınırlıdır. Kazı çalışmalarının ilerlemesiyle birlikte hem buluntu topluluğunun hem de buluntulara yönelik bilimsel yayınların sayılarının artacağından şüphe yoktur.

Karahantepe yerleşiminde de yürütülen kazı çalışmalarının yakın tarihte başlamış olması nedeniyle, buluntu sayısı ve ilgili akademik yayınlar henüz sınırlıdır. Şu ana kadar tespit edilen küçük buluntu grupları arasında, taş plaka olarak tanımlanması net olmamakla birlikte, taş obje olarak nitelendirilen bezemeli bir eser ortaya çıkarılmıştır (**Levha 46.2**) (Çelik, 2011, s. 246). Söz konusu taş obje silindirik formda olup, benzer örnekleri Güney Levant'taki Ain Mallaha ve Shaar HaGolan yerleşimlerinde tespit edilmiştir (Cauvin, 1972, fig. 5.1 – 23.2; Çelik, 2011, s. 246). Bu doğrultuda, Cauvin, bu tarz formlara sahip

taş objeleri Levant'ın Natufian kültüründen türeyen stilize insan figürleri şeklinde yorumlamıştır (Cauvin, 1972, ss. 20-31; Çelik, 2011, s. 246).

Sefertepe'de taş plaka olarak tanımlanması kesin olmamakla birlikte, ele geçen taş objeler arasında kireçtaşı üzerine hem kazıma hem de kabartma tekniği kullanılarak bezeme işlenmiş bir örnek tespit edilmiştir. Taş objenin ön ve arka yüzeylerine, farklı konumlandırılmalarına rağmen her iki yüzde de 13 adet daire motifi işlenmiştir. Daire motiflerinin aralarına doğrusal çizgi bezeme işlenmiştir (**Levha 47.1**). Ayrıca, kireçtaşından yapılmış bu objenin içinde tuf bulunduğu tespit edilmiştir (www.tastepeler.org, 2024). Söz konusu alanda da yürütülen çalışmalarının yakın tarihte başlaması nedeniyle, ele geçen buluntular ve ilgili akademik yayınların sayısı şu aşamada sınırlıdır.

Buluntuların bölgesel etkileşim boyutu dikkate alındığında, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem içerisinde Anadolu coğrafyasında da taş plaka niteliğinde benzer buluntuların varlığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, Orta Anadolu'da yer alan Aşıklı Höyük'te tespit edilmiş olan bezemeli taş plaka örneği, söz konusu kültürel yayılımın ve sembolik ifadenin bölgesel çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Aşıklı Höyük'te bezemeli buluntular arasında değerlendirilen ve tekil örnek olan bezemeli taş plaka ele geçmiştir (Bordaz, 1969). Söz konusu bezemeli taş plaka, volkanik kökenli bir taştan üretilmiş olup, kazıma tekniğiyle bantlar halinde düzenlenmiş bezeme alanlarına sahiptir. Bu alanlar, geometrik motiflerle bezenmiş olup, geniş yüzeyde şevron, dar yüzde ise halka benzeri motifler işlenmiştir (**Levha 47.2**) (Sönmez, 2018, s. 182).

4.5. Taş Kaplar

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait bezemeli ve sembolik öğeler içeren taş kaplar, söz konusu dönemin önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır. Yapımında genellikle klorit taşı kullanılan bu taş kaplar hem günlük yaşamda hem de dini ritüeller ile mezar hediyeleri uygulamalarında kullanıldıkları tespit edilmiştir. Üretim tekniğinde yaygın bir tip gösterse de üslup ve bezeme yönünden farklılıklar vardır. Taş kaplar, bezemeli örneklerin yanı sıra bezemesiz örnekleri de bulunmaktadır. Çalışma kapsamındaki coğrafya olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi özelinde incelendiğinde, taş kapların yayılım

alanı Urfa bölgesine kıyasla Yukarı Dicle Havzasında yoğunluk göstermektedir (Özkaya ve San, 2007, s. 27; Güngördü, 2017, s. 161).

Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Körtik Tepe, Hasankeyf, Çayönü, Hallan Çemi ve Gre Filla'da bezemeli taş kap örnekleri tespit edilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu yerleşimlere ait seçili örnekler ele alınacaktır.

Körtik Tepe yerleşimindeki taş kap buluntularının çoğunluğu klorit taşından yapılmış olup, kaba ve ince nitelikli olmak üzere iki türde üretildiği tespit edilmiştir. İki türde üretilen bu kaba ve ince nitelikli taş kaplar, bezemeli ve bezemesiz örnekler şeklinde sınıflandırılmıştır. Kaba nitelikli üretilen taş kapların günlük kullanım amacıyla yapıldığı, ince nitelikli ve bezemeli taş kapların ise gömü hediyesi niteliğinde yapıldığı yönünde görüşler mevcuttur. İnce nitelikli olan taş kapların dış yüzeylerinin özenle perdahlanmasının yanı sıra bazı örneklerde tüm yüzeyde bezeme işlenmiştir (Özkaya ve Coşkun, 2011, ss. 95-96). Sadece geometrik bezemeler taşıyan örneklerin yanı sıra, az örneği olsa da tüm gövdesi kazıma ve kabartma yöntemi ile bezenmiş taş kaplar da alanda tespit edilmiştir. Çeşitli geometrik bezemeler ile birlikte işlenen kuş, dağ keçisi, akrep ve yılan figürleri süslemelerde görülmektedir. Akrep figürleri kısaç, ayak, kuyruk ve iğne detayları, dörtgen ve üçgen taranarak belirtilen gövdeleri ile betimlenmiştir. Bu akrepler arasında ise üçgen kafa detaylı, göz detayı işlenen, ayırık dilli, art arda birbirine ters açılar veren çizgiler ile gövdesi betimlenen yılan figürü bulunmaktadır. Ayrıca birbirine sarılı yılan figürleri de tespit edilmiştir (Özkaya, 2007, ss. 28-29). Körtik Tepe'de tespit edilen taş kapların malzeme ve yapım tekniği açısından benzerleri Anadolu'da Hallan Çemi ve Demirköy'de, Kuzey Irak'ta ise benzer üretimler Nemrik 9'un Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşiminde saptanmıştır (**Levha 48**) (Özkaya, 2007, ss. 28-29; Rosenberg, 1993, s. 120; Rosenberg, 1994, s. 126; Rosenberg, 1999, s. 5; Rosenberg ve İnal, 1999, fig.3; Kozłowski, 1989, s. 28).

Hasankeyf Höyük yerleşiminde karşılaşılan bazı mezarlardan gömü hediyesi olarak, klorit taşından yapılmış ve tümlenebilir durumda üç tane taş kap ele geçmiştir. Bu taş kapların ağız kenarlarında geometrik motifli bezemeler yer almakta olup, bu bezemeler yatay bant formunda işlenmiştir. Geometrik motifin yanı sıra hayvan figürlerinin betimlendiği örnekler de mevcuttur (**Levha 49.1**). Ayrıca söz konusu taş kapların yine

ağız kenarlarında, karşılıklı konumlandırılmış iki tane delik yer almaktadır. Taş kapların kırık bir şekilde ele geçmesi ve kimi parçaların eksikliği, bu kapların gömü hediyesi olarak mezara bırakılmadan önce bilinçli bir şekilde kırıldığını ve sonrasında parçalar halinde mezara bırakıldığı yönünde düşünceler mevcuttur (Uluçam ve Miyake, 2018, s. 30).

Çayönü yerleşiminde ele geçen taş kaplar da kaba ve nitelikli olmak üzere iki ana grupta değerlendirilmektedir. Kaba olarak üretilen taş kaplar, ağırlıklı olarak kireç taşından yapılmış olup, kumtaşı, bazalt ve granit gibi materyallerden yapılan taş kap örnekleriyle daha az karşılaşılmaktadır. Büyük ölçüde kırık durumda ele geçen taş kaplar, kenarları kalın, dip kısımları düz ve derin kâseler ile köşeleri alçak ve yuvarlatılmış dörtgenimsi çukur tabaklar şeklinde bir form sergiler. Yerleşimdeki taş kaplarda yaygın olarak sığ kâse, derin kap ve alçak kenarlı kap formları görülür. Bezemesiz taş kaplar çoğunlukla açık renkteki taşlardan yapılmış olup, yüzeyleri açıklanmıştır. Bezemeli kaplar ise koyu renkteki taşlardan, daha özenli bir ustalıkla yapılmıştır. Bezemeli kaplarda iki adet bezeme türü görülmektedir. Ağza paralel derin çizgiler ile verilen bezemeler ya da gövdeyi parça ya da tümüyle dâhil eden çizgi bezemeler vardır. Gövdeyi kaplayan bezemeler diğer sadece ağızda bulunan çizgi bezemelere göre daha sığ bir şekilde kazanmıştır (**Levha 49.2**) (Özdoğan, 2007b, s. 89).

Hallan Çemi yerleşiminde bulunan taş kaplar, ağırlıklı bir şekilde gri, yeşil ve siyah klorit taşından veya kireçtaşından üretilmiştir. Bezemeli kaplar çoğunlukla kazıma tekniğinde işlenmiş olup, kimi zaman da kabartma tekniğiyle bezenmiştir. Taş kapların üzerinde yer alan bezemeler geometrik motifler ve hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Bezemelerin içerdiği geometrik çizgiler, ağza paralel olan çizgiler ya da gövde üzerinde paralel bir şekilde ilerleyen çizgiler dışında birbirine ters açılar yaparak zikzak çizen çizgiler de örnekler arasında görülmüştür. Bunun yanında bu çizgiler ağza ve kaideye paralel kullanılarak orta bölümün bezeme için boş bırakıldığı da tespit edilmiştir. Hayvan figürleri ise yırtıcı olduğu düşünülen hayvan, ayakta durur şekilde ve kuyruğu dik bir pozisyonda betimlenip, vücudunun içi çizgiler ile süslenerek detay verilmiştir (**Levha 50.1**) (Rosenberg, 2007, s. 3).

Gre Filla yerleşiminde 2022 yılında gerçekleştirilen kurtarma kazıları esnasında taş kap parçaları gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu taş kap parçalarının arasında üzerinde kazıma tekniğiyle yapılmış geometrik bezemelerin yer aldığı örneklerin olduğu gözlemlenmiştir (Ekinbaş-Can ve Ökse, 2024, s. 341). Ayrıca, 2021 yılında yapılan kurtarma kazılarında ele geçen taş kap parçalarından bir tanesinin yüzeyinde, içi ağ taralı üçgen dizilerden oluşan bezeme olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer parçanın yüzeyinde ise şematik bir şekilde kazıma tekniğiyle yapılmış, boynuz şeklinde bir başlığı olan bir insan figürü, dört ayaklı betimlenmiş bir hayvan figürü ve bir adet dalın yer aldığı sahne işlenmiştir (**Levha 50.2**) (Kereci vd., 2023, ss. 304-305).

Fırat Havzası'nda yer alan Çakmaktepe, Karahantepe, Sefertepe, Göbeklitepe ve Nevalı Çori yerleşimlerinde bezemeli taş kap örnekleri tespit edilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu yerleşimlere ait seçili örnekler ele alınacaktır.

Karahantepe yerleşiminde 2019 yılında başlayan ve günümüzde halen devam eden kazı çalışmaları, gün yüzüne çıkarılan mimari tabakalar doğrultusunda erken dönem toplumlarının sosyal yaşamı ve organizasyonlarına yönelik önemli bulgular ortaya çıkarmıştır (Karul, 2022a, ss. 8-11; Karul vd., 2023a, ss. 205-220). Bunun yanı sıra küçük buluntular da ele geçmiştir. Bu küçük buluntuların içerisinde taş kaplar da bulunmaktadır. Söz konusu taş kaplar, siyah klorit taşından yapılmış geometrik veya hayvan motifleriyle bezenmiş örnekleri mevcut olmakla birlikte, yerleşimde domestik ve özel yapı olarak nitelendirilen farklı işlevdeki iki mekânda da tespit edilmiştir. Özel yapı olarak nitelendirilen AD yapısının güney ve kuzey aksında karşılıklı konumlandırılmış olan sekilerin üzerine ve çevresine bırakılmış çeşitli buluntular arasında bazıları tam bazıları ise kırık parçalar halinde taş tabaklar ile taş kaplara da rastlanmıştır (Karul, 2022a, s. 10; Karul, 2022b, s. 5; Karul vd., 2023a, s. 210; www.arkeofili.com, 2025). Barınak niteliğinde tanımlanan ve domestik yapı olarak değerlendirilen yapıda da taban üzerinde, büyük kireçtaştan yapılmış taş kaplar tespit edilmiştir (**Levha 51**) (Karul, 2022b, s. 6; Karul vd., 2023a, s. 210).

Sefertepe yerleşiminde 2021 yılında Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi – Taş Tepeler kapsamında başlatılan ve halen devam eden kazı çalışmalarıyla, ele geçen

buluntu toplulukları içerisinde taş kap örnekleriyle karşılaşmıştır (www.tastepeler.org, 2024).

Çakmaktepe yerleşiminde 2022 yılında yürütülen kazı çalışmaları sırasında gün yüzüne çıkartılan küçük buluntular arasında taş kap parçaları olduğu tespit edilmiştir (Şahin vd., 2024, ss. 453-470).

Çakmaktepe ve Sefertepe'deki kazı çalışmalarının görece yakın tarihte başlamış olması nedeniyle, mevcut buluntu sayısı henüz sınırlı düzeydedir ve buna ilişkin akademik yayınlar da sınırlıdır. Kazı çalışmalarının ilerlemesiyle birlikte hem buluntu topluluğunun hem de buluntulara yönelik bilimsel yayınların sayılarının artacağından şüphe yoktur.

Göbeklitepe yerleşiminde yürütülen kazı çalışmaları sonucunda, kazıma tekniğinde bezemeler içeren taş kaplar tespit edilmiştir. Söz konusu taş kaplar, işlenmeye elverişli ve nispeten yumuşak bir yapıya sahip klorit taşından yapılmıştır. Açık formda tasarlanmış bu taş kapların dış yüzeylerine, çoğunlukla geometrik motifler, daha az bir oranda da hayvan figürleri kazıma tekniğiyle işlenmiştir (Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007, s. 47). Kazıma yöntemiyle yapılan bezemelerde, bazen tüm gövdeyi kaplayan bazen de sadece ağız ve boyunda kullanılan çizgi bezemelere ek olarak hayvan bezemeleri de kullanılmıştır. Hayvan bezemelerine bakıldığında, bazen böcekgillerden olduğu düşünülen bezemeler bazen de ön ayakları havada yarı ayağa kalkmış gibi duran keçi örneği de dikkat çekmektedir. Örneklerde çizgi bezemeleri ağız veya boyuna yapılıp kabın gövdesi boş bırakılarak bezenecik figür için alan bırakılmıştır. İlaveten, kireçtaşından yapılmış, küvet formunda büyük bir taş kap yerleşimde tespit edilmiştir (**Levha 52**) (Schmidt, 2012, ss. 325-326).

Nevali Çori yerleşiminde yürütülen çalışmalar sonucunda, kireçtaşı ve kloritten yapılmış taş kaplarla karşılaşmıştır. Bu taş kaplar ağırlıklı olarak bezemesiz olup, kazıma ve kabartma teknikleriyle yapılmış bezemeli bazı örnekler de bulunmaktadır. Bezemeler genelde geometrik motiflerden oluşmakla birlikte, nadiren figüratif bezemelere de rastlanmaktadır (Hauptmann, 2011, ss. 65-86). Yerleşimde gün yüzüne çıkarılan kireçtaşından yapılmış bir taş kap üzerinde, dans eder konumda tasvir edilmiş iki figür yer alır. Bu iki figürün ortasında, benzer bir konumda tasvir edilen ve yerleşimin hafiri

tarafından, söz konusu coğrafyada bereketin sembolü olarak nitelendirilen ve Fırat kaplumbağası olarak tanımlanan bir figür daha yer alır (**Levha 53.1**) (Hauptmann, 2007a, s. 146). Garfinkel, taş kap üzerinde betimlenen bu figürlerin pek çok insani detaya sahip olarak işlenmelerinden dolayı bunların insan olarak yorumlanması gerektiğini belirtirken, ortadaki figürün ise kadın figürü olarak ele alınmasını ileri sürmüştür (Garfinkel, 2003, s. 112). Uzunel, söz konusu taş kap üzerindeki betimlemeyi baba, anne ve çocuk figürleri olarak değerlendirmektedir. Kenarlarda yer alan iki figürü tanrısal gücün temsili olarak yorumlarken, ortadaki figürü ise bu tanrısal birlikteliğin sonucu olarak ortaya çıkan tanrısal çocuk şeklinde yorumlamaktadır (Uzunel, 2024, ss. 46-47).

4.6. Kafatası Kültü

Yakın Doğu Bölgesi'nin Neolitik Dönemi bağlamında, ideolojik ve ritüel temalar etrafında şekillenen sembolik uygulamalar arasında ve belki de en dikkat çekici olanlarından biri kafatası kültürüdür. İlk örnekleri Natufian dönemde ortaya çıkan bu uygulama, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de varlığını sürdürmüş, özellikle söz konusu dönemin B evresinde, kafataslarının sıvanarak yeniden biçimlendirilmesiyle daha belirgin ve sistematik bir ritüele dönüşmüştür (Goren vd., 2001, s. 671; Goring- Morris ve Belfer-Cohen, 2002, s. 71). Filistin, Suriye, Ürdün, İsrail ve Türkiye'deki kimi Neolitik yerleşimlerde, yetişkin kadın ve erkek ile çocuk bireylere ait sıvalı kafatası örneklerine rastlanmıştır (Bonogofsky, 2018, s. 29). Kafatası kültürü işlemi, bedenin doğal çürüme sürecinin tamamlanmasının ardından mezarın yeniden açılarak kafatası ve kraniumun iskelet bütünlüğünden ayrılması, farklı yaş ve cinsiyetteki bireylere yönelik ortak bir uygulama olup, çıkarılan kafatasları üzerinde alçılama veya aşı boyası ile boyama gibi birtakım uygulamaların yapılmasıdır (Goren vd., 2001, ss. 685-688; Bonogofsky, 2018, s. 30). Atalar kültürünün somut bir yansıması olarak yorumlanan söz konusu ritüel uygulama çerçevesinde, iskeletlerden ayrılarak birtakım işlemler uygulanan kafatasları, kimi zaman yapıların belirli köşelerinde yer alan nişler içerisine yerleştirilmekte, kimi durumlarda ise özel olarak açılmış mezar çukurlarına koyulmaktadır (Verhoeven, 2002, ss. 233-258; Bonogofsky, 2005, ss. 124-135; Bonogofsky, 2018, s. 29; Lichter, 2018, s. 23). Belirli mekânlarda sergilenmek üzere seçilen kafatasları ve kraniumlara, alçı, marn, zift, kolajen ve deniz kabuğu gibi malzemeler kullanılarak çeşitli uygulamalarla işlenip, yüz hatlarının yanı sıra göz, burun, ağız ve kulak gibi detayların yeniden oluşturulması için boya uygulandığı tespit edilmiştir

(Bonogofsky, 2018, s. 29). Söz konusu kafatası kültü işlemlerinin, hem yetişkin kadın ve erkeklere hem de çocuk bireylere yönelik uygulanan, çok aşamalı ve sembolik ritüel bir niteliği olan ölü gömme pratiklerinin bir parçası olarak değerlendirilebileceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, bazı arkeolog ve antropologlar, kafataslarının biçimlendirilerek saklanması, toplumsal birlikteliği pekiştirmek ve topluluk kimliğini güçlendirmek amacıyla gerçekleştirilen kolektif ve kamusal bir ritüel organizasyon olabileceğini belirtmişlerdir (Verhoeven, 2002, ss. 233-258; Bonogofsky, 2018, s. 31; Lichter, 2018, s. 23).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde çalışma kapsamında incelenen yerleşimlerden Çayönü, Körtiktepe, Göbeklitepe ve Sefertepe yerleşimlerinde gömü gelenekleri ve kafatası kültürüyle ilişkili örneklerle rastlanmıştır.

Kafatası kültü ile ilişkili olarak Çayönü yerleşimi önemli bulgular içermektedir. Çayönü yerleşiminde, özel fonksiyonlu yapı olarak tanımlanmış ve kazı ekibi tarafından Kafataslı Yapı olarak adlandırılan yapıda, 400 iskelet ve 90 kafatası tespit edilmiştir (Erim-Özdoğan, 2007b, ss. 70-71; Erim-Özdoğan, 2011, s. 200). Bu yapı, burada gerçekleştirilen kafatası kültü ve buna bağlı ritüel pratikler hakkında önemli bulgular sunar. Bu bulgular, iskeletlerin parçalanması ve kafataslarının ayrılması gibi ritüel işlemlerin gerçekleştiğine işaret eder. Yukarı bölümlerde de belirtildiği gibi, bu yapının, ölü gömme gelenekleriyle doğrudan ilişkili olduğu ve belirli ritüel uygulamaların gerçekleştirildiği, özel işlevli bir mekân niteliği taşıdığı söylenebilir. Nitekim Frank Hole, söz konusu yapıda yürütülen ritüel faaliyetlerin, kafatasının bedenden ayrılması süreciyle bağlantılı törensel uygulamaları yansıttığını olabileceğini ifade etmiştir (Hole, 2000, ss. 200-201; Erim-Özdoğan, 2007b, ss. 70-71; Erim-Özdoğan, 2011, s. 200; Tekin, 2019, ss. 202-203).

Körtiktepe yerleşiminde tespit edilen mezar yapılarından ele geçen kafataslarının birçoğu alçılanmış ve aşı boyası ile boyanmış olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, iskeletin tamamının veya bazı bölümlerinin alçılanması uygulamasının en yoğun şekilde görüldüğü yerleşim Körtik Tepe'dir (**Levha 53.2**). Yapılan kazılar sonucu tespit edilen 743 mezardan 247'sinde alçı izlerine rastlanmış olup, 2015 yılında yapılan çalışmalar sonucunda ise, toplamda 446 iskeletin analizi gerçekleştirilmiş ve bunlardan 180'inde alçı izleri

belirlenmiştir. İncelenen 180 örneğin 72'sinin tamamen alçı ile kaplanmış olduğu tespit edilmiştir. Diğer 108 örnekte ise alçı uygulaması farklı şekillerde yapılmış olup, bazılarında yalnızca kafatası, bazılarında ise kol ve bacaklar alçı ile kaplanmış, bazı örneklerde ise kafatası dışında tüm vücudun alçıyla kaplandığı gözlenmiştir (Erdal, 2015, s. 21; Güngördü, 2017, s. 109). Körtiktepe’de ele geçen iskeletlerin tamamında alçılanma ve aşı boyası izlerinin mevcut olmaması dikkat çekici bir unsurdur. Söz konusu dönem içerisinde bu uygulama yaygın bir gelenek olarak görülse de her birey için bu tür bir işlem den söz edilemez. Bu durum, topluluğun sosyal yapısındaki bazı farklılıkları yansıtabilir. Alçılama ve benzeri ritüel uygulamaların yalnızca topluluk içerisindeki üst düzey bireyler için yapılmış olması muhtemeldir (Verhoeven, 2002, ss. 233-258; Güngördü, 2017, s. 111).

Göbeklitepe yerleşiminde gerçekleştirilen incelemeler sonucunda, modifikasyona uğramış toplam yedi adet insan kafatası tespit edilmiştir. İki yetişkin bireye ait kafatası ile bir yetişkin bireye ait kranium, parça şeklinde ele geçmiştir (**Levha 54.1**). Söz konusu örnekler üzerlerinde yapılan incelemeler, bu kalıntıların rastlantısal hasarlarla değil, bilinçli ve sistematik müdahalelerle şekillendirildiğini ortaya koymuştur. Modifikasyon süreci kapsamında, kafataslarının derilerinin muhtemelen yüzülerek etlerinden arındırılması ve sonrasında çakmaktaşı gibi taş aletler kullanılarak kemik yüzeyine derinlemesine kazınmış çizgiler ve oyuklar açıldığı tespit edilmiştir (Gresky vd., 2017, s. 1; Bonogofsky, 2018, s. 35). Ayrıca, kırmızı aşı boyası kalıntılarıyla birlikte ele geçirilen bir kafatası parçası üzerinde, sol üst kemer bölgesinde dikkat çekici bir delik tespit edilmiştir (**Levha 54.2**). Bu bulgular üzerine incelemelerde bulunan Gresky ve çalışma arkadaşları, söz konusu deliğin konumu ile kafatası yüzeyinde bulunan ve kısmen dikey doğrultulu işlenmiş çizgisel izler arasında anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Araştırmacılar tarafından, sözü edilen yapısal özellikler, kafatasının bir ip aracılığıyla asılarak sergilenmiş olabileceğine dair güçlü bulguların olduğu ifade edilmiştir (Gresky vd., 2017, s. 5). İlaveten, yerleşimde tespit edilen bu özgün kafatası modifikasyon işlemi Gresky ve çalışma arkadaşları tarafından, gerçekleştirilen belirli ritüel veya törensel faaliyetlerle ilişkili olabileceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, araştırmacılar, söz konusu ritüel pratiklerin Anadolu ve Levant bölgelerinin Erken Neolitik topluluklarının, ölüm algısıyla başa çıkma ve ölümlere ilişkin anma ritüelleri kapsamında, kafataslarını

sergilemeye yönelik geliştirilmiş bir yaklaşım biçimi olabileceğini vurgulamışlardır (Gresky vd., 2017, ss. 1-10; Bonogofsky, 2018, s. 35).

Sefertepe yerleşiminde, 2021 yılında Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi – Taş Tepeler kapsamında başlatılan arkeolojik kazı çalışmaları günümüzde de sürdürülmektedir. 2024 sezonunda yürütülen çalışmalarda, özel bir yapının içinde yer alan nişte, yan yatar pozisyonda yerleştirilmiş bir insan kafatası tespit edilmiştir (**Levha 55.2**). Bu tespit, Neolitik Çağ’da ölü gömme geleneklerinin uygulanma biçimlerine yönelik önemli bulgular sunar. Ayrıca, kazı ekibi tarafından 19 M Açması olarak tanımlanan alan içerisinde, oval planda olup içinde bir sekinin de bulunduğu odada 21 adet insan kafatası tespit edilmiştir (**Levha 56.1**). Bu doğrultuda, bu yapı “Kafataslı Oda” olarak adlandırılmış ve Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin kafatası kültü uygulamalarına bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu odanın da bulunduğu 19 M açmasının köşe kısımlarında ise çok sayıda insana ait iskeletler ile fetüs kalıntıları, bebek ve insana ait diğer kemik kalıntılarıyla karşılaşmış olması, söz konusu yerleşimde de dönemin geleneği sayılan karmaşık gömü geleneklerinin uygulandığını göstermektedir (<https://arkeofili.com/sefertepe-kafataslariyla-dolu-bir-oda-emre-guldogan-roportaji>, 2025; <https://stonemounds.app/tr/blog/post/10-soruda-sefertepe>, 2025). Sefertepe’deki kazı çalışmalarının görece yakın tarihte başlamış olması nedeniyle, mevcut buluntu sayısı henüz sınırlı düzeydedir ve buna ilişkin akademik yayınlar da sınırlıdır. Kazı çalışmalarının ilerlemesiyle birlikte hem buluntu topluluğunun hem de buluntulara yönelik bilimsel yayınların sayılarının artacağından şüphe yoktur.

Kafatası kültürüne ilişkin uygulamaların bölgesel etkileşimleri göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu coğrafyasında da benzer ritüel pratiklerin izlerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda, Orta Anadolu’da yer alan Pınarbaşı A yerleşmesinde tespit edilen başsız gömüt örneği, söz konusu geleneğin en azından MÖ 9. Binyıl itibarıyla bul bölgede de uygulanmaya başladığını ortaya koymaktadır (Lichter, 2018, s. 23). İlaveten, Çatalhöyük ve Köşk Höyük’te tespit edilen sıvalı kafatası uygulamaları, bu ritüel pratiğin Orta Anadolu’da Çanak Çömlekli Neolitik Dönem’e kadar sürdüğünü göstermektedir (Lichter, 2018, s. 23). Köşk Höyük’te gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, Geç Neolitik evreye tarihlendirilen tabakalarda toplam 19 kafatası ortaya çıkarılmıştır. Kil ile sıvanmış bu kafatasları, hasır parçalarına sarılarak yerleşim içerisinde belirli alanlarda tekil ya da

grup halinde muhafaza edilmiştir. Söz konusu kafatasların on üçünde ağız, burun, kulak ve gözler kil kullanılarak yeniden şekillendirilmiş ve ardından yüz yapısının tamamı kırmızı aşı boyası ile boyanmıştır. Diğer altı kafatasında ise bu türde bir uygulamaya rastlanmamıştır (**Levha 56.2 ve 57.1**) (Özbek, 2009, ss. 145-150; Lichter, 2018, ss. 23-24). Çatalhöyük yerleşiminin V. tabakasında, güney alandaki 42 numaları evin tabanı altında, hocker pozisyonunda sol tarafına yatırılmış yetişkin bir kadın bireye ait bir gömüt ile kollarının arasında yer alan alçıyla sıvanmış ve kırmızı aşı boyası ile boyanmış başka bir bireye ait kafatası açığa çıkartılmıştır. Söz konusu kafatasının, kadın ile birlikte gömülmesi işleminden önce uzun süreli saklama veya çeşitli etkinliklerde sergilenme amacıyla kullanıldığı anlaşılmıştır (**Levha 57.2**) (Boz ve Hager, 2013, s. 24; Lichter, 2018, s.24).

Orta Anadolu Bölgesi'nde şimdiye dek Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen herhangi bir sıvalı kafatası örneğine rastlanmamış olması, bu uygulamanın kökeninin Yakın Doğu'ya dayandığını ve zamanla kuzeye doğru yayılım göstererek Anadolu'da da uygulandığını düşündürmektedir (Özbek, 2009, ss. 145-147).

Özetle, Neolitik Çağ'a tarihlenen Levant ve Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu yerleşimlerinde, kafatası kültürü kapsamında vücuttan ayrılan kafataslarına alçılama, boyama ve bezeme gibi çeşitli işlemlerin uygulandığı, bazı örneklerin ise herhangi bir işleme tabi tutulmadan bırakıldığı gözlenir. Bu durum, ilgili ritüel pratiğin kendi içinde çeşitlilik arz eden bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar (Bonogofsky, 2018, s. 30).

SONUÇ

Soğuk hava şartlarının iyileşmesiyle birlikte insanların avcı-toplayıcılığa dayalı göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam şeklinden yerleşik yaşama geçtiği süreç Neolitik Çağ olarak tanımlanır. Neolitik Çağ'da insanlar konargöçerlikten tam yerleşim planına geçmiş, daha önceleri toplayıcılık yaparak tükettikleri yabani bitkileri evcilleştirme sürecine girerek tarımsal sürdürülebilirliği olan bir yöntem benimsemiş ve hayvanların sadece etini tüketmek yerine, onları ehlileştirerek hem tarımsal süreçte iş gücünü hafifletmişler hem de ikincil ürün olarak süt ve yün elde ederek protein ihtiyaçlarını ve günlük yaşam tarzlarını daha elverişli hale getirmişlerdir. Bu durumların yanı sıra, olasılıkla bir aidiyet duygusu içerisinde, konut yapıları ve kamusal binalar inşa ederek yerleşim alanının tüm organizasyonunu planlayıp mimariye ve yaşadıkları alana büyük önem göstermişlerdir. Böylelikle yeni iş alanları, yeni ustalıklar ortaya çıkmış ve dahası bireylerin doğal çevreyle olan ilişkisi yeniden şekillenmiştir.

Neolitik Çağ, seramiğin kullanımına bağlı olarak Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik olmak üzere iki ana döneme ayrılmaktadır. Bu adlandırma, seramiğin günlük yaşamda kullanılmaya başlanması ve kültürel anlamda entegre edilmesiyle ortaya çıkan önemli bir ayrımı yansıtmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, seramik üretiminin henüz gelişmediği, ancak insan topluluklarının köklü değişimlere uğradığı süreci temsil eder. Bu dönemde, topluluklar taş ve çevrelerindeki diğer doğal materyalleri kullanarak gereksinimlerini karşılamışlardır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, aynı zamanda yerleşim şekilleri ve besin elde etme stratejilerinde belirgin değişikliklerin yaşandığı bir süreçtir. Bu dönemde, insanlar çoğunlukla avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik hayata geçişin ilk adımlarını atarlar. Ayrıca, belirli temel ekonomik faaliyetlerden fazlaca yararlanma bu dönemin en önemli özelliklerinden biridir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de, yerleşik hayata geçişin ilk adımlarının atılmış olmasıyla birlikte, toplulukların ekonomik, kültürel ve sosyal yapılarında daha sonraki dönemlerde gerçekleşecek büyük dönüşümlerin temelleri de atılmıştır. Bu dönemdeki yerleşim stratejileri ve besin elde etme yöntemleri, Neolitik Çağ'ın sonraki evrelerinde yaşanacak büyük değişimlerin habercisi niteliğindedir. Bu dönemde, yerleşik yaşama geçişin ilk izlerinin görülmesiyle birlikte, topluluklar tarafından inşa edilen mimari yapılar dikkat

çeker. Dönem içerisinde, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye ile Kuzey Irak bölgelerindeki yerleşim alanlarında yaygın olarak görülen konut mimarisinin yanında konut dışı mimarinin de görüldüğü tespit edilmiştir.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, yalnızca üretim teknikleri ve yaşam biçimleri açısından değil, sembolik düşünce sistemleri açısından da insanlık tarihinin kritik bir evresini temsil eder. Yaklaşık olarak MÖ 10.binyıldan 7.binyılın başlarına kadar uzanan bu zaman diliminde, insan toplulukları, yerleşik hayata geçişle birlikte karmaşık sosyal ve kültürel yapılar geliştirmiştir. Bu süreçte, sembolizm ve sembolik dil, toplulukların inanç sistemlerini, sosyal yapılarını ve çevrelerini algılayış biçimlerini ifade etmelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Bu tez çalışmasının ana coğrafi kapsamını oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, insanlık tarihinin en radikal kültürel dönüşümlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafya, Neolitikleşme süreciyle birlikte, yalnızca temel ekonomik üretimlerin değil, düşünsel ve sembolik yapının da evrildiği bir merkez haline gelmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, özellikle, Göbekli Tepe, Karahantepe, Çayönü, Nevalı Çori, Sayburç, Körtik Tepe, Sefertepe ve Hallan Çemi gibi yerleşim alanlarında gözlemlenen sembolik anlatımlar açısından benzersiz bir yoğunluğa sahiptir. Bölgedeki baskın sembolizm, yalnızca estetik değil, toplumsal ve ritüel işlevleri açısından da çok katmanlıdır.

Arkeolojik veriler ve yerleşimlere dayalı sembolik ifadeler üzerine yapılacak çıkarımlar ve sonuçlara geçmeden önce, sembolizmin günümüzdeki anlam ve işlevine dair kısa bir değerlendirme yapmak, konunun bağlamını kavramak ve kültürel sürekliliği anlayabilmek açısından önem arz etmektedir.

Sembolizm 19. yüzyılın sonlarında Fransa’da ortaya çıkan ve kısa sürede edebiyat başta olmak üzere sanatın birçok dalında etkili olan bir estetik yaklaşımdır. Bu akım, gerçekliğin doğrudan temsilinden uzaklaşarak, sezgiye, duyguya ve bilinçdışına dayanan çok katmanlı bir anlam dünyası yaratmayı hedeflemiştir. Sembolik sanatçılar, insanın içsel deneyimlerini, soyut kavrayışlarını ve metafizik arayışlarını ifade edebilmek adına simgeleri, çağrışımları ve imgeleri bilinçli bir biçimde kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda sembolizm, yalnızca bir sanat anlayışı değil, aynı zamanda anlamın

görünmeyen düzlemlerine yönelik felsefi bir yönelim olarak da değerlendirilmektedir (Balakian, 1967; Guralnik, 1979). Bu doğrultuda sembolizm, tarih boyunca insanın düşünsel, inançsal ve toplumsal dünyasını ifade etme çabasında temel bir araç olmuştur. Her ne kadar 19. yüzyıl sonunda bir sanat ve edebiyat akımı olarak tanımlanmış olsa da, sembol kullanımı çok daha eskiye, tarihöncesi dönemlere dayanmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de ortaya çıkan sembolik anlatımlar, modern sembolizmin ilk temellerini oluşturmuş, insanın bilinç yapısında sembol üretme eğiliminin sürekliliğini göstermiştir.

Konumuz gereği Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sembolizmine dönecek olursak, yazının henüz icat edilmediği bu dönemde, semboller ve bir arada kullanıldıklarında oluşturdukları güçlü anlamlar, toplulukların algı yönetiminin temel unsurları olarak işlev gördükleri söylenebilir.

Konuya arkeolojik veriler ve yerleşimler özelinde bakıldığında; Göbekli Tepe, Karahantepe, Nevalı Çori, Çayönü, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Sefertepe, Hasankeyf Höyük, Sayburç, Çakmaktepe ve Gre Filla gibi bölgedeki önemli yerleşimlerde ortaya çıkartılan arkeolojik buluntular, özellikle anıtsal mimari yapılar, dikilitaşlar, figüratif kabartmalar, antropomorfik ve zoomorfik tasvirler, geometrik desenler ve çeşitli kült objeleri aracılığıyla dönemin sembolik repertuarının dikkat çekici bir zenginliğe ve çeşitliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu materyaller, yalnızca estetik değerleriyle değil, aynı zamanda kolektif hafızanın taşıyıcıları, toplumsal normların aktarıcıları ve mitolojik anlatıların sahnelenme araçları olarak işlev görmüşlerdir. Arkeolojik verilerin sunduğu görsel, mekânsal ve bağlamsal ipuçları, erken Neolitik insanının doğayla, toplumla, ölümle ve kutsallıkla kurduğu ilişkileri anlamada büyük önem taşır.

Çalışma kapsamında yapılan incelemeler ve bağlamsal analizler sonucunda, bu sembollerin belirli tematik kümeler etrafında şekillendiği ve dönemin kültürel düşüncesine yönelik çok katmanlı anlamlar içerdiği çıkarımına varılmıştır. Bu bağlamda, özellikle hayvan tasvirleri, soyut geometrik motifler ve insan tasvirlerinin farklı yerleşimlerde benzer biçimlerde ve bağlamlarda yer alması, bu sembollerin sadece lokal anlamlar taşımadığını, aksine, daha geniş bir kültürel ortak zeminde üretildiğini göstermektedir. Bu durum, erken Neolitik dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer

alan yerleşimlerin, sadece maddi kültür bakımından değil, sembolik düşünce yapısı açısından da ortak bir evrensel dili paylaştığını düşündürmektedir.

Araştırmanın bulguları, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sembollerinin bireysel yaratıcılıktan ziyade kolektif üretim süreçlerinin ürünü olduğunu, bu nedenle söz konusu sembollerin toplulukların kimlik inşasında, ortak değerlerin ve normların aktarımında, ritüel düzenin organizasyonunda ve toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında işlevsel araçlar olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır.

Sembollerin temsil ettikleri temalar açısından da çeşitlilik gösterdiği ve bu çeşitliliğin, dönemin toplumsal yapısı hakkında önemli ipuçları sunduğu görülmektedir. Ölümle ilişkili ritüel uygulamalar, kutsal mekan algısı, cinsiyet rolleri ve insan-hayvan-doğa ilişkileri gibi kavramlar, semboller aracılığıyla dile getirilmiş ve sembolik sistemin merkezinde yer almıştır. Bu açıdan bakıldığında, semboller yalnızca geçmişe ait sanat eserleri olarak değil, düşünce sistemlerinin somut karşılıkları, dünya görüşünün dışavurum biçimleri ve kültürel sürekliliğin görsel hafızaları olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma sonucunda, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in yalnızca yeni yaşam stratejileri ve tarımsal ekonomik gelişmeler üzerinden yorumlanmasının, dönemin toplumsal yapısını ve kültürel derinliğini anlamakta yetersiz kalacağı çıkarımına varılmıştır. Sembollerin sistematik biçimde çözülmesi henüz mümkün olmasa da mevcudiyetleri dönemin ideolojik dünyası, toplumsal örgütlenme biçimleri, ritüel pratikleri ve kutsal ile dünyevi arasındaki ayrımın nasıl kurulduğunu anlamaya yönelik birtakım çıkarımların yapılabilmesini sağlar. Bu durum, sadece Neolitik Çağ için değil, insanlık tarihinin en erken düşünsel yapılanmalarının izini sürebilmek açısından da büyük öneme sahiptir.

Arkeolojik buluntular üzerinden bakıldığında, Göbeklitepe, Karahantepe, Nevali Çori, Sefertepe ve benzeri alanlarda yer alan T formlu dikilitaşların yalnızca mimari öğeler olmadığını, aynı zamanda sosyal, dini ve ideolojik sistemlerin sembolik taşıyıcıları olduğunu gösterir. Söz konusu dikilitaşlar üzerindeki betimlemeler, hayvan figürlerinden soyut geometrik desenlere kadar uzanan geniş bir anlatım repertuarını ortaya koyar. Bu semboller, grup kimliği ve inan sistemlerinin dışa vurumu niteliğindedir. Özellikle tilki,

yılan, turna, boğa ve leopar gibi figürlerin yinelenmesi, hayvan sembolizminin doğrudan mitolojik ve kült pratiklerle ilişkilendirildiğini göstermektedir (Peters ve Schmidt, 2004).

Göbekli Tepe'deki dairesel planlı yapıların iç düzenlemeleri, bu yapıların yalnızca ibadet değil, aynı zamanda sosyal bütünleşme mekânları olduğunu göstermektedir. Bu yapılar, sembollerin kolektif olarak üretildiği, aktarıldığı ve yeniden üretildiği alanlar olarak işlev görmüş; toplumsal hafızanın mekânsal bir biçimde inşa edildiği yapılardır. Sembollerin bu yapılarla birlikte okunması, onların yalnızca betimsel değil, bütüncül bir kültürel anlam sisteminin parçası olduğunu ortaya koyar (Schmidt, 2007b).

Karahantepe'de ortaya çıkarılan insan başlı ve fallus betimli kabartmalar, sembolizmin cinsiyet, üretkenlik ve kozmik dengeyle ilişkili yönlerini ortaya koyar. Bu betimlemelerde yer alan detaylar, sadece ikonografik çeşitliliği değil, aynı zamanda sembolizmin sosyal organizasyonla kurduğu karmaşık ilişkiyi de gösterir. Figüratif semboller, kimi zaman mitolojik varlıkları simgelerken, kimi zaman soyut kavramları veya geçiş ritüellerini temsil eder. Böylece semboller yalnızca anlatmakla kalmaz; aynı zamanda dönüştürür, düzenler ve yön verir (Karul, 2021; Karul, 2022b).

Nevali Çori, Çayönü ve Hallan Çemi gibi yerleşimlerde görülen bireysel figürinler, doğrudan ev içi yaşama, ölüm kültürüne ve ritüel objelere dair bilgi sunar. Özellikle kafatası nişleri, platform gömütler ve mezar içi objeler, sembolizmin bireysel düzlemde de etkin bir biçimde kullanıldığını göstermektedir (Hauptmann, 2007a; Erim-Özdoğan, 2007b; Erim-Özdoğan, 2011; Rosenberg, 2007a; Rosenberg, 2011).

Soyut sembollerin (H, C, daire, şevron vb.) tekrar eden biçimde kullanılması, erken dönemde yazı öncesi iletişim sistemlerinin ortaya çıktığına dair ipuçlarına işaret ediyor olabilir. Bu sembollerin kutsal bilgi aktarımına, kozmik düzenin temsiline ya da grup kimliğinin inşasına yönelik olduğu varsayılabilir (Uzunel, 2022; Uzunel, 2024).

Sembolizm toplumsal işlevi açısından değerlendirildiğinde, bu semboller aracılığıyla grup üyeleri arasında bir aidiyet duygusu inşa edildiği ve sembollerin ritüeller yoluyla bu aidiyeti pekiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle anıtsal yapılar, toplu katılım gerektiren törenlerin sahnesi olmuş; bu yapılar etrafında kurulan sembolik düzen, grup

içi dayanışmayı ve kimlik bilincini pekiştirmiştir. Bu durum, sembolizmin yalnızca bireysel anlam üretimi değil, aynı zamanda kolektif bir inşa süreci olduğunu ortaya koyar. Karşılaştırmalı analizler sonucunda Levant, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'taki yerleşimlerde de benzer sembolik öğelere rastlanması, Güneydoğu Anadolu'daki sembolizmin lokal değil, bölgesel bir kültürel sistemin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Tell Abu Hureyra, Jerf el-Ahmar, Mureybet ve Nemrik 9 gibi alanlarda yer alan figüratif öğeler, bu sembolizmin farklı coğrafyalarda ortak mitolojik temeller üzerine kurulduğunu düşündürmektedir (Verhoeven, 2002).

Yapılan araştırma ve analizler neticesinde, daha önce de belirtildiği üzere, incelenen sembolik ifadelerin geniş bir coğrafi alana yayıldığı ve benzer anlatı biçimlerine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda, kolektif sembolik anlatımların farklı bölgelerdeki ortak ve ayrışan yönleri tarafımca karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve bulgular, aşağıdaki sayfada sunulan tabloya yansıtılmıştır.

Tablo 5.1. Kolektif sembolik anlatımların farklı bölgelerdeki benzer ve farklı yönleri

Bölge	Anıtsal Mimari	Heykeltıraşlık Eserleri	Bezeme türleri	Ölü Gömme Gelenekleri ve Kafatası Kültü
Kuzey Suriye	Merkezi konumda, büyük boyutlu ve dairesel planlı anıtsal yapılar inşa edilmiştir.	İnsan ve hayvan betimlemelerinin yer aldığı heykeltıraşlık eserleri ve figürinler tespit edilmiştir.	Geometrik motifler, stilize edilmiş hayvan figürleri ve soyut semboller görülür.	İnsan kalıntıları, anıtsal yapılar içerisinde tespit edilmiştir.
Kuzey Irak	Taş temelli, küçük ölçekli yapılar tespit edilmiş olup, anıtsal mimari örnekleri sınırlı düzeydedir.	Az sayıda taş heykeller ve figürinler tespit edilmiştir.	İnsan ve hayvan tasvirleri görülür.	Mezarlar genellikle basit toprak çukurlarından oluşmaktadır. Kafatası kültürüne dair doğrudan kanıtlar mevcut değildir.
Güneydoğu Anadolu	T biçimli büyük dikilitaşlarla çevrili dairesel planlı anıtsal yapılar inşa edilmiştir. Ayrıca, küçük ölçekli taş yapılar ve açık alanlar da belgelenmiştir	Çok sayıda insan ve hayvan heykelinin yanı sıra, antropomorfik ve soyut sembollerle bezenmiş dikilitaşlar ve figürinler tespit edilmiştir.	Geometrik motiflerin yanı sıra, stilize insan ve hayvan tasvirleri ve soyut semboller görülür.	Mezarlar, konut tabanlarına yerleştirilmiş olup zengin ölü armağanları içermektedir. Bazı iskeletlerin alçıyla sıvandığı ve aşı boyasıyla boyandığı tespit edilmiştir. Ayrıca, ölülerin kafataslarının çıkarılarak belirli yapıların içinde saklandığı tespit edilmiştir.

Bu çalışma kapsamında çıkarımda bulunulması gereken önemli sorulardan biri, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem topluluklarını, anıtsal mimari yapılar ve sembolik temsil dili üretmeye iten temel etkenlerin neler olduğudur. Bu sorunun yanıtı, dönemin toplumsal yapısı, inanç sistemleri, ekonomik dönüşüm süreçleri ve sosyal hiyerarşilerin evrimi ile doğrudan ilişkilidir. Anıtsal mimari ve sembolizmin bu süreçteki rolü, insan topluluklarının toplumsal bağlarını güçlendirme ve ortak kimlik inşası açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan sembolik temsil biçimleri, bilişsel evrim perspektifinden incelenmeye değerdir. Bu bağlamda, arkeolog Trewor Watkins'ın ve psikolog Merlin Donald'ın katkıları dikkate değerdir.

Watkins, Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklarının anıtsal mimari ve sembolik dil üretimini, bilişsel evrim açısından analiz etmiştir. Watkins, kamusal yapı kavramının benimsenmesiyle birlikte toplulukların yeni sosyal durumlarla karşılaşacaklarını ve bu süreçle birlikte toplulukların yeni algılarla evrimleşerek bu evrimin derin etkileri sonucu yeni ve güçlü bir kültürel sembolik temsil tarzını deneyimlediklerini düşündüğünü ileri sürmüştür. Bu görüşe katılarak, belirtmek gerekir ki, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'deki iklimsel değişiklikler ve elverişli iklim koşullarının sağlanması, yerleşik hayata geçişi ve tarımın gelişimini destekleyerek Neolitik yerleşimlerin oluşumuna olanak tanımıştır. Bu evrimsel sürecin bir yansıması olarak, bu yerleşimlerdeki mimari öğeler, toplulukların sosyal ve kültürel dönüşümünün sembolik ifadeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gelişmeler, kültürel sembolizmin güçlenmesinin ve toplumsal kimliğin pekiştirilmesinin temel nedenleri arasında yer almaktadır. Watkins, bu dönemin sembolik ifadelerini, yazısız bir iletişim sistemi olarak değerlendirmiştir. Bu sembolik ifadeler aracılığıyla toplulukların ortak değerlerini ve kimliklerini ifade ettiklerini belirtmiştir (Watkins, 2004; Watkins, 2010; Watkins, 2018).

Merlin Donald, insan zihninin, bireysel ve topluluk düzeyinde, kültürel bilgiyi saklama ve paylaşma becerilerinin evrimsel bir süreç içinde geliştiğini savunmuştur. İlk olarak yavaş ama artan bir hızla, insanlar bilişsel işleme kapasitelerini artırarak, düşünce, hafıza ve bilgi işleme alanlarında önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Donald'a göre, bu süreçte insanın zihinsel kapasitesinin sınırları, sembolizmin kullanımıyla genişlemiştir. Donald, sembolik temsil sistemlerini kültürün evrimindeki temel taşlardan biri olarak görmektedir. Merlin Donald'ın zihnin ve kültürün birlikte evrimini açıklayan teorileri,

insanlığın bilişsel evriminde sembolizmin ve kültürel gelişimin kilit rolünü anlamamızda önemli bir katkı sunmaktadır. Donald'ın bilişsel ağ kavramı, kültürel bilgilerin bireysel zihnin ötesine geçerek topluluklar arasında nasıl paylaşıldığını ve organize edildiğini açıklamaktadır. Sembolik temsil sistemleri, insan topluluklarının zihinsel kapasitesini genişleterek, kültürel gelişimlerinin hızlanmasına olanak sağlamıştır. İnsanlar, semboller aracılığıyla düşünce süreçlerini organize etmiş ve bu sayede karmaşık kültürel yapılar oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, sembolizmin evrimi, insan zihninin ve kültürünün birlikte nasıl evrildiğini anlamada kritik bir rol oynamaktadır (Donald, 1991; Donald, 2001).

Konu bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda, çalışma doğrultusunda aşağıdaki sonuçlara ve çıkarımlara varılabilir.

Paleoantropoloji araştırmalarının günümüzde ulaştığı noktada, Homo sapiens türü ile günümüz insanların dış görünüşü ve fiziksel özellikleri arasında belirgin bir fark bulunmadığı açıkça ortaya konmuştur. Homo sapiens, Latince "akıllı" ve "bilge" anlamına gelen bir terimdir ve insanın diğer hominin türlerinden ve primatlardan ayıran temel özelliklerinden biri, beyin hacmindeki ve taş alet teknolojisindeki gelişmelerdir. Memeliler arasında, beyin hacmi vücuda oranla en büyük olan beyin insan beynidir. Bu gelişim, insanı düşünmeye ve düşünmekle birlikte üretmeye yönlendiren bir etkiye sahiptir. İlk başlarda bu üretim ihtiyaca dayalı olarak alet edevat yapımı gibi pratik alanlarda gözlemlenmişken, zamanla bu üretim manevi bir değer kazanmış ve kültür, inançlar, semboller ve din gibi olgular ortaya çıkmaya başlamıştır. İnsan zihninin ve kültürünün birlikte evrimleştiği varsayımı, bu yazının temel argümanları arasındadır.

İnsanlık tarihi, zihnin ve kültürün birlikte evrimleştiği bir süreçtir. İnsanlar, ilk olarak doğal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretim yaparken, zamanla semboller ve soyut düşüncelerle bu üretimi kültürel ve manevi bir düzeye taşımışlardır. Bu dönüşüm, insanın zihinsel kapasitesinin arttığı ve kültürel ürünler üretmeye başladığı bir evreyi işaret eder. Beynin fizyolojik gelişimi, soyut düşünme, dil ve sembolizm gibi kültürel faktörlerin doğmasına olanak tanımıştır. Zihin ve kültürün birlikte geçirdiği evrim sürecindeki en önemli nokta ise insanların semboller ve özellikle sembolik temsil sistemlerini keşfetmeleridir. Artık çevrelerini anlamlı ve önemli sembolik bir çerçeve içerisinde görmeye başlarlar. Watkins'in ifade ediş şekliyle, bu insanlar, görsel sembolik temsil

sistemlerini deneyen ve bu sistemlerin güçlerini ilk deneyimleyen insan topluluklarıdır (Watkins, 2004). Topluluklar halinde yaşamaya başlarlar ve belki de kendilerini bir arada tutacak ortak bir aidiyet duygusuna gereksinim duydukları için oluşturdukları kültürü yayma çabasına girişirler. Böylece kendileri ve dünyaları hakkında soyut kavramları, inançları ve fikirleri dışsallaştırarak kalıcı bir biçimde somutlaştırmanın yollarını tasarlamışlardır. Bu yollardan ikisi kesinlikle sembolik dil ve mimaridir. Bu topluluklar sembolik dili kullanarak kültürlerini mimari öğelere aktarmışlardır. Bu kültür sembolik dil yardımıyla, domestik alanlar, tapınaklar, sütunlar ve tahıl depoları gibi birçok mimari öğelere yansımıştır. Sembolik temsil dilinin mimariyle aktarıldığı en güzel örneklerden biri Göbeklitepe'dir. Göbeklitepe'deki topluluklar o devasa sütunların üzerine bir dizi hayvan türlerini resmetmişlerdir. Sadece hayvan kabartması yapmakla yetinmeyip bu sütunların üstüne, yanlardan getirilip ön cephede birleştirilen iki kol kabartması da işlemişlerdir. Bu sütunlar aslında o topluluklar için tanrısallık ilkesinin somutlaştırılmış bir haliydi. O dairesel yarı yeraltı planlı alanlar bir tapınak, orada yaşayan toplulukları bir arada tutacak, ortak bir aidiyet duygusu benimsetecek kamusal bir tapınım alanlarıydı. Bu sütunların üzerindeki semboller tek tek değil bir bütün olarak algılanıp izlenildiğinde aslında izleyiciye ne çok şey anlatmaktadır. Bu da sembolik dilin mimariyle aktarımının ne kadar güçlü bir etki bıraktığının kanıtı olabilir. Bu gelişimle birlikte mimarinin sadece bir yapı, heykellerin, bezemeli taş kapların, bezemeli taş levhaların sıradan bir taş obje olmadıkları aslında sembolik kültür algısının betimlendiği öğeler olduğu gözlemlenir. Sembolik dili geliştiren bu topluluklar mimari ve zanaatkârlık aracılığıyla, yalnızca topluluğun ve onu oluşturan hanelerin sosyal yaşamına yönelik çerçeveler oluşturmakla kalmayıp, topluluğun kültürünün, tarihinin ve daha birçok şeyin kaydedildiği, korunduğu ve aktarıldığı, Watkins'in tabiriyle (2004) "hafıza tiyatroları"nı da oluşturmuşlardır.

Çalışmanın sonucuna varmak gerekirse, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, toplumsal yapılar ve kültürel pratikler açısından köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde yerleşik hayata geçiş ve tarıma dayalı üretim faaliyetlerinin artışı, toplulukların sosyal yapılarında belirgin bir evrim sürecini başlatmıştır. Bu değişim, ekonomik temellerin güçlenmesinin yanı sıra, toplumsal organizasyonun daha karmaşık bir hale gelmesine ve yeni sosyal düzenlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yerleşik hayata geçişle birlikte artan nüfus yoğunluğu ve sosyal etkileşim, toplulukların kendilerini daha güçlü bir şekilde tanımlamaları ve kolektif kimliklerini pekiştirmelerini sağlamıştır.

Bu toplumsal evrim, kültürel sembolizmin de daha belirgin hale gelmesine olanak sağlamıştır. Anıtsal yapılar, heykeller, taş levhalar, taş kaplar, dikilitaşlar ve çeşitli sembolik temsiller, bu dönemdeki toplulukların inanç sistemlerini, ritüel pratiklerini ve toplumsal normlarını ifade etme biçimlerini ortaya koymaktadır. Topluluklar, bu sembolik unsurlar aracılığıyla sadece doğa ile olan ilişkilerini değil, aynı zamanda yaşam ve ölüm sonrası inançlarını, toplumsal hiyerarşilerini ve kolektif hafızalarını da yansıtmışlardır.

Sonuç olarak, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem, toplumsal ve kültürel dönüşümün önemli bir aşamasıdır. Bu dönemdeki anıtsal yapılar ve sembolik temsil dili, toplulukların kültürel evrimlerinin somut yansımaları olarak karşımıza çıkmakta, aynı zamanda toplumsal kimlik ve inanç sistemlerinin daha karmaşık ve organize bir biçimde ifade bulduğu bir dönemin izlerini sürmemize olanak tanımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aghalari, B. (2017). *Arkeolojik Verilerin Işığında Epi-Paleolitikten Tunç Çağı Sonuna Kadar Anadolu-İran İlişkileri*. (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi), Ankara.
- Anastasio, S. (2010). *Building Between the Two Rivers: An Introduction to the Building Archaeology of Ancient Mesopotamia*. Archaeopress.
- Arsebük, G. (1995). “İnsan” “Evrım” “Alet”. *Bilim ve Teknik*, Temmuz 1995, 18-24.
- Arsebük, G. (2012). *Tarihöncesi Dönemden Bazı Yansımalar*. Ege Yayınları.
- Arsebük, G. (2014). *İnsan ve Evrim*. Ege Yayınları.
- Arslandaş, Y. (2014). Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 319-343.
- Asouti, E. (2006). Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere. *Journal of World Prehistory*, 20, 87-126.
- Atakuman, Ç. (2022). Neolitik Dönüşüm: Aitlikten Sahipliğe. *Arkeo Atlas Dergisi*, 2022(1), 67-79.
- Atalay, İ. (1996). Pleistosen Sonu ve Holosen Başlarında Anadolu’nun Paleocoğrafya Şartlarına Genel Bir Bakış. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Coğrafya Araştırma Dergisi*, 4, 7-19.
- Aurenche, O. (1981). *La maison orientale. L’architecture de Proche-Orient ancien des origines au milieu du quatrième millénaire*. Maison de l’Orient, Paris.
- Aydın, M. (2005). *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Din Bilimleri Yayınları.
- Balakian, A. (1967). *The Symbolist Movement: A Critical Appraisal*. Random House
- Banning, E. (2003). Housing Neolithic Farmers. *Near Eastern Archaeology*, 66, 4-21.
- Barker, G. (2006). *The Agricultural Revolution in Prehistory*. Oxford University Press.
- Barnard, A. (2014). *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (M. Doğan, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (2012).
- Barnard, A. (2016). *Language in Prehistory*. Cambridge University Press.
- Bar-Yosef, O. (1998). The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture. *Evolutionary Anthropology*, 6(5), 159-177.

- Bar-Yosef, O. (2011). Climatic Fluctuations and Early Farming in West and East Asia. *Current Anthropology*, 52 (4), 175-193.
- Bar-Yosef, O., & Meadow, R. H. (1995). The Origins of Agriculture in the Near East. T. D. Price, A. B. Gebauer (Ed.). *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture* içinde (ss. 39-94). School Of American Research Press.
- Bar-Yosef, O., & Valla, F. (1990). The Natufian Culture and the Origin Of the Neolithic in the Levant. *Current Anthropology*, 31(4), 433-436.
- Bar-Yosef, O., Arensburg, B., Belfer-Cohen, A., Goldberg, P., Meignen, L., Stiner, M. C., Munro, N. D., & Weiner, S. (2017). Hayonim Cave. Y. Enzel, O. Bar-Yosef (Ed.). *Quaternary Of Levant: Environments, Climate Change, And Humans* içinde (ss. 231-240). Cambridge University Press.
- Başoğlu, O. (2010). Evrimsel Gelişim Sürecinde İnsan Ailesinin Paleodemografik Yapısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), 341-349.
- Baykara, İ., & Dinçer, B. (2007). İnsanın Evriminde Taş Aletler. *Jeoloji Mühendisleri Odası Bülteni*, 2007(2), 82-86.
- Beile-Bohn, M., Gerber, C., Morsch, M., & Schmidt, K. (1998). Neolithische Forschungen in Obermesopotamien Gürcütepe und Göbekli Tepe. *IstMitt*, 48, 5-78.
- Belfer-Cohen, A. (1988). The Natufian Graveyard In Hayonim Cave. *Paléorient*, 14(2), 297-308.
- Belfer-Cohen, A. (1995). Rethinking Social Stratification in the Natufian Culture: The Evidence From Burials. S. Campbell, A. Green (Ed.). *The Archaeology of Death in the Ancient Near East* içinde (ss. 9-16). Oxbow Monograph 51.
- Belfer-Cohen, A., & Bar-Yosef, O. (2002). Early Sedentism in the Near East: A Bumpy Ride to Village Life. I. Kuijt (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* içinde (ss. 19-33). Kluwer Academic Publishers.

- Belfer-Cohen, A., & Weinstein-Evron, M. (1993). Natufian Figurines From the New Excavations of the El-Wad Cave, Mt Carmel, Israel. *Rock Art Research*, 10(2), 102-106.
- Benz, M., & Bauer, J. (2013). Symbols of Power – Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems. *Neo-Lithics*, 2(13), 11-24.
- Benz, M. (2017). Changing Medialities Symbols of Neolithic Corporate Identities. M. Benz, H.G.K. Gebel, T. Watkins (Ed.). *Neolithic Corporate Identities Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 20* içinde (ss. 135-156). Ex Oriente.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Facts on File.
- Beşikçi-Akdoğan, B., Ulu, İ., Aşkar, İ. T., Koncalar, F., Erdem, İ. B., Çoban, S., Kaplan, İ., & Yıldırım, B. (2023). Gre Filla IV: Kuzey Alan Çanak Çömleksiz Neolitik B. A. Özme (Ed.). 42. *Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 1* içinde (ss. 300-303). T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Betts, A. A. V., Baird, D., & Watkins, T. (1989). Qermez Dere and Early Aceramic Neolithic of N. Iraq. *Paleorient*, 15(1), 19-24.
- Bıçakçı, E. (2003). Observations on the Early Pre-Pottery Neolithic Architecture in the Near East: 1. New Building Techniques. M. Özdoğan, H. Hauptmann ve N. Başgelen (Eds.). *From Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin* içinde (ss. 385-413). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bıçakçı, E. (2009). Neolitik Dönemde Anadolu Ve Trakya'da Malzeme Ve Mimarlık. Mimarlıkta Malzeme. *Üç Aylık Mimarlık ve Yapı Malzemeleri Dergisi*, 12, 35-50.
- Bingöl, E. (2018). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeçiliği*. (Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi). Bilecik.
- Bingöl, E. (2021). Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneği: Bağlamsal Yaklaşımla Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, 25, 27-59.

- Bonogofsky, M. (2005). A Bioarchaeological Study of Plastered Skulls from Anatolia: New Discoveries and Interpretations. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, 124-135.
- Bonogofsky, M. (2018). Neolitik Kafatası Kültü. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 63, 28-35.
- Bordaz, J. (1969). The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII (2), 43-71.
- Boz, B., & Hager, L. D. (2013). Karışmış Ve Dağılmış İnsan Kemiklerinin Sosyal Davranış Kalıplarının Anlaşılmasındaki Yeri: Çatalhöyük Örneği. H. Dönmez, Ö. Ötgün (Haz.). 28. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* içinde (ss. 19-30). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Braidwood, J. R. (2008). *Tarihöncesi İnsanları* (B. Altınok, Çev.). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları. (1967).
- Bruner, E. & Beaudet, A. (2023). The brain of Homo habilis: Three decades of paleoneurology. *Journal of Human Evolution*, 174, 1-11.
- Bryce, T. (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*. Routledge.
- Burroughs, W. J. (2005). *Climate Change in Prehistory*. Cambridge University Press.
- Byrd, B. (1994). Public and Private, Domestic and Corporate: The Emergence of the Southwest Asian Village. *American Antiquity*, 59 (4), 639–666.
- Byrd, B. (2000). Households in Transition: Neolithic Social Organization Within Southwest Asia. I. Kuijt (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* içinde (ss. 63–98). Kluwer Academic Publishers.
- Byrd, B. (2005a). Reassessing the Emergence of Village Life in the Near East. *Journal of Archaeological Research*, 13(3), 231–290.
- Byrd, B. (2005b). *Early Village Life at Beidha, Jordan: Neolithic Spatial Organization and Vernacular Architecture*. Oxford University Press.
- Byrd, B., & Banning, E. (1988). Southern Levantine Pier Houses: Intersite Architectural Patterning During the Pre-Pottery Neolithic B. *Paléorient*, 14(1), 65–72.

- Campbell, J. (2003). *Tanrının Maskeleri Batı Mitolojisi* (K. Emiroğlu, Çev.). İmge Kitabevi. (1991).
- Campbell, J. (2015). *Tanrının Maskeleri Doğu Mitolojisi* (K. Emiroğlu, Çev.). İmge Kitabevi. (1991).
- Cauvin, J. (1972). *Religions Neolithiques de Syro-Palestine Librairie d'Amerique et d'Orient*. Jean Maisonneuve, Paris.
- Cauvin, J. (2000). The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in the Near East. I. Kuijt (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* içinde (ss. 235-251). Kluwer Academic Publishers.
- Cauvin, J. (2024). *Tanrılarının Doğuşu Tarımın Doğuşu* (F. Danışmaz Tekin, Çev.). Monografi Yayınları. (2010).
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayınları.
- Childe, G. (2001). *Kendini Yaratan İnsan* (F. Ofluoğlu, Çev.). Varlık Yayınları. (1958).
- Cohen, A. P. (1999). *Topluluğun Simgesel Kuruluşu* (M. Küçük, Çev.). Dost Yayınevi. (1985).
- Collins, A. (2016). *Göbeklitepe ve Tanrılarının Doğuşu* (L. Tonguç Basmacı, Çev.). Alfa Yayınları. (2014).
- Çelebi, B. (2015). *Toprak Altındaki Kadının Sessiz Çığlığı-Eski Çağ'da Kadın*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çelik, B. (2005). *Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe yerleşimlerinin Işığı Altında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem*. (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi). Ankara.
- Çelik, B. (2006). Sefer Tepe: A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southeastern Turkey. *Neo-Lithics: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (1), 23-25.
- Çelik, B. (2011). Karahan Tepe: a new cultural centre in the Urfa area in Turkey. *Documenta Praehistorica*, XXXVIII, 241-253.
- Çelik, B. (2015). Differences and Similarities between the Settlements in Sanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered (Şanlıurfa Bölgesinde "T" Şeklinde Dikmetaş Bulunan Yerleşmelerin Farklılık ve Benzerlikleri). *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TUBA-AR)*, 17, 9-24.

- Çelik, B. (2016). Snake Figures In The Pre-Pottery Neolithic Period (Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Yılan Figürü). *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 31, 225-233.
- Çelik, B. (2021). Şanlıurfa Harbetsuvan Tepesi'nden Bezemeli Taş Plakalar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 52, 84-91.
- Çıvgın, İ. (2016). Bereketli Hilal'de Bitki Evcilleştirme Sürecini Etkileyen Faktörler: İklim, Doğal Çevre ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (MÖ. 11000 – 7000). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17), 463-488.
- Çıvgın, İ. (2019). *Yakın Doğu'da Besin Üretimi Doğuşu ve Yayılışı*. Doruk Yayınları.
- Daimi, C. (2021). Turna Kuşu ve Turna Semahı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(51), 189-195.
- DeMarrais, E., Castillo-Butters, L.J., & Earle, T. (1996). Ideology, Materialization, and Power Strategies. *Current Anthropology*, 37(1), 15-31.
- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Kürkcüoğlu, C., Notroff, J., & Schmidt, K. (2012a). Önce Kutsal Alanlar Sonra Kentler Kuruldu. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 27, 64-77.
- Dietrich, O., Heun, M., Notroff, J., Schmidt, K., & Zarnkow, M. (2012b). The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities, New Evidence from Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. *Antiquity*, 86, 674-695.
- Dietrich, O., Notroff, J. ve Schmidt, K. (2015). Göbeklitepe-Dünya Kültür Mirasına Girme Yolunda Olağandışı Bir Erken Neolitik Buluntu Yeri. Ü. Yalçın ve Hans-Dieter Bienert (Eds.). *Kültürlerin Köprüsü Anadolu, Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları* içinde (ss. 91-109). Museum Bochum: Bonn.
- Dietrich, O., & Notroff, J. (2016). A Decorated Bone 'Spatula' from Göbekli Tepe. On the Pitfalls of Iconographic Interpretations of Early Neolithic Art, *Neo-Lithics*, 1(16), 22-31.
- Dietrich, O., Notroff, J., & Dietrich, L. (2018). Masks and masquerade in the Early Neolithic: A view from Upper Mesopotamia, *Time and Mind*, 11(1), 3-21.

- Driesch, A. ve Peters, J. (1999). Vorläufiger Bericht über die archäozoologischen Untersuchungen am Göbeklitepe und am Gürcütepe bei Urfa, Türkei, *Istanbulur Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 49, 23-39.
- Donald, M. (1991). *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Harvard University Press.
- Donald, M. (2001). *A Mind So Rare: The Evolution of Human Consciousness*. W.W. Norton & Company.
- Durkheim, É. (1912). *The Elementary Forms of the Religious Life*. George Allen & Unwin LTD.
- Durkheim, E. (2009). *Dini Hayatın İlk Şekilleri* (İ. Er, Çev.). Diyanet Vakfı Yayınları. (1912).
- Duru, G. (2018). Değişen Zaman, Dönüşen Geçmiş: Volkanik Kapadokya’da Neolitik. *Anadolu*, 44, 157-179.
- Düring, B. S. (2011). *The Prehistory Of Asia Minor, From Complex Hunter-Gatherers in Early Urban Societies*. Cambridge University Press.
- Ekinbaş-Can, Ö., & Ökse, A. T. (2024). Ambar Barajı-Gre Filla (Ambar I) 2022 Kurtarma Kazıları. C. Keskin (Ed.). *43. Kazı Sonuçları Toplantısı 6. Cilt* içinde (ss. 333-350). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ekinbaş-Can, E. (2025). Gre Filla Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Kamusal Yapılarında Taş Sunaklar: Sembolizmin Gelişimi. *Olba*, 33, 29–49.
- Eliade, M. (1994). *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*. Spring Publications.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına* (A. Berktaş, Çev.). Alfa Yayınları. (1981).
- Eliade, M. (2009). *Dinler Tarihine Giriş* (L. Arslan, Çev.). Kabalcı Yayınları. (1981).
- Eliade, M. (2016). *Mitlerin Özellikleri* (S. Rifat, Çev.). Alfa Yayınları. (1963).
- Eliade, M. (2017). *İmgeler ve Simgeler* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Doğu Batı Yayınları. (1980).

- Enzel, Y., & Bar-Yosef, O. (2017). The Quaternary of the Levant: Environments, Climate Change, and Humans. Y. Enzel, & O. Bar-Yosef (Ed.). *Quaternary of the Levant Environments, Climate Change, and Humans* içinde (ss. 1-2). Cambridge University Press.
- Erdal, Y. S. (2015). Bone or Flesh: Defleshing and Post-Depositional Treatments at Körtik Tepe (Southeastern Anatolia, PPNA Period). *European Journal of Archaeology*, 18(1), 4-32.
- Erek, C. M. (2017). Direkli Mağarası Epi-Paleolitik Dönem Yaşamsal Alan Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Seleucia*, (7), 377-395.
- Erim-Özdoğan, A (2007a). Çayönü. L. Clemens ve S. Gün (Ed.). *Vor 12000 Jahren in Anatolien Die Altesten Monumente Der Menschheit, 12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları* içinde (ss. 424-425). Badisches Landesmuseum Karlsruhe.
- Erim-Özdoğan, A. (2007b). Çayönü. M. Özdoğan, & N. Başgelen (Ed.) *Türkiye’de Neolitik Dönem Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* içinde (ss. 57-97). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erim-Özdoğan, A. (2011). Çayönü. M. Özdoğan, N. Başgelen, & P. Kuniholm (Ed.) *The Neolithic in Turkey Vol. 1* içinde (ss. 185-269). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erim-Özdoğan, A. (2012). Çayönü. *Aktüel Arkeoloji*, 27, 108-117.
- Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel, R.J. Braidwood, (Ed.) *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* içinde (ss. 65-81). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ferguson, R. B. (2013). The Prehistory of War and Peace in Europe and the Near East. P. Fry Douglas (Ed.) *War, Peace, and Human Nature* içinde (ss. 191-240). Oxford University Press.
- Flannery, K. (1972). The Origins of the Village as a Settlement Type in Mesoamerica and the Near East: A Comparative Study. P. J. Ucko, R. Tringham, & G. W. Dimbleby (Ed.) *Man, Settlement and Urbanism: Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects Held at the Institute of Archaeology* içinde (ss. 23-53). Duckbacks.

- Flannery, K. (2002). The Origins of the Village Revisited: From Nuclear to Extended Households. *American Antiquity*, 67, 417–433.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın Dal: Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma* (M. H. Doğan, Çev.). Yapı Kredi Yayınları. (1950).
- Fuller, D. Q., Willcox, G., & Allaby, R. G. (2011). Cultivation and domestication had multiple origins: Arguments against the core area hypothesis for the origins of agriculture in the Near East. *World Archaeology*, 43(4), 628-652.
- Garfinkel, Y. (2003). *Dancing at the Dawn of Agriculture*. University of Texas Press.
- Gezgin, İ. (2024). *Sanatın Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık.
- Gombrich, E. H. (2019). *Sanatın Öyküsü* (E. Erduran & Ö. Erduran, Çev.). Remzi Kitabevi. (1997).
- Goren, Y., Goring-Morris, A. N., & Segal, I. (2001). The Technology of Skull Modelling in the Pre-Pottery Neolithic B (PPNB): Regional Variability, the Relation of Technology and Iconography and their Archaeological Implications. *Journal of Archaeological Science*, 28, 671-690.
- Goren-Inbar, N., Perlman, I., & Heimann, A. (1986). Chemical Mapping of Basalt Flows at Paleolithic Sites. *archaeometry*, 28(1), 89-99.
- Goring-Morris, A. N., & Belfer-Cohen, A. (2002). Symbolic Behaviour from the Epipalaeolithic and Early Neolithic of the Near East: Preliminary Observations on Continuity and Change. H.G.K. Gebel, B. D. Hermansen, C. H. Jensen (Ed.). *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment* içinde (ss. 67-79). Ex Oriente.
- Goring-Morris, N. A., & Belfer-Cohen, A. (2008). A Roof Over One's Head: Developments in Near Eastern Residential Architecture Across the Epipalaeolithic-Neolithic Transition. J. P. Bocquet-Appel, & O. Bar-Yosef (Ed.) *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences* içinde (ss. 239-286). Springer.
- Goring-Morris, N. A., & Belfer-Cohen, A. (2011). Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope. *Current Anthropology*, 52(4), 195-208.

- Gören, E. (2014). Yakınoğu Kökenli Yılan Motifinin Yunan-Roma Dinindeki Alımlanışı. E. Gürsoy Naskali (Ed.). *Yılan Kitabı* içinde (5-52). Kitabevi Yayınları.
- Gresky, J., Haelm, J., & Clare, L. (2017). Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult. *Science Advances*, 3, 1-10.
- Guralnik, D. B. (1979). *Webster's New World Dictionary of the American Language*. Simon & Schuster.
- Güleç, E., & Açıkkol, A. (2006). Paleolitik Beslenme. B. Avunç (Ed.). *Hayat Erkanal'a Armağan Kùltürlerin Yansıması* içinde (ss. 389-397). Homer Kitabevi.
- Güler, M. & Çelik, B. (2015). Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları. *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakùltesi Dergisi*, 1(1), 75-102.
- Güngördü, F. V. (2017). *Merkezi Bereketli Hilal Bölgesi'nde Seramik Öncesi Neolitik Dönem'de Sosyal Yapı*. (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi), Ankara.
- Güngördü, F. V. (2021). Mimari Sembolizm Bağlamında Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Bezemeli Taş Levhalar, Kuzey Suriye Örnekleri. *Oannes*, 3(2), 405-423.
- Güngördü, F.V. (2022). Mezopotamya'da Yerleşik Hayatın Başlangıcı Ve Sembolizmin Gelişimi: Yeni Araştırmalar, Değişen Bakış Açıları. L.G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen (Ed.) *Eski Mezopotamya'nın Kùltür Tarihi* içinde (ss. 11-38). Değişim Yayınları.
- Gür, H. (2017). Geç Kuvaterner Buzul Buzullararası Döngülerinin Anadolu'nun Biyolojik Çeşitliliğı Üzerine Etkileri. *Türkiye Jeoloji Bùlteni*, 60 (4), 507-528.
- Hansen, S. (2014). Neolithic Figurines in Anatolia. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic In Turkey Vol 6* içinde (ss. 265-292). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H. (1993). Ein Kultgebäude in Nevalı Çori. M. Frangipane, H. Hauptmann ve M. Livera (Ed.). *Between The Rivers and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* içinde (ss. 37-69). Università dr Roma La Sapienza.

- Hauptmann, H. (1999). The Urfa Region. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.) *Neolithic in Turkey* içinde (ss. 65-86). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H. (2007a). Nevalı Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* içinde (ss. 131-164). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H., & Schmidt, K. (2007b). 12.000 yıl önce Anadolu: Erken Neolitik Dönem yontuları. N. Başgelen (Ed.). *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem* içinde (ss. 21-33). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hauptmann, H. (2011). The Urfa Region. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic In Turkey New Excavations & New Research The Euphrates Basin* içinde (ss. 85-138). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hauptmann, H. (2012). Frühneolithische Kultbilder in der Kommagene. J. Wagner (Ed.). *Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene* içinde (ss. 12-22). Philipp von Zabern: Darmstadt/Mainz.
- Haviland, A.W., Prins, H.E.L., Walrath, D., & McBride, B. (2008). *Kültürel Antropoloji* (İ. D. Erguvan-Sarıoğlu, Çev.). Kaknüs Yayınları. (2006).
- Hayden, B. (2015). Uygarlığın Kökeni Şölenler. *Aktüel Arkeoloji*, 46, 80-89.
- Helmer, D., Gourichon, D., & Stordeur, D. (2004). À l'aube de la domestication animale. Imaginaire et symbolisme animal dans les premières sociétés néolithiques du nord du Proche-Orient. *Anthropozoologica*, 39(1), 143-163.
- Henshilwood, C., & D'Errico, F. (2011). The Origin Of Sybolically Mediated Behaviour: From antagonistic scenarios to a unified research strategy. C. Henshilwood, F. D'Errico (Ed.). *This is a contribution from Homo Symbolicus The dawn of language, imagination and spirituality* içinde (ss. 49-73). John Benjamins Publishing Company.
- Hodder, I. (2007). Çatalhöyük in the Context of the Middle Eastern Neolithic. *Annual Review of Anthropology*, 36(1), 105-120.

- Hodder, I. (2010). *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge University Press.
- Hodder, I., & Meskell, L. (2011). A Curious and Sometimes a Trifle Macabre Artistry. *Current Anthropology*, 52(2), 235-263.
- Hodder, I., & Meskell, L. (2018). Bölgesel Bağlamda Çatalhöyük'te Sembolizm. J. Fred, I. Hodder (Ed.) *Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği* içinde (ss. 52-104). Alfa Yayınları.
- Hole, F. (2000). Is size important? Function and Hierarchy in Neolithic Settlements. I. Kujit (Ed.) *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation* içinde (ss. 191-209). Kluwer Academic Publishers.
- Hole, F. (2011). Interactions between Western Iran and Mesopotamia from the 9th-4th Millennia B.C. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 1(1), 1-14.
- Kartal, M. (2003). Anadolu'nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları: Sorunlar, Öneriler, Değerlendirmeler ve Çeşitli Yaklaşımlar. *Anadolu*, 24, 35-43.
- Kartal, M. (2009). *Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-Paleolitik Dönem*. Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Karul, N. (2011a). Anadolu'da Boğa Sembolizmi ve Batıya Transferi. H. Taşkıran, M. Kartal, K. Özçelik, M.B. Kösem, G. Kartal (Ed.) *Işın Yalçınkaya'ya Armağan Studies In Honour Of Işın Yalçınkaya* içinde (ss. 179-184). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Karul, N. (2011b). Gusir Höyük. M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds.). *The Neolithic in Turkey The Tigris Basin* içinde (ss. 1-17). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karul, N. (2013). Eski Dünyanın İlk Köyleri Yerleşik Avcılar. *Atlas Dergisi*, 240, 84-96.
- Karul, N. (2020). The Beginning of the Neolithic in Southeast Anatolia: Upper Tigris Basin. *Documenta Praehistorica*, XLVII, 76-95.
- Karul, N., Kozbe, G., & Yavuzkır, A. (2021). *Şanlıurfa Müzesi, Arkeolojik Eser Kataloğu*. İstanbul.
- Karul, N. (2021). Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 2021/82, 21-31.

- Karul, N. (2022a). Karahantepe: Toplumsal Hafızanın Kanıtları, *Anadolu Kültür Atlası*, (2), 8-11.
- Karul, N. (2022b). Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış. *Arkeoloji ve Sanat*, 169, 1-8.
- Karul, N., Semiz, N., & Polat, N. (2023a). Karahantepe 2019-2021 Çalışmaları. A. Özme (Ed.). 42. *Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt* içinde (ss. 205-220). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Karul, N. (2023b). Karahantepe Araştırma Projesi ve İlk Sonuçlar. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih Ve Turizm Dergisi*, 45, 18–23.
- Kenyon, M. K. (1954). Excavations at Jericho. *The Journal of the Royal Anthropological Institue Great Britain and Ireland*, 84 (1-2), 103-110.
- Kereci, M., Torun, H., Özmen, E., & Aykanat, H. (2023). Küçük Buluntu. A. Özme (Ed.). 42. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt* içinde (ss. 304-305). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Konak, A. (2022). Gre Fılla Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşiminden Kesici Kenarlı Sürtme Taş Aletler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 17(1), 1-21.
- Kornienko, T. V. (2009). Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period. *Journal of Near Eastern Studies*, 68(2), ss. 81-102.
- Kozłowski, S. K. (1989). Nemrik 9 A PPN Neolithic Site in Northern Iraq, *Paléorient*, 15(1), 25-31.
- Köksal-Schmidt, Ç., & Schmidt, K. (2007). El Sanatlarında Uzmanlaşma ve Taş Devri Sembol Sistemi Boncuklar, Taş Kaplar, Taş Tabletler. N. Başgelen (Ed.). *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem* içinde (ss. 45-54). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kuijt, I. (1996). Negotiating Equality Through Ritual: A Consideration of Late Natufian and Prepottery Neolithic A Period Mortuary Practices. *Journal of Anthropological Archaeology*, 15(4), 313-336.
- Kuijt, I. (2000). People and Space in Early Agricultural Villages: Exploring Daily Lives, Community Size, and Architecture in the Late Pre-Pottery Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 19(1), 75-102.

- Kuijt, I. (2001). Place, Death, and the Transmission of Social Memory in Early Agricultural Communities of the Near Eastern Pre-Pottery Neolithic. M. Chesson (Ed.) *Social Memory, Identity, and Death: Anthropological Perspectives on Mortuary Rituals* içinde (ss. 80–99). American Anthropological Association.
- Kuijt, I., & Goring-Morris, N. (2002). Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis. *Journal of World Prehistory*, 16(4), 361-440.
- Kurz, R. F. (1937). Journal (1862). J.N.B. Hewitt (Ed.). *Bureau of American Ethnology Bulletin 115* içinde (ss. 301). United States Government Printing Office.
- Kuzucuoğlu, C., Michel, F., Damase, M. (2004). Holocene Terraces In The Middle Euphrates Valley, Between Halfeti And Karkemish (Gaziantep, Turkey). *Quaternaire*, 15(1-2), 195-206.
- Kuzucuoğlu, C. (2019). Anadolu ve Doğu Akdeniz’de Geçmişteki Ani İklim Değişiklikleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 68, 20-39.
- Leenhardt, M. (1930). *Notes d’ethnologie néo-calédonienne*. Travaux et mémoires de l’Institut d’ethnologie.
- Leroi-Gourhan, A. (1975). The Flowers Found With Shanidar IV, A Neanderthal Burial in Iraq. *Science*, 190(4214), 562-564.
- Lévy-Bruhl, L. (2020). *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim Ve Simgeler* (O. Adanır, Çev.). Doğu Batı Yayınları. (1938).
- Levi-Strauss, C. (1983). *Din ve Büyü* (A. Güngören, Çev.). Yol Yayınları. (1958).
- Lewis, W.D., & Pearce, D. (2005). *Inside the Neolithic Mind Consciousness, Cosmos and the Realm of the Gods*. Thames & Hudson.
- Lewis-Williams, J. D. (2019). *Mağaradaki Zihin Bilinç ve Sanatın Kökenleri* (T. Esmer, Çev.). Yapı Kredi Yayınları. (2004).
- Lichter, C. (2018). Neolitik Dönemde Anadolu’da Ölüm. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 63, 16-27.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (O. Akınhay, D. Kömürcü, Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları. (1994).

- Marjorie & Quennell, C. H. B. (1921). *Everyday Life In Prehistoric Times*. London Batsford.
- Mazurowski, R. F. (2003). Tell Qaramel Excavations 2003. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XV, 355-370.
- Mazurowski, R. F. (2007). Tell Qaramel Excavations 2007. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XIX, 565-585.
- Mcintosh, J.R. (2005). *Ancient Mesopotamia New Perspectives*. ABC-CLIO.
- Megarry, T. (1995). *Society In Prehistory The Origins of Human Culture*. Macmillan Press LTD.
- Mithen, S. (1999). *Aklın Tarihöncesi* (İ. Kutluk, Çev.). Dost Yayınları. (1996).
- Mithen, S.T., Finlayson, B., Smith, S., Jenkins, E., Najjar, M., & Maričević, D. (2011). An 11600 year-old communal structure from the Neolithic of southern Jordan. *Antiquity*, 85(328), 350-364.
- Miyake, Y., Maeda, O., Tanno, K., Hongo, H., & Gündem, C. Y. (2012). New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. *Neo-Lithics*, 1(12), 3-7.
- Miyake, Y. (2016). Tarih Öncesi Dönemde Hasankeyf. *Aktüel Arkeoloji*, 53, 28-39.
- Moore, A. M. T., Hillman, G. C., & Legge, A. J. (2000). The Development of Abu Hureyra. *Village on The Euphrates, from Foraging to Farming at Abu Hureyra* içinde (ss. 475-510). Oxford University Press.
- Morales, B. (1990). *Figurines and clay objects from Sarab and Çayönü*. The Oriental Institute.
- Nadel, D. (2017). Ohalo II: A 23,000-Year-Old Fisher-Hunter-Gatherer's Camp On The Shore of Fluctuating Lake Kinneret (Sea Of Galilee). Y. Enzel, O. Bar-Yosef (Ed.). *Quaternary Of Levant: Environments, Climate Change, And Humans* içinde (ss. 291-301). Cambridge University Press.
- Nesbitt, M. (2002). When and where did domesticated cereals first occur in southwest Asia?. R.T.J Cappers, S. Bottema (Ed.). *The Dawn of Farming in the Near East Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment* içinde (ss. 113-132). Ex Oriente.

- Ökse, A. T., Konak, A., & Yurt, V. (2019). Ambar Barajı – Ambar Höyük, Gre Filla ve Kendale Hecala – 2018 Kurtarma Kazıları. *41. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1* içinde (ss. 299-314). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özbek, M. (2009). Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1), 145-162.
- Özbek, M. (2015). *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Özçelik, K. (2015). Türkiye’de Üst Paleolitik Dönem: Çeşitli Yaklaşımlar ve Problemler. *APAD*, 1, 123-137.
- Özdoğan, E., & Uludağ, C. (2022). Sayburç: Şanlıurfa’da yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi. *Arkeoloji ve Sanat*, 169, 9-24.
- Özdoğan, E., Uludağ, C., & Polat, N. (2023a). Sayburç 2021 İlk Dönem Çalışmaları. A. Özme (Ed.). *42. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* içinde (ss. 307-322). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özdoğan, E. (2023b). Sayburç Yerleşmesinde Neolitik Dönem Araştırmaları. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih Ve Turizm Dergisi*, 45, 36-42.
- Özdoğan, E. (2024). Sayburç a mid-9th millennium BC site in the foothills of the Eastern Taurus. *Documenta Praehistorica*, 51, 44-58.
- Özdoğan, M., & Özdoğan, A. (1998). Buildings of Cult and the Cult of Buildings. G. Arsebük, M.J. Mellink, W. Schirmer (Ed.). *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel* içinde (ss. 581-593). Ege Yayınları.
- Özdoğan, M. (2007). Bazı Genellemeler-Öngörüler. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds.). *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* içinde (ss. 441-458). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2015). Göbekli Tepe’yi Anlamak, *Aktüel Arkeoloji*, 46, 38-52.
- Özdoğan, M. (2018). Neolitik Adlamlasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı, *Azərbaycan Arxeologiyası*, 21(1), 12-39.
- Özkaya, V., & San, O. (2003). Körtik Tepe 2001 Kazısı. K. Olşen, H. Dönmez, F. Bayram, A. Özme, N. Güder, İ. Gençtürk-Kılıç (Haz.). *24. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* içinde (ss. 423-436). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Özkaya, V., & Coşkun, A. (2007). Körtik Tepe. N. Başgelen (Ed.). *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem* içinde (ss. 86-88). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Özkaya, V. & San, O. (2007). Körtik Tepe. Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* içinde (ss. 22-33). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özkaya, V., & Coşkun, A. (2011). Körtik Tepe. M. Özdoğan, N. Başgelen, & P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey New Excavations, New Research Vol. 1 The Tigris Basin* içinde (ss. 89-127). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özkaya, V., & Coşkun, A. (2012). Körtik Tepe. *Aktüel Arkeoloji*, 27, 88-93.
- Özkaya, V., & Coşkun, A. (2013). Körtik Tepe Kazıları. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Ed.). *Ilısu Barajı Ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* içinde (ss. 1-38). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özkaya, V., & Sıddık, A. (2021). Scorpion imagery at early Pre-Pottery Neolithic Körtiktepe. *Academia Letters*, Article 686, 1-8.
- Öztan, A. (2009). Eski Anadolu Uygarlıkları Neolitik Çağ (Yeni Taş/Cilalı Taş Çağı). *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*.
- Peters, J., Driesch, A., Helmer, D., & Saña-Segui, M. (1999). Early Animal Husbandry in the Northern Levant. *Paléorient*, 25(2), 27-48.
- Peterson, J. (2002). *Sexual Revolutions: Gender and Labor at the Dawn of Agriculture*. AltaMira Press.
- Peters, J., & Schmidt, K. (2004). Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-eastern Turkey: A Preliminary Assessment. *Anthropozoologica*, 39(1), 179-218.
- Peters, J., Pöllath, N., & Arbuckle, B. S. (2017). The Emergence of Livestock Husbandry in Early Neolithic Anatolia. U. Albarella (Ed.). *The Oxford Handbook of Zooarchaeology* içinde (ss. 247-265). Oxford University Press.

- Petzinger, G. V. (2022). *İlk İşaretler Dünyanın En Eski Sembollerinin Gizemlerini Çözme* (Y. Yaşar, B. Ergin, Çev.). Doruk Yayınları. (2016).
- Pomeroy, E., Bennett, P., Hunt, C., & Reynolds, T. (2020). New Neandertal remains associated with the 'flower burial' at Shanidar Cave. *Antiquity*, 94(373), 11-26.
- Radcliffe-Brown, A.R. (1968). Din ve Toplum. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIII (4), 301-329.
- Renfrew, C., & Scarre, C. (1998). *Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*. McDonald Institute for Archaeological Research University of Cambridge.
- Renfrew, C., & Bahn, P. (2017). *Arkeoloji: Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama* (G. Ergin, Çev.). Homer Yayınları. (2012).
- Roberts, N. (2014). The Climate Of Neolithic Anatolia. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey: 10500-5200 BC: Environment, Settlement, Flora, Fauna, Dating, Symbols of Belief, with Views From North, South, East, And West* (6) içinde (ss. 67-94). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M. (1993). The Hallan Çemi Excavation 1991. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt I* içinde (ss. 117-130). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Rosenberg, M. (1994). Hallan Çemi Tepesi: Some Further Observations Concerning Stratigraphy on Material Culture, *Anatolica*, XX, 121-140.
- Rosenberg, M., Nesbitt, R., Redding, R. W., & Peasnell, B. L. (1998). Hallan Çemi, Pig Husbandry, And Post-Pleistocene Adaptations Along The Taurus-Zagros Arc (Turkey). *Paléorient*, 24(1), 25-41.
- Rosenberg, M. (1999). Hallan Çemi. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Neolithic In Turkey: The Cradle of Civilization* içinde (ss. 25-33). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M., & İnal, M. (1999). Sounding at Demirköy Höyük, 1997. K. Olşen, H. Çakmak, F. Bayram, F. Kaymaz, N. Tarlan, A. Özme, K. Ataş, H. Dönmez (Haz.). *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt I* içinde (ss. 249-258). Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

- Rosenberg, M., & Redding, R. W. (2000). Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia. I. Kuijt (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* içinde (ss. 39-61). Kluwer Academic Publishers.
- Rosenberg, M. (2007a). Hallan Çemi. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* içinde (ss. 1-11). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Rosenberg, M. (2007b). Hallan Çemi. L. Clemens ve S. Gün (Ed.). *Vor 12000 Jahren in Anatolien Die Altesten Monumente Der Menschheit, 12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları* içinde (s. 420). Badisches Landesmuseum Karlsruhe.
- Rosenberg, M. (2007c). Hallan Çemi. N. Başgelen (Ed.). *12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem* içinde (ss. 84-86). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Rosenberg, M. (2011). Hallan Çemi. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey The Tigris Basin* içinde (ss. 61-78). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Sagona, A. & Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schirmer, W. (1990). Some Aspects of Building at the Aceramic-Neolithic Settlement of Çayönü Tepesi. *World Archaeology*, 21(3), 363-387.
- Schmidt, K. (1997). Snakes, Lions and Other Animals: The Urfa-project 1997. *Neo-Lithics*, 3(97), 8-9.
- Schmidt, K. (1999a). Boars, Ducks and Foxes-the Urfa Project 99. *Neo-Lithics*, 2(99), 12-15.
- Schmidt, K. (1999b). Frühe Tier- und Menschenbilder vom Göbekli Tepe. *Istanbuler Mitteilungen*, 49, 5-21.
- Schmidt, K. (2000). Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbeklitepe und am Gürcütepe 1995-1999. *Istanbuler Mitteilungen*, 50, 7-41.

- Schmidt, K. (2005). 'Ritual Centers' and the Neolithisation of Upper Mesopotamia. *Neolithics*, 2 (5), 13-21.
- Schmidt, K. (2007a). Göbekli Tepe. M. Özdoğan, N. Başgelen, (Ed.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* içinde (ss. 115-129). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2007b). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar* (R. Arslan, Çev.). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2007c). Göbekli Tepe. L. Clemens, S. Gün (Ed.). *Vor 12000 Jahren in Anatolien Die Altesten Monumente Der Menschheit, 12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları* içinde (ss. 74-77). Badisches Landesmuseum Karlsruhe.
- Schmidt, K. (2008). Die steinzeitlichen Heiligtümer am Göbekli Tepe. *Colloquium Anatolicum*, VII, 59-85.
- Schmidt, K. (2009). Göbeklitepe: Dünyanın En Eski Tapınakları – Bir Büyük Keşfin Hikâyesi. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 5, 22–30.
- Schmidt, K. (2010). Göbekli Tepe – The Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing Excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, 239-256.
- Schmidt, K. & Köksal-Schmidt, Ç. (2010). The Göbekli Tepe "Totem Pole", A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey). *Neolithics*, 1(10), 74-76.
- Schmidt, K. (2011a). Göbekli Tepe Kazısı 2009 Yılı Raporu. A. N. Toy, H. Dönmez, Ö. Ötgün (Haz.). 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* içinde (ss. 209-224). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Schmidt, K. (2011b). Göbeklitepe. M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds.). *Neolithic in Turkey New Excavations ve New Research* içinde (ss. 41-83). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2012a). Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu. H. Dönmez, Ö. Ötgün (Haz.). 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt* içinde (ss. 319-339). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Schmidt, K. (2012b). Anatolia. D.T.A. Potts (Ed.) *Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* içinde (ss. 144-160). Blackwell Publishing.
- Schmidt, K. (2013a). Adler und Schlange: „Großbilder“ des Göbekli Tepe und ihre Rezeption. *Anatolian Metal*, VI, 145-152.
- Schmidt, K. (2013b). Göbeklitepe Kazısı 2011 Yılı Raporu. 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* içinde (ss. 79-80). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Seyfzadeh, M., & Schoch, R. (2019). World's First Known Written Word at Göbekli Tepe on T-Shaped Pillar 18 Means God. *Archaeological Discovery*, 7(2), 31-53.
- Shea, J. J. (2013). *Stone Tools In The Paleolithic And Neolithic Near East*. Cambridge University Press.
- Simmons, A. H. (2007). *The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape*. The University of Arizona Press.
- Sönmez, D. (2018). *Küçük Buluntular Yoluyla Aşıklı Höyük Topluluğunun Çağdaş Topluluklarla Etkileşimi*. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi), İstanbul.
- Sözer, A. N. (1984). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış. *Ege Coğrafya Dergisi*, 2, 8-30.
- Starkovich, B. M., & Stiner, M. C. (2009). Hallan Çemi Tepesi: High-ranked Game Exploitation alongside Intensive Seed Processing at the Epipaleolithic-Neolithic Transition in Southeastern Turkey. *Anthropozoologica*, 44(1), 41-61.
- Stordeur, D., Jammous, B., Helmer, D., & Willcox, G., (1996). Jerf el-Ahmar: a New Mureybetian Site (PPNA) on the Middle Euphrates. *Neo-Lithics*, 96(2), 1-2.
- Stordeur, D. (2000). New Discoveries and Architecture and Symbolism at Jerf el-Ahmar Syria (1997-1999). *Neo-Lithics*, 1/00, 1-4.
- Stordeur, D., Brenet, M., Aprahamian, G. D., & Roux, J. C. (2000). Les Batiments de Jerf el-Ahmar et Mureybet Horizon PPN A (Syria). *Paleorient*, 26(1), 29-44.
- Stordeur, D. (2015). *Le village de Jerf el Ahmar (Syrie, 9500–8700 av. J.-C.) L'architecture, miroir d'une société néolithique complexe*. CNRS, Paris.
- Şahin, F., Miyake, Y., Uludağ, C., & Polat, N. (2024). Çakmaktepe 2022 Yılı Kazı Çalışmaları. S. Ateşoğulları (Ed.). 43. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt* içinde (ss. 453-470). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Taş, T. (Kasım 2021). Neolitik Devrimin Evreni, *Atlas Dergisi*, 343, s. 52-71.
- Tekin, H. (2019). *Tarihöncesinde Mezopotamya*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Tekin, H. (2022). *Tarihöncesinde Türkiye’de Neler Oldu?*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Tilley, C. (2007). Social formation, social structures and social change. I. Hodder (Ed.) *Symbolic and Structural Archaeology* içinde (ss: 26-38). Cambridge University Press.
- Tokat, L. (2004). *Dinde Sembolizm*. Ankara Okulu Yayınları.
- Turoğlu, H. (2011). *Buzullar ve Buzul Jeomorfolojisi*. Çantay Kitabevi.
- Türkcan, U, A. (2006). *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Binaları ve Gelişimi*. (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi), Ankara.
- Tylor, E.B. (1958). *Religion in Primitive Culture*. Harper and Row.
- Uluçam, A. ve Miyake, Y. (2018). Hasankeyf Höyük Kazısı. Ç. Turan, B. Hodakoğlu ve Ö. Çiçek (Haz.). *Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları* içinde (ss. 25-54). Batman Müze Müdürlüğü.
- Uzunel, Ö. (2022). Göbeklitepe’deki C ve H Sembolizmi Üzerine Bir Kurgu Denemesi. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 1-33.
- Uzunel, Ö. (2024). *Düalist Pagan Sembolizmi Işığında Göbeklitepe Sembolizmi*. Myrina Yayınları.
- Verhoeven, M. (2002). Ritual and ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeastern Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal*, 12(2), 233-258.
- Yalçinkaya, I. (2009). Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı). *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, 1-38.
- Yartah, T. (2004). Tell 'Abr 3, un village du néolithique précéramique (PPNA) sur le Moyen Euphrate Première approche. *Paléorient*, 30(2), ss. 141-158.
- Yartah, T. (2013). *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique à Tell 'Abr 3 – Syrie du Nord Données nouvelles et nouvelles réflexions sur L’horizon PPNA au nord du Levant 10000 - 9000 BP*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi, L’université Lumière Lyon 2), Fransa.

- Yelözer, S., Kayacan, N., Özbaşaran, M., & Duru, G. (2019). Volkanik Kapadokya’da Neolitiğin Başlangıcı. M. Hakman (Ed.) *Kapadokya: Hafıza, Kimlik ve Kültürel Miras* içinde (ss. 49-82). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yücel, Ç. (2018). Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(21), 228-239.
- Yüksel, E. (1999). Din Fenomeni. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 79-110.
- Zimmermann, T. (2019). Snakes in the Plain. Contextualizing Prehistoric Near Eastern Snake Symbolism and Early Human Behaviour. *Anatolica*, 45, 17-27.
- Zimmermann, T. (2022). Korkutan Bir Hayvanatı Berriye: Göbeklitepe’nin Tasvirlerini Okumak. V. Ayhan, E. Tüylüoğlu (Ed.) *Göbeklitepe ve Semboller* içinde (ss. 19-42). Alfa Yayınları.
- Watkins, T. (2004) Architecture and “Theatres of Memory” in the Neolithic of Southwest Asia. *Mcdonald Institute Monographs*, 97-106.
- Watkins, T. (2010). New lights on Neolithic revolution in South-west Asia. *Antiquity*, 84(325), 621-634.
- Watkins, T. (2015). Ritual Performance and Religion in Early Neolithic Societies. N. Laneri (Ed.). *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East* içinde (ss. 153-160). Oxbow Books, Oxford.
- Watkins, T. (2018). The Epi-Palaeolithic-Neolithic As the Pivotal Transformation Of Human History. *Documenta Praehistorica*, 45(2018), 14-28.

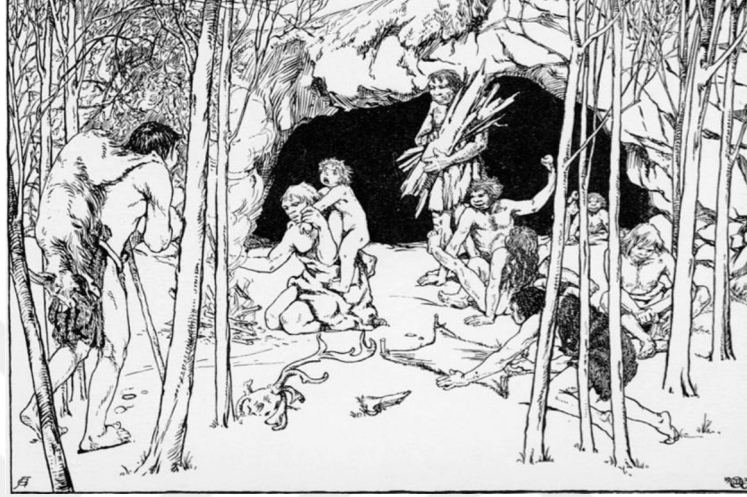
Dijital Kaynaklar

- Aktüel Arkeoloji (t.y.). Erişim: 3 Ekim 2024, <https://www.aktuelarkeoloji.com.tr>
- Arkeofili (t.y.). Erişim: 15 Ekim 2024, <https://www.arkeofili.com>
- Arkeofili (t.y.). Erişim: 5 Mart 2025, <https://arkeofili.com/sefertepe-kafataslariyla-dolu-bir-oda-emre-guldogan-roportaji>
- Arkeofili (t.y.). Erişim: 20 Ocak 2024, <https://arkeofili.com/300-000-yillik-el-baltalari-farkli-grupların-birlikte-yasadigini-gosteriyor/>

- Arkeofili (t.y.). Erişim: 10 Mart 2025, <https://arkeofili.com/karahantepede-gobeklitepe-ile-cagdas-ozel-yapilar-bulundu/>
- Archaeology (t.y.). Erişim: 9 Eylöl 2024, <https://archaeology.org/issues/january-february-2012/features/neolithic-community-centers-wadi-faynan-jordan/>
- ArkeolojiSanat (t.y.). Erişim: 2 Mart 2025, https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/karahantepede-taban-tasina-oyulmus-kosan-yaban-esegi-figuru-kesfedildi_3_1404719.html
- Arkhe Dergisi (t.y.). Erişim: 25 Ağustos 2024, <https://www.arkhedergisi.com.tr/cueva-de-las-manos>
- Arkhe Dergisi (t.y.). Erişim: 25 Ağustos 2024, <https://www.arkhedergisi.com.tr/willendorf-venusu>
- Kenan Yelken (t.y.). Erişim: 11 Eylöl 2024, <https://www.kenanyelken.com/tarih-oncesi-toplum-ozellikleri>
- Marefa (t.y.). Erişim: 17 Kasım 2024, https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AB%D9%84%D8%AB_%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%B5%D9%8A%D8%A8_8,500_%D9%82.%D9%85.-10,500_%D9%82.%D9%85.
- Mustfa Kemal Üniversitesi (t.y.). Erişim: 17 Kasım 2024, <http://www.mku.edu.tr/files/200-42ccaf92-a04d-4e30-b699-d33d4b12ae49.pdf>
- Sözlük (t.y.). Erişim: 22 Kasım 2024, <https://www.sozluk.gov.tr>
- Stone Mounds (t.y.). Erişim: 23 Mart 2025, <https://stonemounds.app/tr/blog/post/10-soruda-sefertepe>
- Taş Tepeler (t.y.). Erişim: 20 Kasım 2024, <https://tastepeler.org>

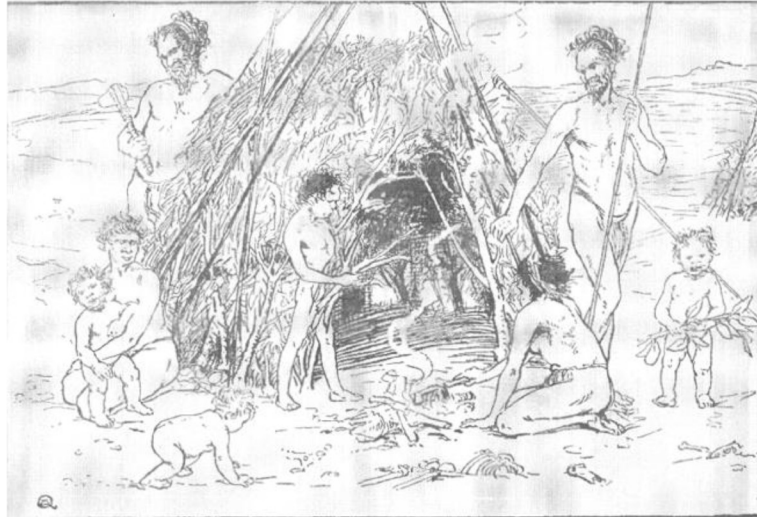
EKLER

LEVHA 1

Levha 1.1. Mağarada günlük hayattan temsili bir illüstrasyon

Kaynak: Marjorie ve Quennell, 1921: 59

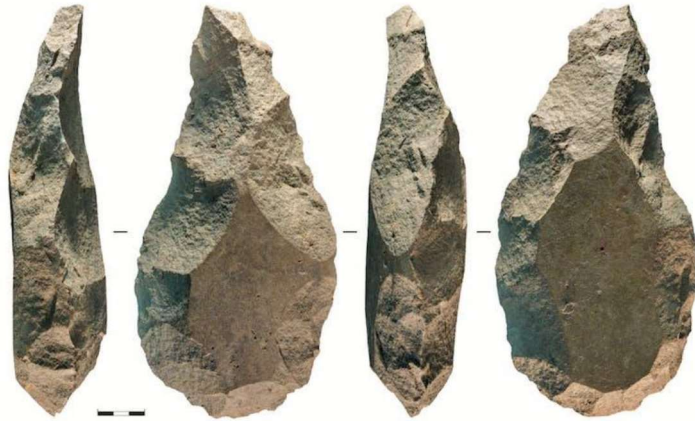
Levha 1.2. Temsili açık alanda yapılmış geçici ve basit barınak illüstrasyonu

Kaynak: Marjorie ve Quennell, 1921: 59

Levha 2.1. Epi-Paleolitik Dönem temsili basit barınak  rneği

Kaynak: <https://www.kenanyelken.com/tarih-onesi-toplum-ozellikleri>

Levha 2.2. Paleolitik  ağ standartlarıyla uyuşan Aşölyen kültürde yontulmuş taş aletler

Kaynak: <https://arkeofili.com/300-000-yillik-el-baltalari-farkli-gruplarin-birlikte-yasadigini-gosteriyor/>

LEVHA 3

Levha 3.1. Lascaux'un Boğalar Salonu'nda çizilmiş büyük yaban öküzü boğalarından biri

Kaynak: Lewis-Williams, 2019

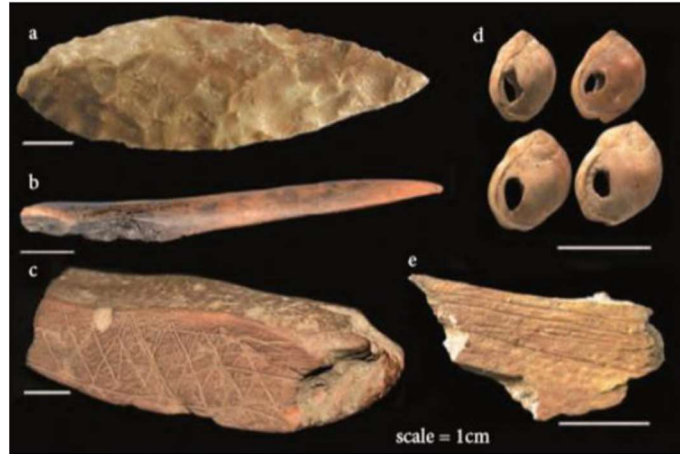
Levha 3.2. California'dan Kuzey Amerikalı kız çocuklarının ergenlik ritüellerinin bir parçası olarak yapılmış kaya sanatı örneği

Kaynak: Lewis-Williams, 2019

Levha 4.1. Güney Arjantin Santa Cruz’da bulunan Eller Mağarası’ndan kaya sanatı örneği. El izleri, av sahneleri ve çeşitli hayvan tasvirleri içerir.

Kaynak: <https://www.arkhedergisi.com.tr/cueva-de-las-manos>

Levha 4.2. Blombos Mağarası’ndan ele geçen çeşitli malzemeler. a- Silikatta iki yüzeyli folikat uçlar, b- kemik alet, c- oyulmuş aşı boyası, d- Nassarius kraussianus kabuk boncukları, e- oyulmuş kemik

Kaynak: Henshilwood ve D’Errico, 2011

Levha 5.1. Mas d’Azil Mağarası’ndan ele geçen boyalı taşlar

Kaynak: Marjorie ve Quennell, 1921: 101

Levha 5.2. İsrail’den Orta Paleolitik Döneme ait Bereket Ram Figürini

Kaynak: Goren Inbar, Perlman ve Heimann, 1986

Levha 5.3. Üst Paleolitik Döneme ait Willendorf Venüsü

Kaynak: <https://www.arkhedergisi.com.tr/willendorf-venusu>

Levha 6.1. Karain Mağarası E Gözü'nden Moustérien kültürde yontulmuş taş aletler

Kaynak: Yalçinkaya, 2009: 27 fig:3

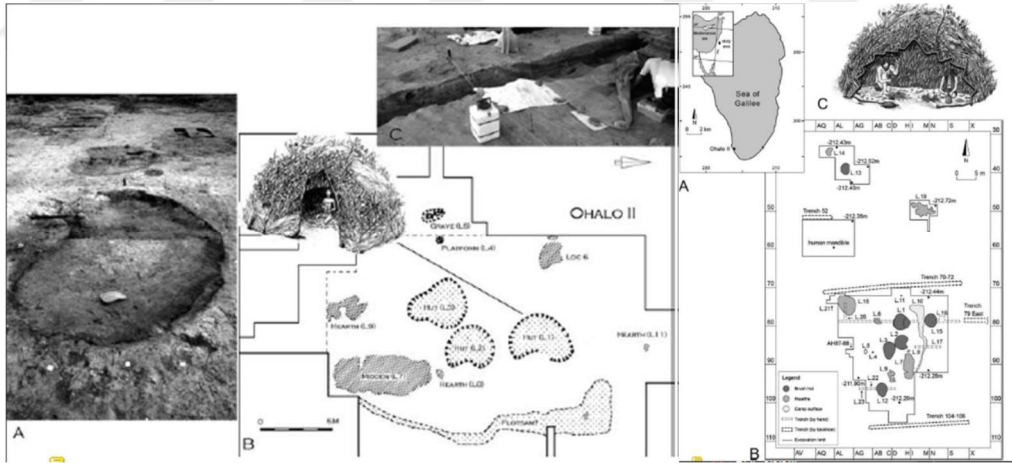
Levha 6.2. Karain Mağarası B Gözü'nden Üst Paleolitik Döneme tarihlendirilen taş aletler

Kaynak: Yalçinkaya, 2009: 37 fig:2

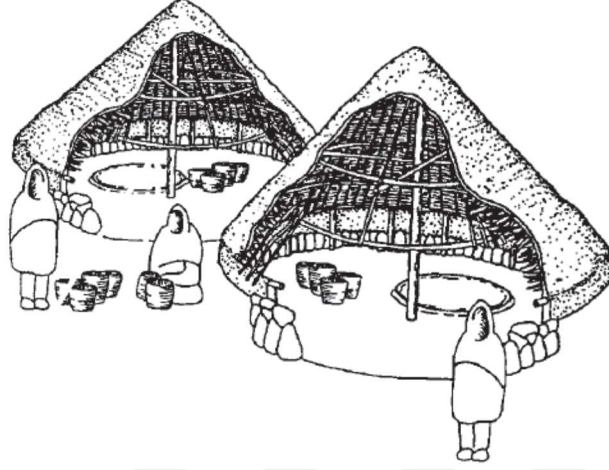
Levha 7.1. Şanidar Mağarası'nda ele geçmiş mezar gömüsü

Kaynak: Leroi-Gourhan, 1975: 562

Levha 7.2. Ohalo II'nin oval planlı çukur barınak mimarisi, planı ve yeniden inşası; Ohalo II'nin konum haritası, planı ve yeniden inşası

Kaynak: Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2008; Nadel, 2017

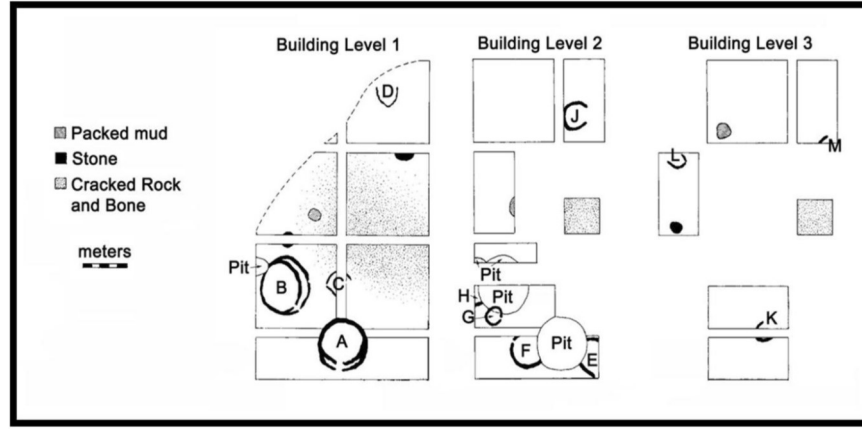
Levha 8.1. PPNA konutlarının yeniden rekonstrüksiyonu

Kaynak: Simmons, 2007: 96 fig.5.2

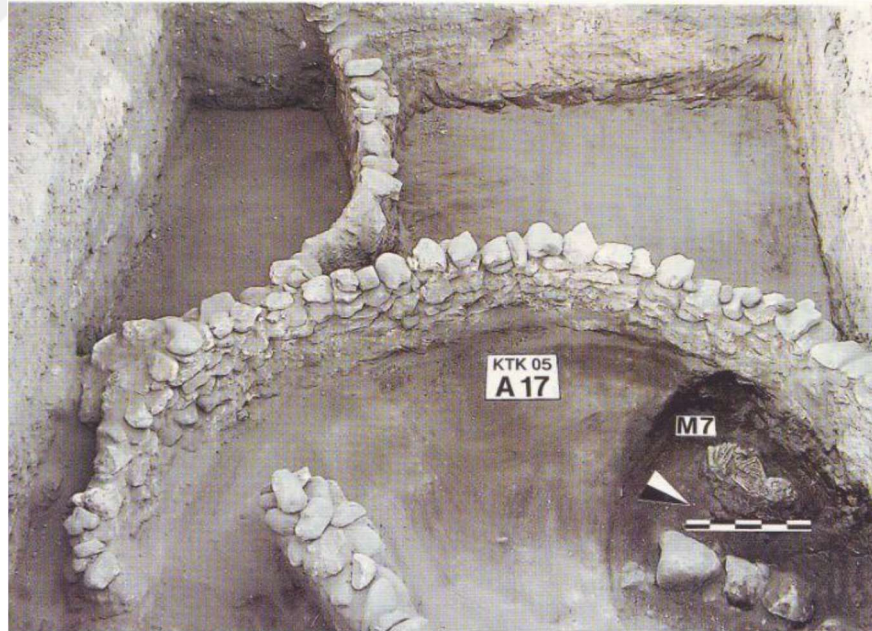
Levha 8.2. Çayönü yerleşiminde görülen mimari gelişimin 6 evresi

Kaynak: Erim-Özdoğan, 2007a; Erim-Özdoğan, 2007b.

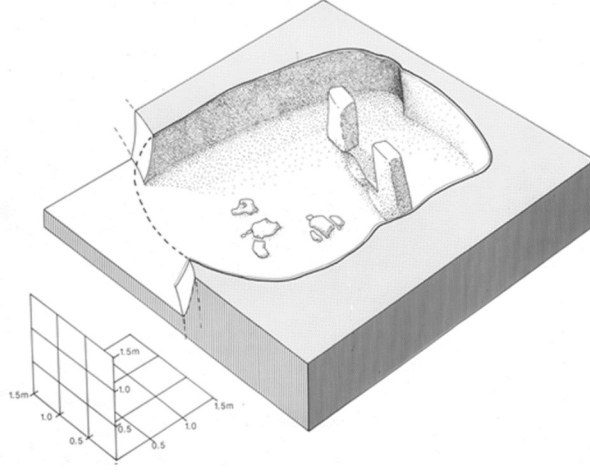
Levha 9.1. Hallan Çemi yerleşiminin mimari çizimi

Kaynak: Rosenberg vd., 1998: 28 fig. 3

Levha 9.2. Körtik Tepe yerleşiminden oval/yuvarlak mimari

Kaynak: Özkaya ve San, 2007: 16 fig. 4

Levha 10.1. Kuzey Irak Qermez Dere yerleşiminden yuvarlak/oval mimaride yapılmış bir ev

Kaynak: Watkins, 2004: 4 fig. 1

Levha 10.2. Kuzey Suriye Jerf el-Ahmar yerleşiminden yuvarlak/oval mimaride yapılmış EA30 kamu yapısı

Kaynak: Watkins, 2010: 626 fig. 2

Levha 11.1. Körtik Tepe yerleşiminden silo tabanı olarak tanımlanmış taş döşeli dairesel platform

Kaynak: Özkaya ve San, 2007: 17 fig. 5

Levha 11.2. Nevali Çori yerleşimi I no'lu kült yapısı

Kaynak: Hauptmann, 2007a: 121

Levha 12.1. Çayönü yerleşiminden Kafataslı Yapı olarak adlandırılan kült yapısı

Kaynak: Erim-Özdoğan, 2007b: 69

Levha 12.2. Hallan Çemi yerleşiminden özel fonksiyonlu yapı olarak tanımlandırılan I no'lu Kamu Yapısı

Kaynak: Rosenberg, 2007a: 6

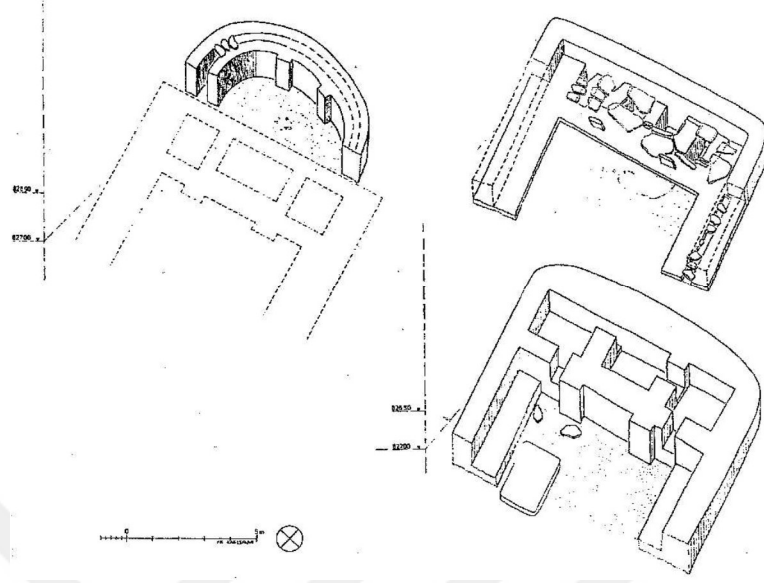
Levha 13.1. Wadi Feynan yerleşimindeki yarı yeraltına gömülü, yuvarlak ve geniş odalardan oluşan kamusal yapı

Kaynak: <https://archaeology.org/issues/january-february-2012/features/neolithic-community-centers-wadi-faynan-jordan/>, 2024

Levha 13.2. Göbeklitepe yerleşiminden yuvarlak/oval planda yapılmış D Yapısı ve dikdörtgen planda yapılmış “Aslanlı Dikilitaşlı” olarak adlandırılan mekan

Kaynak: Schmidt, 2007a: 115-116

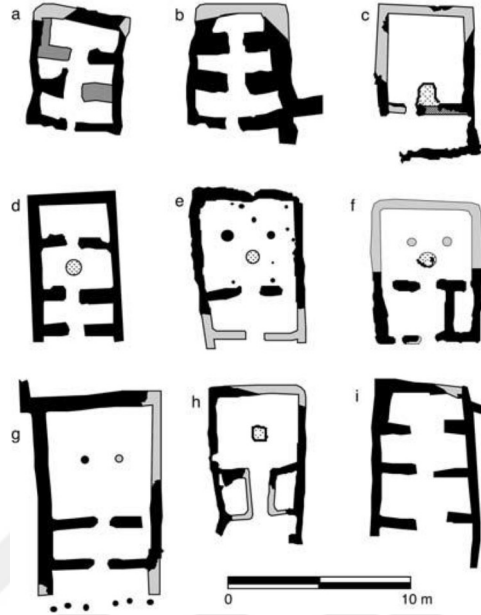
Levha 14.1. Çayönü Kafataslı Yapı Evreleri

Kaynak: Schirmer, 1990: fig.12

Levha 14.2. Çayönü yerleşiminden Kafataslı Yapı

Kaynak: Öztan, 2009: 13 foto. 1

Levha 15.1. PPNB iskele yapılarının ev planları. a-b: Beidha; c: Beisamoun; d-e: 'Ain Ghazal; f-g-h: Jericho; i: Yiftahel.

Kaynak: Simmons, 2007: 135 fig. 6.4

Levha 15.2. Çayönü yerleşiminden Terrazo Yapısı ve Saltaşlı Yapı (Sol: Terrazo; Sağ: Saltaşlı)

Kaynakça: Erim-Özdoğan, 2007b: 62-74

LEVHA 16

Levha 16.1. Göbeklitepe yerleşiminden antropomorfik ve zoomorfik biçimde figürinler

Kaynak: Schmidt, 2007a: 107-110

Levha 16.2. Jerf el-Ahmar yerleşimi EA100 Kamu Yapısı bezemeli taş levha

Kaynak: Stordeur, 2015

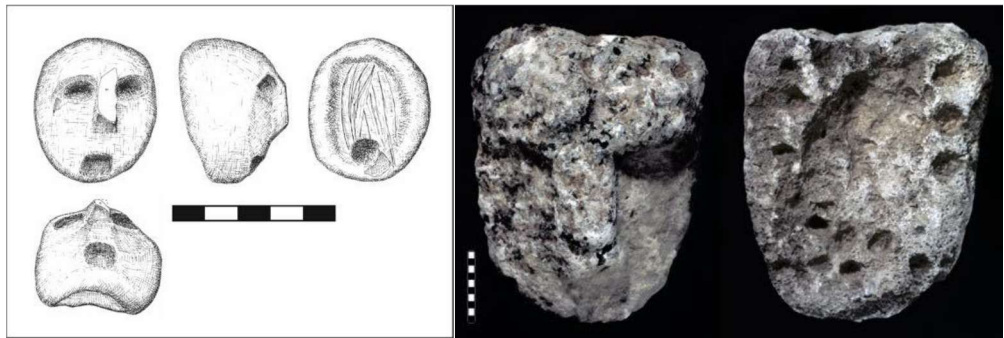
Levha 17.1. Göbeklitepe yerleşiminden kireç taşından yapılmış erkek heykeli ve T şeklindeki sütunlar

Kaynak: Schmidt, 2010: 249; Peters ve Schmidt, 2004: 187

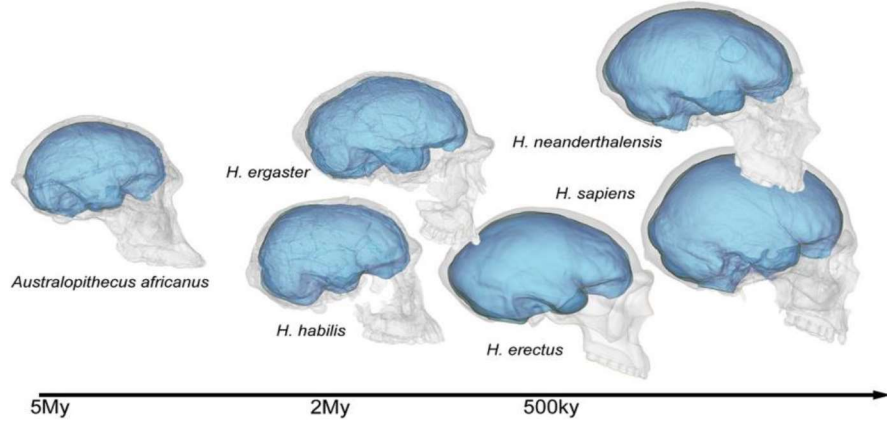
Levha 17.2. Jerf el-Ahmar yerleşiminden minyatür maske

Kaynak: Dietrich vd., 2018: fig.1

Levha 17.3. Nevali Çori (sol) ve Göbeklitepe (sağ) yerleşimlerinden maskeler

Kaynak: Dietrich vd., 2018: fig. 2 ve 4

Levha 18.1. Bazı homonid türlerinin kranumları

Kaynak: Bruner ve Beaudet, 2023

Levha 18.2. Laussel Venüsü (sol) ve Aslanadam (sağ) heykelcikleri

Kaynak: Uzunel, 2024

Levha 19.1. Göbeklitepe’den 18 No’lu dikilitaşın üzerinde betimlenmiş olan “H” ve “C” sembolleri

Kaynak: Uzunel, 2024: 34 res.7

Levha 19.2. Göbeklitepe yerleşimi D yapısında bulunan yılan betimlemesi

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: 192 fig.10

Levha 20. Göbeklitepe’den boğa figürlü “T” biçimli taş (üst) ve Hallan Çemi’den boğa kafatası (alt)

Kaynak: Uzunel, 2024: 82 res. 37; Rosenberg, 2007a: 6

Levha 21.1. Göbeklitepe'den (sol) ve Karahantepe'den (orta) leopards' paws betimlemeleri ve Karahantepe'den sırtında leopards' paws taşıyan insan heykeli (sağ)

Kaynak: Uzunel, 2024: 96-97: res. 52-53; <https://arkeofili.com/karahantepede-gobeklitepe-ile-cagdas-ozel-yapilar-bulundu/>, 2025

Levha 21.2. Göbeklitepe B Tapınağı'ndan tilki betimlemesi

Kaynak: Uzunel, 2024: 105 res.60

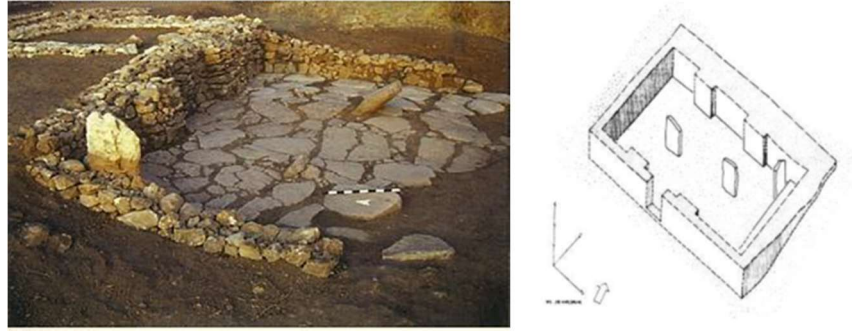
Levha 22.1. Göbeklitepe D Yapısı'nda bulunan turna betimlemesi

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: 191 fig.9

Levha 22.2. Göbeklitepe Aslanlı Yapı'da bulunan aslan betimlemesi

Kaynak: Uzunel, 2024: 122 res.66

Levha 23.1. Çayönü Saltaşlı Yapı'daki dikilitaşların görüntüsü ve Çayönü Saltaşlı Yapı'nın ve dikilitaşların Planı

Kaynak: Bıçakçı, 2009, res. 20; Schirmer, 1990, fig. 11

Levha 23.2. Çayönü Yerleşiminden Kafataslı Yapının BM2 Evresine ait duvarların altında devşirme malzeme olarak kullanılmış olan daha eski evreye tarihlendirilen dikilitaşlar

Kaynak Özdoğan ve Özdoğan, 1998: fig. 8

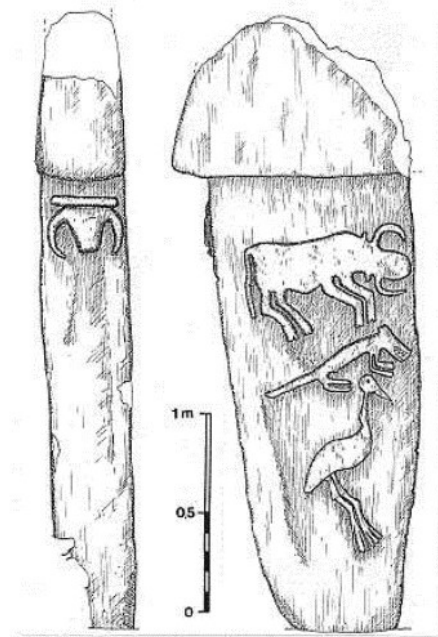
Levha 23.3. Çayönü yerleşiminden Meydan olarak adlandırılan alanda ele geçen kırık insitu dikilitaş

Kaynak: Erim-Özdoğan, 2011: fig. 46

Levha 24.1. Hasankeyf yerleşiminden 3 no'lu yapıda bulunan insitu dikilitaş

Kaynak: Miyake, 2016: 29

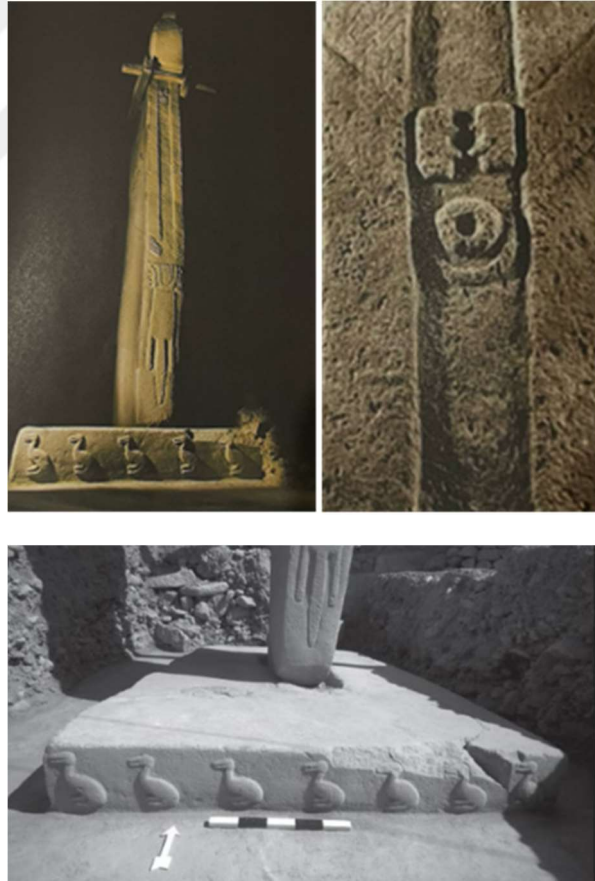
Levha 24.2. Göbeklitepe A Yapısı P2 Numaralı Dikilitaş ve Üzerindeki Betimlemeler

Kaynak: Nadja vd. 2017: fig.11; Schmidt, 1997: fig. 1.

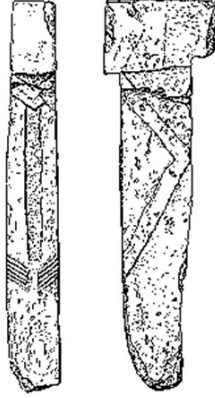
Levha 25.1. Göbeklitepe D Yapısı'ndan P18 No'lu Dikilitaş Üzerindeki Kol ve Tilki Tasvirleri ve Ayrıntısı

Kaynak: Schmidt, 2010: res.6-9

Levha 25.2. Göbeklitepe D Yapısı'ndan P18 No'lu Dikilitaş ayrıntısı ve kaidedeki betimlemeler

Kaynak: Schmidt, 2013b: res.2; Uzunel, 2024: res.7- 8.

Levha 26.1. Nevali Çori Kült Yapısı III alanından Dikilitaş 2

Kaynak: Hauptmann, 2012: Abb.8

Levha 26.2. Karahan Tepe yerleşiminden insitu konumda “T” formu dikilitaş

Kaynak: Güler ve Çelik, 2015: res.18

Levha 26.3. Karahan Tepe yerleşiminden üzerinde yılan tasvirinin yer aldığı dikilitaş

Kaynak: Schmidt, 2007a: fig. 64; Çelik, 2005: res. 41a; Çelik, 2016: res.3

Levha 27.1. Karahan Tepe yerleşimi AD yapısı ve kırık merkezi dikilitaşlar

Kaynak: Collins, 2024: fig. 4

Levha 27.2. Karahan Tepe yerleşimi AH yapısından “T” formulu antropomorfik tasvirli dikilitaş

Kaynak: Collins, 2024: fig. 18

Levha 28.1. Sefer Tepe yerleşiminden T formulu ve bezemeli dikilitaşlar

Kaynak: www.tastepeler.org, 2024

Levha 28.2. Sefer Tepe yerleşiminden T formulu dikilitaş örneği

Kaynak: Çelik, 2015: fig. 17

Levha 29.1. Sayburç yerleşiminden hem özel yapılarda hem de konut yapılarında bulunan “T” formulu dikilitaş örnekleri

Kaynak: Özdoğan, 2024: fig. 10

Levha 29.2. Sayburç BB Yapısı ve “T” formulu merkez dikilitaşı

Kaynak: Özdoğan, 2024: fig. 8; www.tastepeler.org, 2024

Levha 29.3. Sayburç yerleşiminden dikilitaşlı özel yapı

Kaynak: Özdoğan, 2024: fig. 13

Levha 30.1. Göbekli Tepe yerleşiminden kazıma tekniğiyle yapılmış kadın figürlü taş levha

Kaynak: Schmidt, 2010: fig. 13.

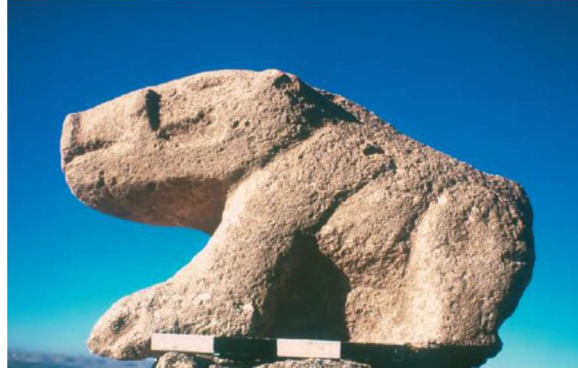
Levha 30.2. Göbekli Tepe'den cinsel organı vurgulanmış bir kireçtaşı erkek heykeli

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: 203

Levha 31.1. Göbekli Tepe'den sakallı ve kafasında başlığı ile işlenmiş bir kireç taşı erkek heykeli

Kaynak: Schmidt, 2010: 249.

Levha 31.2. Göbeklitepe'den domuz heykelleri

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: 197

Levha 32.1. Göbeklitepe'den totem heykeli

Kaynak: Schmidt ve Köksal-Schmidt, 2010: 75

Levha 32.2. Göbeklitepe'den akbaba heykeli

Kaynak: Peters ve Schmidt, 2004: 203

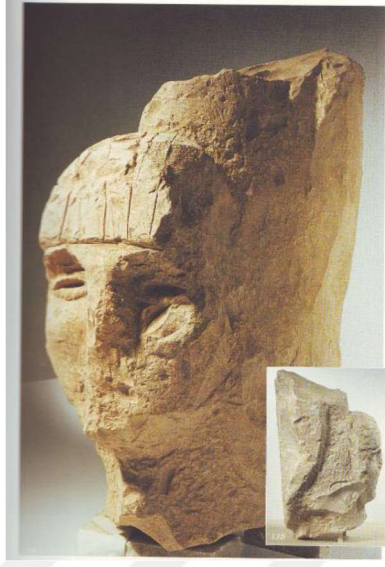
Levha 33.1. Göbeklitepe'den kadın olduğu düşünülen figürin

Kaynak: Schmidt, 2007a: 115

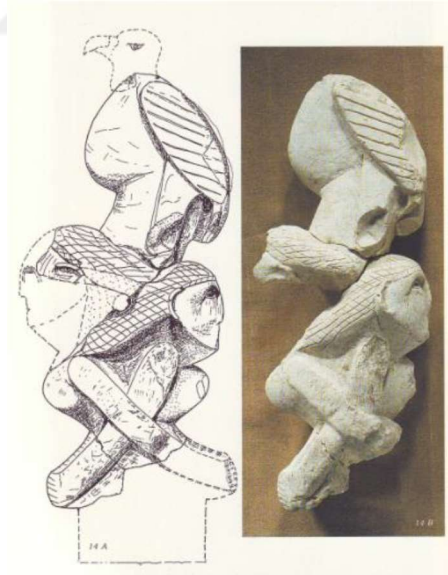
Levha 33.2. Nevali Çori'den kireçtaşı heykel başı

Kaynak: Hauptmann, 2007: 123

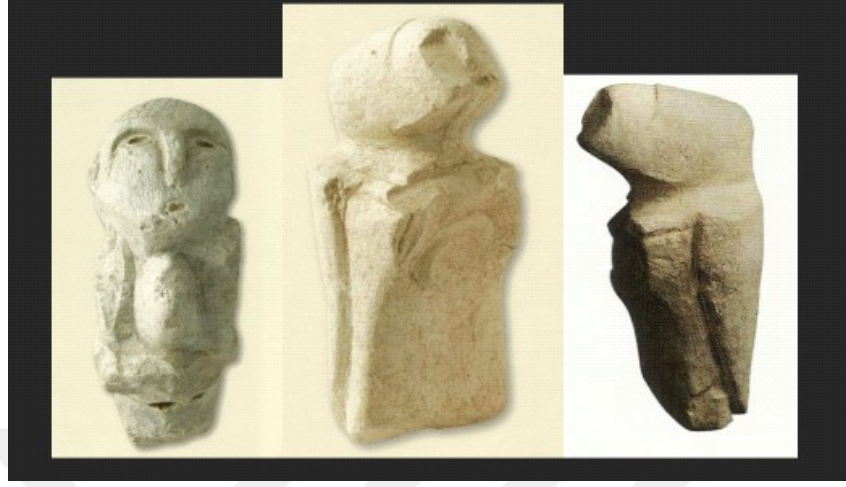
Levha 34.1. Nevalı Çori yerleşiminden kireç taşı kadın başı

Kaynak: Hauptmann, 2007: 125

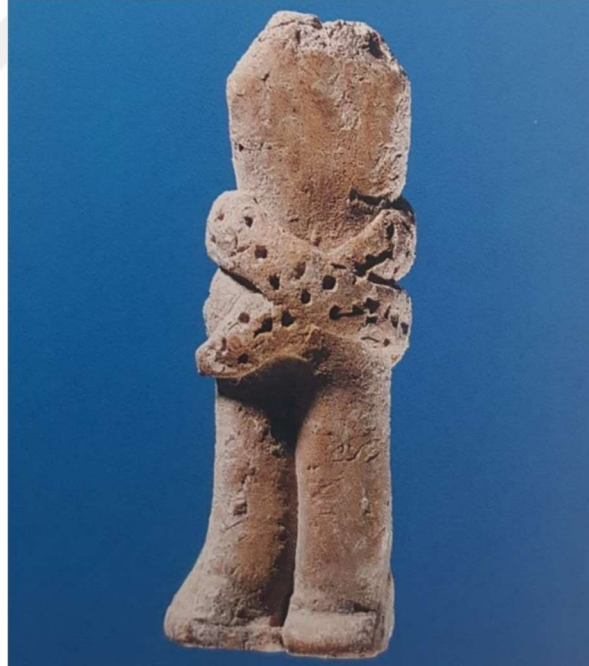
Levha 34.2. Nevalı Çori yerleşiminden kireç taşı totem

Kaynak: Hauptmann, 2007: 126

Levha 35.1. Nevalı Çori'den kuş figürini

Kaynak: Hauptmann ve Schmidt, 2007b: 21

Levha 35.2. Nevalı Çori yerleşiminden kilden insan figürünü

Kaynak: Hauptmann, 2011: 129.

Levha 36.1. Karahantepe'den sırtında hayvan taşıyan insan betimlemesi ve oturan insan betimlemesi

Kaynakça: Karul, 2022c: 219

Levha 36.2. Karahantepe'den insanbaşı

Kaynak: Karul, 2021: 24

Levha 37.1. Karahantepe'den yüz betimlemesi

Kaynakça: Karul, Kozbe ve Yavuzkır, 2021: 115-117

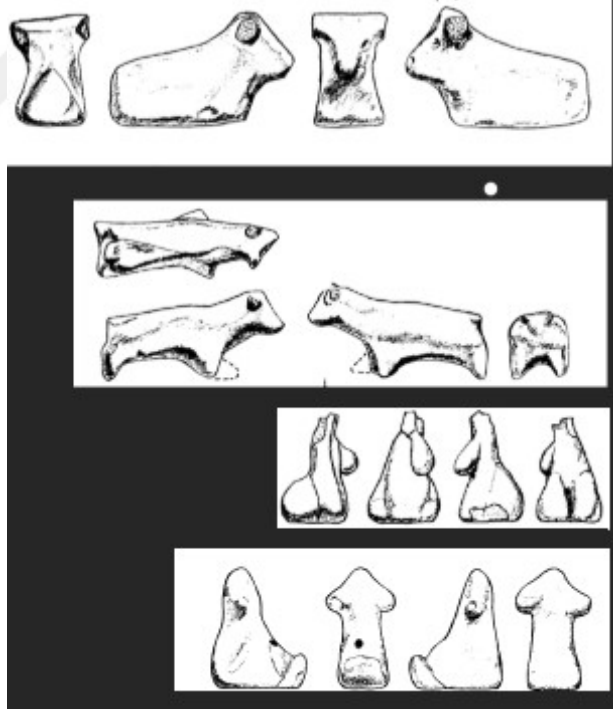
Levha 37.2. Karahantepe'den insan betimlemesi

Kaynakça: Karul, 2023b: 22-23

Levha 38.1. Sayburç'tan insan kabartması

Kaynak: Özdoğan, 2023b: 39

Levha 38.2. Çayönü yerleşiminden insan ve hayvan figürinleri

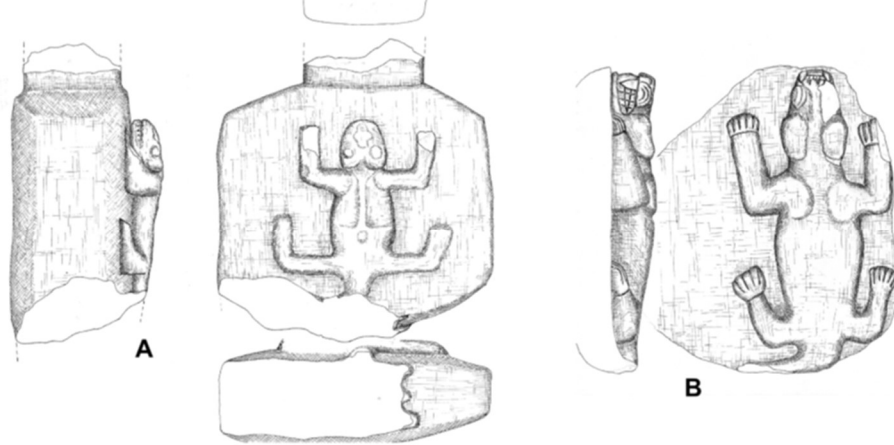
Kaynak: Morales, 1990: plate 19-23

LEVHA 39

Levha 39.1. Gre Filla'dan heykeltıraşlık eserleri

Kaynak: Ekinbaş-Can, 2025: s.34

Levha 39.2. Göbekli Tepe'den çömelmiş pozisyonda yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasvirli taş levhalar

Kaynak: Dietrich ve Notroff, 2016: fig. 7

Levha 40.1. Göbekli Tepe'den Sütun 6'nın üzerinde yer alan çömelmiş pozisyonda yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasviri

Kaynak: Dietrich ve Notroff, 2016: fig. 8.

Levha 40.2. Göbekli Tepe'den, çömelmiş pozisyonda yüksek kabartma tekniğiyle işlenmiş hayvan tasvirli taş levha

Kaynak: Dietrich ve Notroff, 2016: fig. 9a.

Levha 41.1. Karahantepe’den AD Yapısı’nın doldurma sürecinde içerisine atılan akbaba kabartmalı taş levha.

Kaynak: Karul, 2022c: res. 6.

Levha 41.2. Karahantepe’den hareketli bir pozisyonda kazıma tekniğiyle taş döşeme üzerine işlenmiş yaban eşiği figürü

Kaynak: https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/karahantepede-taban-tasina-oyulmus-kosan-yaban-esegi-figuru-kesfedildi_3_1404719.html, 2025

Levha 41.3 Sayburç yerleşiminden AA yapısında bulunan bezemeli seki

Kaynak: Özdoğan vd., 2023: res.6.

Levha 42.1. Jerf el-Ahmar'dan EA53 Kamu Yapısı'ndan geometrik bezemeli taş levha

Kaynak: Stordeur, 2015.

Levha 42.2. Jerf el-Ahmar'dan EA 100 Kamu Yapısı'ndan geometrik ve figüratif bezemeli taş levha

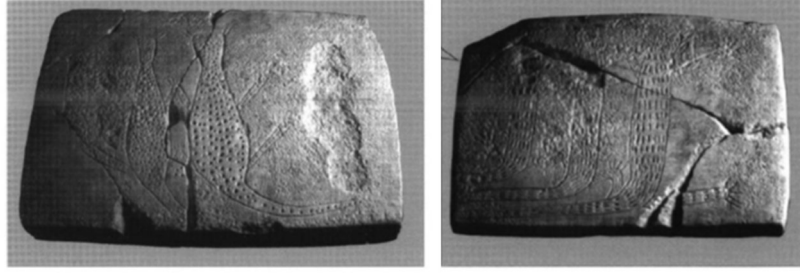
Kaynak: Stordeur, 2015.

Levha 42.3. Tell Arb 3'ten B2 Kamu Yapısı'ndan şevron dizileri ve şematize ceylan motiflerinin işlendiği taş levha

Kaynak: Yartah, 2004: 149.

LEVHA 43

Levha 43.1. Tell Arb 3'ten B2 Kamu Yapısı'ndan panter bezemeli taş levhalar

Kaynak: Yartah, 2004: 150.

Levha 43.2. Körtik Tepe yerleşiminden figürlü ritüel taş plakalar

Kaynak: Özkaya ve Coşkun, 2013: şek. 9.

Levha 43.3. Körtik Tepe yerleşiminden figürlü ritüel taş plakalar

Kaynak: Özkaya ve Coşkun, 2013: şek. 10.

Levha 44.1. Körtik Tepe'den iç içe çember şeklinde geometrik bezemeli taş plaka

Kaynak: Özkaya ve Coşkun, 2007: 151.

Levha 44.2. Körtik Tepe'den boynuz biçimli ve geometrik bezemeli taş objeler

Kaynak: Özkaya ve San, 2007: fig. 20; Özkaya ve Coşkun, 2007: 155.

Levha 44.3. Hallan Çemi yerleşiminden boynuz biçimli taş objeler

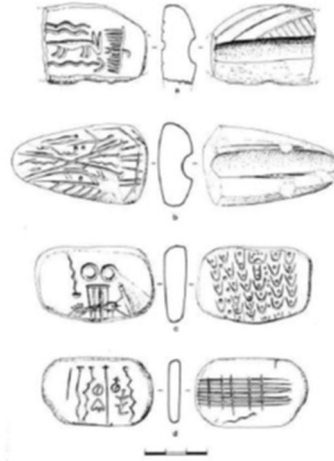
Kaynak: Rosenberg, 2011: fig. 15.

LEVHA 45

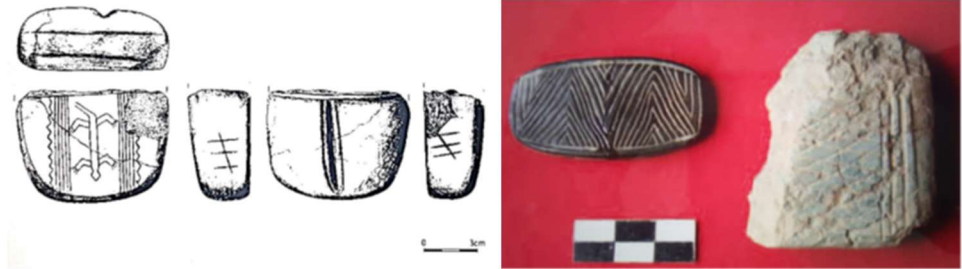
Levha 45.1. Göbekli Tepe yerleşiminden figüratif bezemeli taş plaka

Kaynak: Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007: 128.

Levha 45.2. Kuzey Suriye – Jerf el-Ahmar’dan bezemeli taş plaka örnekleri

Kaynak: Stordeur vd., 1996: 1.

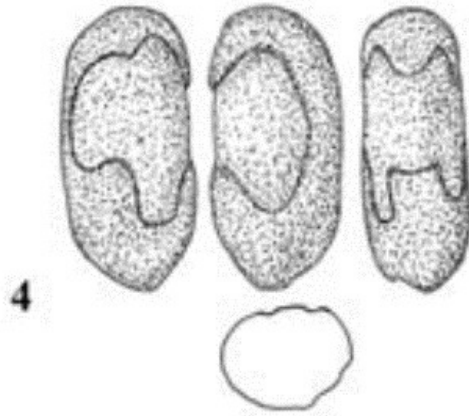
Levha 45.3. Kuzey Suriye - Tell Qaramel’den bezemeli taş plaka örnekleri

Kaynak: Mazurowski, 2003: 369; Mazurowski, 2007: 582.

Levha 46.1. Çakmaktepe yerleşiminden figüratif bezemeli taş obje

Kaynak: Şahin vd., 2024: res.11; www.tastepeler.org, 2024

Levha 46.2. Karahantepe yerleşiminden taş obje

Kaynak: Çelik, 2011: fig. 24.4.

LEVHA 47

Levha 47.1. Sefertepe yerleşiminden bezemeli taş obje

Kaynak: www.tastepeler.org, 2024

Levha 47.2. Aşıklı Höyük'ten bezemeli taş plaka örneği

Kaynak: Sönmez, 2018: şek. 5.29.

Levha 48.1. Körtik Tepe yerleşiminden hayvan bezemeli taş kaplar

Kaynak: Özkaya ve Coşkun, 2011: fig. 17-18.

Levha 48.2. Körtik Tepe yerleşiminden geometrik bezemeli taş kaplar

Kaynak: Özkaya ve Coşkun, 2007: 143-146.

Levha 49.1. Hasankeyf Höyük'ten geometrik ve hayvan bezemeli taş kaplar

Kaynak: Uluçam ve Miyake, 2018: fig. 12-13.

Levha 49.2. Çayönü yerleşiminden açkılı ve bezemeli taş kaplar

Kaynakça: Erim-Özdoğan, 2007a: 567; Erim-Özdoğan, 2007b: 80.

LEVHA 50

Levha 50.1. Hallan Çemi'den bezemeli ve bezemesiz taş kaplar

Kaynak: Rosenberg, 2007c: 85; Rosenberg, 2007a: 5; Rosenberg, 2007b: 566

Levha 50.2. Gre Filla'dan bezemeli taş kap parçaları

Kaynak: Ekinbaş-Can ve Ökse, 2024: res. 11

LEVHA 51

Levha 51. Karahantepe yerleşiminden taş kap ve tabaklar

Kaynak: Karul, 2022b: res.4; www.arkeofili.com, 2024; Karul, 2022a: 10; www.sanattarihiplatformu.com, 2025

LEVHA 52

Levha 52. Göbeklitepe yerleşiminden taş kap örnekleri

Kaynak: Köksal-Schmidt ve Schmidt, 2007: 47; Schmidt, 2012a: res.11; Schmidt, 2007a: 566

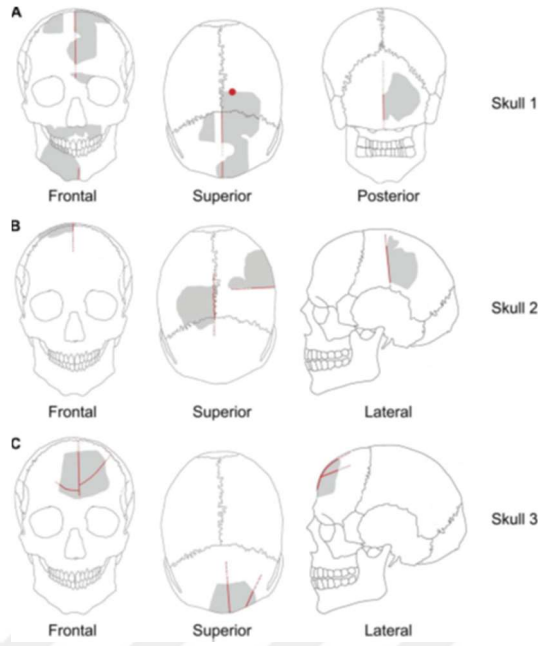
Levha 53.1. Nevali Çori yerleşiminden figüratif bezemeli kireçtaşı taş kap

Kaynak: Uzunel, 2024: res.14.

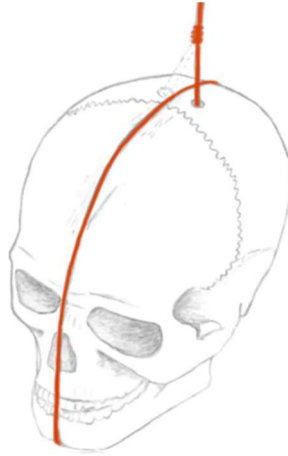
Levha 53.2. Körtik Tepe yerleşiminden alçılanmış iskelet örnekleri

Kaynak: Erdal, 2015: 22.

Levha 54.1. Göbekli Tepe’de modifikasyon izleri taşıyan üç farklı kafatasına ait şematik çizimler. Görsellerde gri renkle kafataslarının günümüze ulaşan korunmuş bölümleri, kırmızı renkle ise tespit edilen modifikasyon izleri gösterilmiştir. A: Kafatası 1’in önden, üstten ve arkadan görünümü, B: Kafatası 2’nin önden, üstten ve yandan görünümü, C: Kafatası 3’ün önden, üstten ve yandan görünümü.

Kaynak: Gresky vd., 2017: fig. 2.

Levha 54.2. Göbekli Tepe tespit edilen Kafatası 1’in geçici rekonstrüksiyonu. Kafatasının üzerinde yer alan delik, kafatasını kırmızı renkte bir iple asmak için kullanılmıştır. Oyuklar ise ipin kaymasını önleyerek sabitleme amacıyla kullanılmıştır.

Kaynak: Gresky vd., 2017: fig. 5.

Levha 55.1. Göbeli Tepe'den ele geçen kafatası modifikasyonlarının makroskobik detayları. A-B: Kafatası 1, C: Kafatası 2, D: Kafatası 3

Kaynak: Gresky vd., 2017: fig. 3.

Levha 55.2. Sefertepe'den niş yapısı içinde ele geçen tekil kafatası örneği

Kaynak: <https://stonemounds.app/tr/blog/post/10-soruda-sefertepe>, 2025

Levha 56.1. Sefertepe’den Kafataslı Oda olarak adlandırılan mekandan ele geçen kafatasları

Kaynak: <https://arkeofili.com/sefertepe-kafataslariyla-dolu-bir-oda-emre-guldogan-roportaji>, 2025

Levha 56.2. Köşk Höyük’ten sıvalı kafatası örneğinin önden ve yandan görünümü

Kaynak: Özbek, 2009: Şek. 2a-b.

Levha 57.1. Köşk Höyük'ten sıvalı kafatası örneği

Kaynak: Özbek, 2009: Şek. 4.

Levha 57.2. Çatalhöyük'ten sıvalı kafatası örneği

Kaynak: Boz ve Hager, 2013: res.4.